

ISSN 2077-5105

(друковане видання)

ISSN 2079-1771

(електронне видання)

Український соціологічний журнал № 3–4
Украинский социологический журнал 2010
Ukrainian Sociological Journal

Наукове та інформаційне видання

Заснований у вересні 2007 року

Періодичність – 4 рази на рік

Затверджено до друку рішенням Вченої ради

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 14 від 27 грудня 2010 р.).

Засновники журналу:

Соціологічна асоціація України

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Редакція:

Ю.О.Чернецький (головний редактор), М.В.Бахтігозіна (відповідальний секретар)

Редакційна колегія:

Є.І.Головаха (Київ), Л.Г.Сокурнянська (Харків), Л.М.Хижняк (Харків), Н.Й.Черниш (Львів)

Голова Редакційної ради:

Президент Соціологічної асоціації України В.С.Бакіров (Харків)

Редакційна рада:

О.М.Балакірева (Київ), Л.П.Білоконь (Миколаїв), В.В.Бурега (Донецьк), В.М.Ворона (Київ), В.Г.Городяненко (Дніпропетровськ), О.М.Дікова-Фаворська (Житомир), В.Б.Євтух (Київ), С.О.Єфімов (Сімферополь), О.М.Кириленко (Рівне), Н.В.Коваліско (Львів), В.Ю.Кондович (Чернігів), Л.Й.Кондратик (Луцьк), В.К.Коробов (Херсон), О.Д.Куценко (Київ), О.В.Мазурик (Донецьк), О.В.Максимович (Івано-Франківськ), Б.Г.Нагорний (Луганськ), В.І.Паніотто (Київ), О.А.Панков (Одеса), Ю.Ф.Пачковський (Львів), О.В.Пелін (Ужгород), С.В.Романенко (Одеса), І.П.Рущенко (Харків), Н.М.Цимбалюк (Київ), В.О.Чигрин (Мелітополь), А.М.Ша-тохін (Умань), Ю.І.Яковенко (Київ)

Зв'язок з редакцією: УКРАЇНА, 61077, м. Харків, майдан Свободи, 6;

телефон (+38-057) 714-21-34; факс (+38-057) 707-55-55;

електронна поштова адреса – usj@sociology.kharkov.ua;

<http://www.sau.kiev.ua>

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 15098–3670Р від 05.03.09 р.

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

© Соціологічна асоціація України, 2010

© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2010

© І. М. Дончик, оформлення, 2010

ЗМІСТ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

Звернення головного редактора до членів САУ	3
Ольга Балакірева, Роман Левін (Київ). Готовність українського соціуму до модернізації ключових сфер суспільного життя.....	4
Андрей Алексеев (Санкт-Петербург). Из книги А. Алексеева и Р. Ленчовского «Профессия – социолог»: материалы для презентации	26
Наталія Коваліско (Львів). Теоретичні витоки багатовимірного аналізу стратифікаційних порядків.....	49
Віктор Городяненко, Олексій Гилюн (Дніпропетровськ). Соціально-психологічний портрет викладачів ДНУ імені О. Гончара.....	55
Евгений Степанов (Москва). Методологическое обеспечение конфликтологических исследований: проблемы и перспективы.....	62
Валентин Шаленко (Москва). Философемы и конфликтогемы.....	71
Сергій Посохов (Харків). Історіографічні образи: спроби деконструкції (на матеріалах історіографії університетів).....	75
Светлана Романенко (Одесса). Обучение солидарности (Письмо в редакцию еженедельника «2000»).....	80

МАТЕРІАЛИ ДОСЛІДНИЦЬКИХ КОМІТЕТІВ САУ

Марина Вуйченко (Умань). Проблема сегментації ринку праці за гендерним і віковим критеріями.....	83
■ Сергей Ефимов (Симферополь). Куда исчезли русские, или «Сообщающиеся сосуды» этноязыковой самоидентификации населения Украины (1989–2001 гг.).....	86
■ Олесь Кириленко, Максим Гон (Рівне). Проблеми захисту прав людини: досвід соціологічних досліджень.....	92
■ Микола Недюха, Олександр Михайлич (Київ). Електоральна культура молоді як чинник становлення громадянського суспільства.....	98

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Юрий Чернецкий (Харьков). Первый блин – отнюдь не комом.....	103
В честь Анатолия Александровича Ручки.....	106
В честь Евгения Ивановича Головахи.....	106
В честь Сергея Алексеевича Макеева.....	107
Відомості про авторів.....	108
Вимоги щодо оформлення статей.....	110

Вельмишановні Колеги!

Нарешті Ви тримаєте в руках або ж маєте перед очима в електронному вигляді черговий випуск «Українського соціологічного журналу». Нагадаю, що видання публікується одночасно у двох версіях – паперовій та електронній. Остання розміщується на сайті САУ, на окремій його сторінці.

Також не буде зайвим знову підкреслити наступне: враховуючи рівень науковців, праці яких публікуються і публікуватимуться в журналі, вважаємо правильним матеріали подавати фактично в авторській редакції. Ми насмілюємося лише виправляти очевидні похибки «технічного» характеру та вносити непринципові зміни з метою приведення текстів за формою подання до подібного вигляду. Цей підхід нам видається найбільш правильним.

Тепер – про актуальні поточні проблеми, з якими ми стикнулися наприкінці

2010 року. На жаль, не вдалося включити до цього випуску матеріали, надані регіональними осередками САУ. Сподіваюся, що вони становитимуть основу першого випуску «УСЖ» за 2011 рік. А об'єктивною причиною непорозумінь були розбіжності у трактуванні окремих положень нормативно-правової бази функціонування «Українського соціологічного журналу».

Важливо запобігти виникненню в майбутньому подібних проблем. Вищим, верховним органом влади в САУ є її з'їзд. Мною підготовлено проект резолюції з відповідного кола питань, який наведено далі.

Просив би розглянути цей проект на з'їзді САУ. Його схвалення чи відхилення однаковою мірою принесе користь «Українському соціологічному журналу» й особі, що буде обрана правлінням Асоціації на посаду головного редактора. А відповідно – й усій вітчизняній соціологічній спільноті.

*З повагою,
головний редактор журналу Ю. О. Чернецький*

Проект

Резолюція з'їзду САУ стосовно наукового та інформаційного видання Асоціації «Український соціологічний журнал»

«Український соціологічний журнал» є офіційною трибуною для дослідницьких комітетів і регіональних (обласних, АРК, міст Києва і Севастополя) осередків САУ. Саме надані ними матеріали мають складати основу всіх випусків видання.

Загальний обсяг річної квоти кожного з дослідницьких комітетів САУ становить 1,5 авторського аркуша, що відповідає 60 тис. друкарських знаків з урахуванням пробілів (або 4,5 тис. кв. см ілюстрацій).

Квоту комітет використовує на власний розсуд, але рекомендований варіант – три наукові статті обсягом близько 20 тис. знаків кожна.

Загальний обсяг річної квоти кожного з регіональних осередків САУ становить один авторський аркуш, який відповідає 40 тис. друкарських знаків з урахуванням пробілів (або 3 тис. кв. см ілюстрацій). Квоту осередок використовує на власний розсуд, але рекомендований варіант – дві наукові статті обсягом близько 20 тис. знаків кожна.

Рекомендовані керівництвом дослідницьких комітетів і регіональних осередків САУ матеріали може бути відхилено лише у випадку надання головним редактором або більшістю членів редколегії «Українського соціологічного журналу» письмових негативних рецензій на остаточний, спільними зусиллями авторів і редакції опрацьований їх варіант.

Готовність українського соціуму до модернізації ключових сфер суспільного життя

У зв'язку з визначенням державними документами 2010 р. необхідності системного реформування соціально-економічного життя України за модернізаційним принципом, виділено кілька проблемних питань, які ймовірно виникатимуть у ході вітчизняної модернізації; зроблено спробу з'ясувати громадську думку з ряду важливих аспектів життя, що стосуються реалізації модернізаційних реформ, та підтримки населенням реформаторських ініціатив влади.

В связи с определением государственными документами 2010 г. необходимости системного реформирования социально-экономической жизни Украины по модернизационному принципу, выделено несколько проблемных вопросов, которые вероятно возникнут в ходе отечественной модернизации; сделана попытка выяснить общественное мнение по ряду важных аспектов жизни, которые имеют отношение к реализации модернизационных реформ, и поддержке населением реформаторских инициатив власти.

In connection with the adoption of public documents in 2010, which determine the need for systemic reform of the social and economic life of Ukraine on the modernization principle, there has been allocated some problematic issues that may arise in the course of national modernization. Also, an attempt was made to find out public opinion on several important aspects of life that are relevant to the implementation of reforms, modernization and reform initiatives supported by public authorities.

Постановка проблеми. Цьогорічне Послання Президента до Українського народу [1] (далі – Послання) констатує, що в країні створено передумови для реалізації нового курсу на глибокі реформи та системну модернізацію, а Програма економічних реформ на 2010–2014 рр. [2] (далі – Програма) презентована як програма відновлення економічного зростання й модернізації економіки країни. Тобто на рівні державних документів визначено неодмінність реформування та його принциповий зміст – модернізацію. Водночас загальновідомо, що успіх будь-яких істотних змін, ініційованих владою, вирішальною мірою залежить від їх підтримки громадськістю, а якраз довіри до влади в Україні бракує. Звідси проблема: якщо системна модернізація країни з царини теоретичних дискусій і добрих намірів переходить у площину практичного впровадження, чи буде це підтримано суспільством?

Відповідно *мета* дослідження – спробувати хоча б у першому наближенні з'ясувати міру готовності нинішнього вітчизняного суспільства до модернізації. У цьому зв'язку постало два *завдання*: а) виокремити з сучасної модернізаційної теорії кілька доречних у контексті тез Послання й Програми проблемних питань, які ймовірно виникатимуть при модернізації в Україні; б) з'ясувати думки населення з кількох аспектів життя, які стосуються сприйняття модернізаційних реформ.

Методика вирішення цих завдань передбачала аналіз сучасних джерел з тематики модернізації та аналіз емпіричних даних соціологічних досліджень різних вітчизняних агенцій. Зокрема використано результати таких опитувань: 4-ї хвилі «Європейського соціального дослідження» (далі в посиланнях скорочено – ESS) [3]; соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН

України (далі – ІС НАНУ) [4; 5], включаючи надані ІС НАНУ не опубліковані на час цієї публікації результати моніторингу 2010 р.; дані «Всесвітнього дослідження системи цінностей» та «Загальноєвропейського дослідження системи цінностей» (далі – EVS/WVS¹); соціального моніторингу Українського інституту соціальних досліджень імені О.О. Яременка та Центру «Соціальний моніторинг» (далі – УІСД/ЦСМ); національного дослідження «100 днів нової влади», проведеного компанією «Research & Branding Group» 20.05–01.06.2010 р. (далі – R&B) [6]; моніторингових досліджень Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (далі – Центр Разумкова) [7]; дослідження «Перші 100 днів уряду М. Азарова: оцінки та очікування», проведеного соціологічною групою «Рейтинг» 11–17.06.2010 р. (далі – група «Рейтинг») [8]; всеукраїнського телефонного дослідження «100 днів Януковича», проведеного Київським інститутом проблем управління імені Горшеніна 25.05.–03.06.2010 р. (далі – Інститут Горшеніна) [9].

Аналіз останніх досліджень. Одразу необхідно попередити: поза увагою у цьому аналізі залишається погляд на теорію модернізації як у принципі ненаукову та шкідливу, ідеологічну зброю, розроблену в країнах «першого» світу для підпорядкування країн «третього» світу й пізніше застосовану проти країн «другого» світу (колишнього СРСР), аби назавжди заперечити їх перспективу входження в постіндустріальне суспільство. Квінтесенція цього погляду ґрунтовно викладена А. Тарасовим 2004 р. [10], але, зважаючи на визначення модернізації офіційними документами (згаданими вище Посланням і Постановою) як напряму розвитку сучасного українського суспільства, в цьому дослідженні не аналізується критика власне теорії модернізації, а висвітлюються лише деякі проблемні питання модернізаційного процесу.

Узагальнення поглядів ряду російських дослідників (у РФ тематика модернізації протягом останнього десятиліття перебуває в центрі суспільної уваги), зокрема

С. Гаврова [11; 12], Н. Крадіна [13], В. Межуєва [14], І. Побережнікова [15], Д. Травіна та О. Марганія [16], Р. Вишневецького [17], В. Іноземцева [18] з урахуванням загальновідомих словникових трактувань [19] дозволяє визначити модернізацію так: 1) у загальному розумінні – зміна відповідно до вимог сучасності, тобто надання сучасного характеру чому-небудь, пристосування до сучасних поглядів, ідей, потреб; 2) у матеріально-технологічному розумінні (тобто стосовно, в основному, машин, устаткування, технологічних процесів) – вдосконалення, поліпшення, оновлення об'єкта, приведення його у відповідність з новими вимогами й нормами, технічними умовами, показниками якості; 3) у соціальному розумінні – а) макропроцес переходу від традиційного до сучасного суспільства; б) взаємозумовлені суспільні процеси та зміни в усіх соціальних інститутах, що супроводжують процес індустріалізації та характеризуються: зростанням спеціалізації та диференціації праці; появою бюрократії; формуванням сучасних політичних інститутів; відкритою стратифікаційною системою; високою мобільністю; ослабленням традиційних цінностей (родини, релігії, моралі); зростанням індивідуалізму тощо; 4) у комплексному соціально-економічному розумінні – організований і скоординований процес, завданням якого є розвиток економічної структури й політичних інститутів суспільства з метою підвищення його господарської конкурентоспроможності зокрема й соціальної привабливості в цілому.

Узагальнюючи з позицій сучасного, тобто комплексного соціально-економічного розуміння різних тлумачень історії та змісту модернізації, можна зазначити, що глобальні історичні наслідки першої модернізації (західноєвропейського модерну) проявилися у поширенні з XIV ст. майже по всьому світові європейського впливу/тиску (військовий, християнсько-місіонерський, культурний, товарний тощо), до якого пізніше приєдналися США як представник тієї ж цивілізації. У результаті постійного посилення цього впливу настала епоха колоніальних імперій. Країни незахідної культури відповіли наздоганяючою мо-

¹Посилання EVS/WVS включає результати опитувань «Ціннісні орієнтації населення-1996» (вибіркова сукупність становила 2811 респондентів віком від 18 років та старше) та «Ціннісні орієнтації населення-2006» (вибіркова сукупність становила 2032 респонденти від 18 років та старше), проведених у межах міжнародного проекту «World Values Survey», а також «Ціннісні орієнтації населення-1999» (вибіркова сукупність становила 1195 респондентів, від 18 та старше) та «Ціннісні орієнтації населення-2008» (вибіркова сукупність становила 1507 респондентів від 18 та старше), проведених у межах міжнародного проекту «Europe Values Survey» (керівник досліджень в Україні – О. Балакірева).

дернізацією. Можна виділити три її типи: наближення споконвічно незахідного суспільства до західного – вестернізація (реформи Петра I в Росії, «Револуція Мейдзі» в Японії, реформи Ататюрка в Туреччині); спроби «вписатися» в західноцентричний світ, експлуатуючи сировинні ресурси (Латинська Америка, нафтовидобувні арабські країни Персидської затоки); спроби досягти військового й технологічного паритету при збереженні соціальної та політичної самобутності (індустріалізація в СРСР – приклад мобілізаційного типу модернізації) [18]. Принагідно варто навести думку ряду дослідників, що наздоганяюча модернізація в принципі не може бути успішною через залежність країн соціально-економічної периферії, нав'язування їм (в обмін на фінансову та політичну підтримку) країнами-лідерами застарілих, енерго- й ресурсоємних, екологічно руйнівних технологій, перешкоджання інноваційному розвитку, консервацію в такий спосіб відсталості довічно [10].

Узагалі для сучасного стану розробки модернізаційної теорії характерна гостра дискусія щодо змісту модернізації, її шляхів, цілей, критеріїв успіху, самої ідеології явища. Відтак наведені нижче кілька положень модернізації потребують аналітично-критичного сприйняття, що підтверджується досвідом РФ, де основні наукові школи дотримуються принципово різних поглядів на модернізацію країни. Так, остання представницька дискусія 18.04.2010 р. у підмосковній Дубні «Нова глобальна реальність і стратегія розвитку Росії»² ще раз засвідчила непримиренність світоглядних підходів апологетів двох протилежних проєктів розвитку РФ – патріотичного та ліберального [20]. Якщо ліберали (Є. Гонтмахер) вважають головною перешкодою розвитку й модернізації кризу управління (влада, еліти неспроможні повноцінно керувати державою, економікою; держава стала «архаїчним» власником, який не займається соціальними проблемами; ринкової економіки як такої в класичному розумінні в країні немає, конкуренція лише декларативна) [21], то економісти патріотичного напрямку (С. Сулакшин) вважають ключовою проблемою психологічну

кризу населення, яку спричинили якраз ліберали реформами 90-х років ХХ ст. Відповідно, мета розвитку (модернізації) за патріотичним проєктом, – це життєстійкість і безпека країни (усі механізми повинні слугувати цьому задля збереження ідентичності населення, появи сенсу життя «низів» та еліти; ключовим поняттям є моральність як протизвага вищій демократичній цінності у трактовці авторів – розмитій ідеї про права й свободи людини) [22; 23]. Пропонуються й інші визначення мети модернізації: створити такі умови, які не дозволили б у майбутньому виникнути потребі в нових модернізаціях (тобто зрушити перманентний процес реалізації реформ та інновацій, який автоматично природним немобілізаційним шляхом постійно забезпечуватиме адекватний викликам часу розвиток суспільства, яким більшість дослідників нині визначають просування до постіндустріального, або інформаційного, суспільства, або суспільства знань); посилити успішність суспільства та рівень добробуту громадян, водночас не посилюючи диктат держави й «закріпачення» народу, що властиве мобілізаційному типу модернізації [18]. Зміст модернізації як типу соціальних змін визначається як програма перетворення суспільства в сучасне, конкурентоспроможне, здатне успішно конкурувати з іншими. Причина модернізації визначається як необхідність подолання відставання від конкурентів в економіці та управлінні. Тому багато хто з дослідників вважає, що сучасні програми модернізації в країнах, які свого часу не потрапили до числа найбільш модернізованих, за змістом є програмами розвитку по типу модернізації наздоганяючої [18]. Визначаються й деякі критерії успішної модернізації: підвищується ефективність соціально-економічної діяльності та скорочуються витрати [24]; суспільству відкрито шлях для органічного, немобілізаційного розвитку; вироблені країною товари/послуги стають конкурентоспроможними у світі [18]. Як згадано вище, наведені положення модернізаційної теорії активно дискутуються науковою спільнотою, відтак і названі нижче деякі проблемні в контексті тез Послання та Програми питання вітчизняної модернізації доцільно сприймати не як

² У диспуті взяли участь Є. Гонтмахер, член правління ІНСОР, О. Агєєв, гендиректор ІНЕС РАН, Г. Малинецький, заступник директора Ін-ту приклад. матем. ім. М.В. Келдиша, С. Сулакшин, гендиректор Центру пробл. аналізу й державно-управлінського проєктування, С. Капіца, г.н.с. Ін-ту фіз. пробл. ім. П.Л. Капіци, І. Панарин, проф. Дипакадемії МЗС РФ.

обов'язково-неодмінні констатації, а радше як матеріал для критичного аналізу та обговорення, «больові точки», які потребують осмислення українським експертним співтовариством.

Виклад основних матеріалів дослідження. Перше проблемне питання – як подолати спротив реформам, який виникатиме в самій системі влади? У цьому зв'язку Послання нагадує про незавершеність ринкових перетворень, яка спричинила розвиток специфічного «дикого капіталізму» [1], а Програма пропонує «цивілізувати» вітчизняний капіталізм через формування режиму максимального сприяння для бізнесу шляхом зменшення ролі держави в економіці, зниження адміністративних бар'єрів для бізнесу, модернізацію податкової системи [2].

Дійсно, модернізація за ліберальним проектом визначає основним напрямом економічної модернізації дерегулювання. Але наголошує, що йдеться не лише про скорочення державного втручання в справи компаній і громадян, а його радикальну оптимізацію: держава має позбутися зайвих функцій, зосередившись на виконанні тих, які виконує погано або не виконує. Притому сучасна глобальна конкуренція виливається в конкуренцію інститутів, отже потрібна кардинальна зміна інституційного середовища та власне системи цінностей і принципів (особливого значення набуває гуманітарна складова: цінності й принципи, мораль і мотивації, установки й системи заборон). Але зміна інститутів – украй конфліктний процес. Управління, головний зміст якого – перерозподіл доходів, породжує особливе інституційне середовище з надлишковим регулюванням, масовою корупцією та бізнесом на адміністративних бар'єрах [21]. І це якраз відповідає українським реаліям – Послання нагадує, що нині підприємництво співіснує з бюрократією, а державні ресурси тривалий час перерозподілялися, як і в соціалістичні часи, на основі кумівства, «блату» та «політичного даху» [1]. Тимчасом, за ліберально-модернізаційним проектом, інноваційний розвиток і виробництво вимагають якісно іншого інституційного середовища, а воно веде до загибелі паразитарного класу. Тому спроби інституційних реформ матимуть організований спротив, подолання якого потребує неординарної політичної волі задля забезпечення твердої системної протидії. Саме інституційне середовище розподільної економіки блокує інституційні

реформи. Тому необхідне переналаштування системи реформування, а саме: визначення зрозумілих алгоритмів проведення реформ із захистом від саботажу та імітації; уведення проектного принципу номенклатурних призначень (на строк і завдання, а не на напрям роботи); забезпечення нормальної ротації кадрів у вищому керівництві; впровадження оптимальних систем управління інституційними реформами та використання об'єктивних показників їх ефективності (не по тому, що робилося, а по тому, що зроблено); гарантування громадської участі та контролю (коли політична влада і громадянське суспільство «затискають» з двох боків частину середньої та низової бюрократії, яка опирається на реформування); дистанціювання від інституційних реформ груп з явними конфліктами інтересів (відсторонення від реформ тих, хто життєво зацікавлений у їхньому провалі, всупереч поширеній практиці віддавання реформ «на відкуп» саме таким суб'єктам); подолання відомчого сепаратизму (відстеження та припинення реалізації державними відомствами власних стратегій, які конфліктують з централізованими установками щодо інституційних реформ).

За модернізованої системи державного управління загальновідомий ліберальний принцип (дозволено все, що не заборонено законом) стосується лише приватних осіб, а стосовно носіїв влади діє протилежний принцип (чиновник вправі робити тільки те, що йому дозволяє закон, – інше незаконно) [21]. Дійсно, саме так і передбачено ст. 19 Конституції України («Органи державної влади... місцевого самоврядування... посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» [25]), але на практиці названий принцип, як загальновідомо, поки що не дотриманий достатньою мірою. Відповідно першочергового значення набуває наведення порядку в розподілі владних повноважень і в нормативній базі [21]. Програмою в цьому напрямі передбачено підвищення ефективності державного управління шляхом реформування державної служби й виконавчої влади (програмний блок модернізації системи державного управління було заплановано представити восени 2010 р.) [2]. Посланням зазначена неефективність держави, яка відірвалася від людей, перетворилася на бюрократичну машину, що піклується лише про інтереси чиновництва. Президент підтверджує наявність відповідної політичної волі: «Хочу також запевнити усіх скептиків і критиків:

олігархи, лобісти, інші групи впливу будуть стояти, як-то кажуть, у «загальній черзі». Ніякого стороннього впливу на державні рішення я не допущу» [1].

Очевидно, що подолання системної протидії зацікавленого середовища інституційним реформам потребує повної підтримки дій

ше за все, відомий ефект «авансового» зростання довіри через позитивні очікування при черговій зміні влади (рис. 1).

А на загал така необхідна для реформ довіра до центральної влади набагато менша, ніж була при попередній зміні (2005 р. був, вочевидь, найбільш сприятливим часом для реформ). Притому довіра до місцевої влади (найближчого до людей середовища, яке має бути провідником реформування) хоча дещо й збільшилася 2010 р. порівняно з попередніми роками, але навряд чи є достатньою для підтримки задекларованих змін (рис. 2). Складається враження, що громадська думка сприймає інститут місцевої влади більше як противника, ніж прибічника докорінних змін.

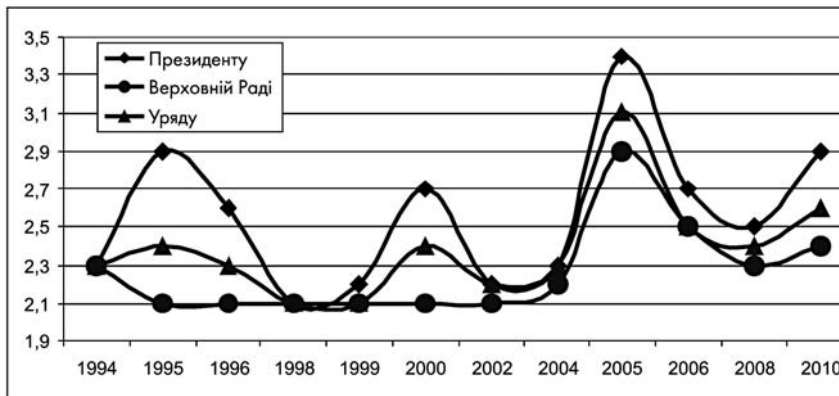
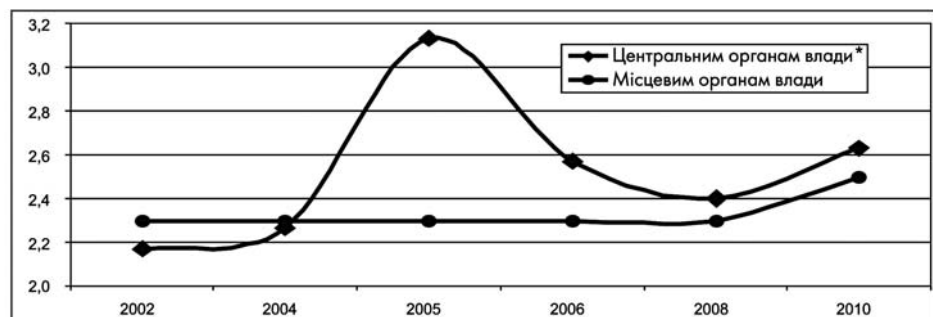

Рис. 1. Розподіл відповідей на запитання: «Який рівень Вашої довіри ...?», середній бал за 5-бальною шкалою, де 1 – зовсім не довіряю, а 5 – повністю довіряю (ІС НАНУ)

вищої влади з боку абсолютної більшості населення незалежно від його політичних уподобань, територіального, майнового, статусного, освітнього, демографічного тощо розподілу; наявності готовності мас активно демонструвати таку підтримку влади в разі необхідності. А вихідні умови щодо підтримки влади несприятливі – у Посланні зазначено, що «... рівень довіри людей до держави критично низький... мільйони співгромадян, незалежно від регіону та політичних поглядів, в останні роки почали відчувати себе чужими у власній країні...» [1]. Звідси питання: якою мірою населення готове підтримати вищу державну владу щодо подолання спротиву реформам, який виходитиме зсередини самих державних інститутів?

Друге проблемне питання – чи готова еліта до самообмежень. Соціальні модернізації породжуються нетерпимим відставанням від більшості розвинених країн або тих сусідів, чий успішний розвиток усвідомлюється елітами як загроза їхньому домінуванню в суспільстві. Тому переважна більшість модернізацій – елітарні проекти (хоча потреба в них

*Довіра до центральних органів влади вимірювалася як середня оцінка рівня довіри до Президента, Верховної Ради та Уряду.

Рис. 2. Розподіл відповідей на запитання: «Який рівень Вашої довіри ...?», середній бал за 5-бальною шкалою, де 1 – зовсім не довіряю, а 5 – повністю довіряю (ІС НАНУ)

часто виникає «знизу», але реалізуються вони практично винятково «зверху» [18].

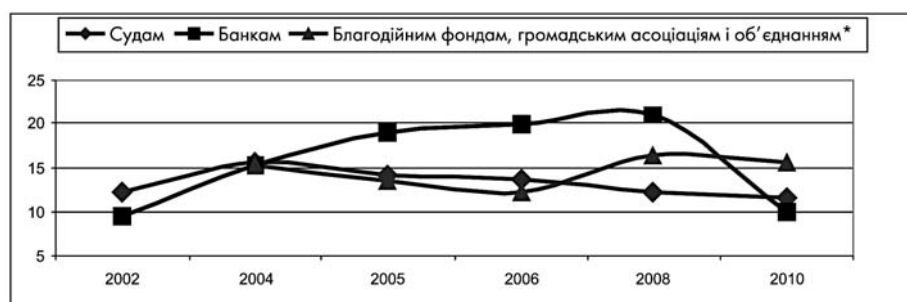
За даними ІС НАНУ, рівень довіри Президенту, Уряду та Верховній Раді 2010 р. дещо зріс порівняно з 2008 р., але це, скорі-

Але успіх можливий, коли еліта усвідомлює: на відміну від етапів індустріалізації, урбанізації тощо, повноцінні модернізації

постіндустріальної епохи в умовах несвободи в принципі не реалізуються; у сучасному світі головним ресурсом розвитку стають творчі здатності людини, її енергія та ініціатива. На загал модернізація вимагає від політичної системи: компетентного державного управління (котре забезпечуватиме виконання базових функцій держави та надання народу базових суспільних благ, є некорумпованим, прозорим, відповідальним, здатним підтримувати постійний зворотний зв'язок з людьми, забезпечити правопорядок, соціальну справедливість, суспільний консенсус, оптимальну економічну та соціальну політику, поступальний еволюційний розвиток країни); верховенства права, захисту прав і свобод громадян, у тому числі – права власності; забезпечення вільного розвитку кожного громадянина та груп громадян не лише в сенсі захисту державою особистої свободи, а й свободи економічної та будь-якої творчої діяльності. Модернізація вимагає від держави окрім виконання інших її базових функцій обов'язку

виступати арбітром у всіх конфліктах інтересів (такий арбітраж має бути заснованим на законі, політично не ангажованим, гарантувати сталі політичні, соціальні та судові практики сформованих інститутів) [21]. Але реальний повноцінний державний арбітраж суперечить практиці олігархічних привілеїв щодо незаконного розв'язання конфліктів, зокрема у сфері перерозподілу власності. У сучасному світі процвітання країни вже не може забезпечуватися за рахунок політичних та економічних обмежень прав і свобод громадян, розвиток забезпечується якраз на базі свободи й права. Але кардинальна перебудова системи суспільних відносин від примату цінностей розподілу ресурсів владою людям до примату цінностей стимулювання творчопродуктивних людських можливостей в умовах верховенства права одразу ставить свободу над владою, народ над державою (принцип «громадяни на службі держави» змінюється принципом «державна на службі у громадян»); авторитаризм у політиці й управлінні, перерозподілі власності й контролі економіки, ідеології та культурі, комунікаціях і соціальній сфері стає історичним рудиментом; нові цінності й принципи змінюють співвідношен-

ня статусів влади й суспільства, держави й людини, а найсучаснішою стратегічною вимогою до еліти стає її здатність до раціонального самообмеження. Природно, за таких обставин виникатиме конфлікт інтересів, коли усвідомлення елітою відставання як загрози домінуванню, відповідно – потреби модернізації, яку сама вона й має ініціювати, стикається з неприйняттям необхідності прозорого служіння еліти не самій собі, а державному інтересу [21]. У цьому зв'язку дослідники перспектив модернізації РФ наводять такий приклад: прагнення прибічників «розвинутого консерватизму» усунути саму можливість інноваційно-демократичної модернізації суспільства настільки сильне, що вони над-

*Довіра до благодійних фондів, громадських асоціацій, об'єднань вимірюється з 2004 р.

Рис. 3. Розподіл відповідей на запитання: «Який рівень Вашої довіри...?», % суми відповідей «цілком довіряю» та «переважно довіряю» (ІС НАНУ)

то несхвально сприймають навіть «модернізаційну» риторичку першої особи держави. Причини – побоювання ризиків вилучення частини прибутків лідерів сировинного бізнесу на модернізаційні потреби, втрати певними угрупованнями владних позицій, частини власності, не виключено – кримінального переслідування через становлення незалежного суду або перепідпорядкування ресурсу іншим угрупованням – відомий «прецедент Ходорковського» [26].

У відповідь на такі виклики Послання визначає, що кровноносна система республіканської демократії – правова система в розумінні верховенства права та рівності перед законом незалежно від статусу і майнового стану, однаковість застосування правових норм; відповідність законодавства сучасним світовим стандартам прав і свобод людини та загальним принципам права, закріпленим у Конституції України. «Для цього я ініціював проведення судової реформи» – сказано Президентом України [1]. Цілком логічно, адже довіра до суду в Україні в кращі роки ледве перевищувала 15% і з тих пір перманентно зменшується (рис. 3).

Але виникає питання – чи дійсно нинішня судова реформа якимось чином стимулюватиме вітчизняну еліту до самообмежень? Скоріше питання в іншому – якою мірою еліта усвідомлює потребу модернізації як відвернення ризику втрати свого домінування в українському суспільстві на користь інших глобальних акторів; чи здатна до самообмежень заради майбутнього країни, який потенціал (за чисельністю, впливовістю) підтримки реформ та спротиву існує в цьому середовищі? Питання з числа ключових для успіху модернізації, але результати опитувань громадської думки на нього відповісти не можуть. Тут убачається перспектива дальших розвідок з цієї тематики – потрібне окреме дослідження з використанням специфічних методів доступу в закриті елітне середовище, аби з'ясувати дійсний стан справ відносно ймовірності консенсусу еліт навколо ідеї самообмеження (що у вітчизняних умовах особливо проблематично через неоднорідність еліти, причетність її представників до різних груп впливу, часом полярних, непримиренно конкуруючих за доступ до ресурсів).

У зв'язку з тематикою судової реформи, котра має окрім іншого забезпечити зростання довіри населення до суду, постає ще проблема перенесення недовіри з одних інститутів на інші. Адже недовіра до основних державних інститутів, які презентують законодавчу, виконавчу, представницьку й судову гілки влади (Верховна Рада, Уряд, Президент, суд – див рис. 1, 2, 3), опосередковано зменшує і рівень довіри не лише до всіх інших державних інститутів, а й багатьох недержавних. Наприклад, фінансових: рівень довіри до банків (а всі вони, окрім Національного та ще двох, – недержавні) і так невеликий раніше (максимум – дещо більше 20%) удвічі зменшився 2010 р. порівняно з попереднім виміром (рис. 3). Природно, свій внесок зробили відомі проблеми банківської системи під час фінансово-економічної кризи та очікування її можливої «другої хвилі» (за останніми даними Національного інституту стратегічних досліджень, така ймовірність існує в найближчі 3–5 років [27]), але вплив тотальної недовіри до державних інститутів (зокрема невіри в їх бажання та можливості убезпечити вкладників і позичальників) також позначився, скоріше за все. І це становить значну проблему, адже задеклароване Посланням і Програмою сприяння бізнесу потребуватиме серед іншого також залучення внутрішніх ресурсів населення як інвести-

цій в економіку, що навряд чи можливе без значної довіри до банків.

Те саме стосується і благодійних та громадських організацій – хоча 2010 р. щодо них продемонстровано дещо більше довіри, але її рівень ледве перевищує 15% (рис. 3). А громадські організації згідно з ліберально-модернізаційним проектом мають бути другою, поряд з вищою політичною владою, надзвичайно важливою частиною механізму «затиску» бюрократії, яка опирається реформам. Наскільки суттєвими є передумови розвитку громадянського суспільства в Україні? Дійсно, в країні зростає кількість всеукраїнських та міжнародних громадських організацій, а також організацій з місцевим статусом та осередків всеукраїнських організацій: якщо за станом на 01.01.2005 р. їх було 47 920, то на 01.01.2009 р. вже 65 951 (на 38% більше) [28]. Але кількісно членство в громадських організаціях досить незначне: за даними ІС НАНУ, воно впродовж усіх років незалежності становило лише 12–17% і навіть посилення соціальної активності в період «помаранчевої революції» не спричинило її втілення в організовані структури: упродовж 2005–2010 рр. не більше 16% брали участь у громадських організаціях. Україна істотно відстає за показником громадської активності від країн розвинутої демократії: лише 2,2% українців доводилося в останні перед опитуванням 12 місяців працювати в об'єднанні чи в організації, іншій, ніж політична партія або рух, тоді як, наприклад, в Ісландії таких було 48,7%, у Фінляндії – 31,2%, Норвегії – 25,2%, Данії – 23,6% [29]. Якщо в Україні на 10 тис. населення нині існує 11 зареєстрованих громадських організацій, то в Росії – 25, Угорщині – 46, Чехії – 55, Хорватії – 85, Естонії – 201 [30].

Вторинний аналіз даних ІС НАНУ, виконаний УІСД/ЦСМ показав, що в Україні рівень участі населення в громадських організаціях вищий на Заході (19,2%) та дещо менший у решті регіонів: 17,0% – у Центрі та на Півночі, 15,3% – на Сході, 14,0% – на Півдні. Більш активні жителі міст – у містах з населенням понад 250 тис. осіб 17,6% опитаних є членами громадських об'єднань (у м. Києві – 26%), тоді як серед сільських жителів – 14,3%. Активніші більш забезпечені громадяни – серед людей зі статком вище за середній 21,1% беруть участь у діяльності громадських об'єднань; серед тих, хто визначає своє матеріальне становище як середнє, – 20,2%; серед «бідних» – лише 12,8%. За сферою занять більше членів громадських

організацій серед працівників державного сектору (24%) та тих, хто поєднує роботу в обох секторах (26%); серед тих, хто працює в приватному секторі, членство в громадських організаціях поширене менше (16%), ще менше серед тих, хто не працює, – 11%. Громадська активність знижується з віком опитаних: якщо серед 18–29-річних 21,1% є членами певних громадських об'єднань, то серед 30–44-річних – 17,4%, а серед 45–60-річних – 14,2%. Три чверті дорослого населення не знають як діяти, щоб вплинути на вирішення владою питань, що їх турбують; більше 80% – як впливати на діяльність місцевих органів влади; більше 90% – як впливати на вирішення питань державної політики. Тривала тенденція самооцінки неспроможності протистояти рішенням Уряду та місцевої влади, які утискають законні права та інтереси, є свідченням практичної відсутності позитивних зрушень у форму-

Але оцінка рівня демократичності влади в Україні зараз є настільки низькою (середнє значення – 4,59 за 10-бальною шкалою, тобто менше середнього), що отримані результати можна інтерпретувати як «відсутність демократії». І немає жодної соціально-демографічної групи серед опитаних, щоб ця оцінка хоча б сягала середини запропонованої шкали. Механізм впливу на владу та закони через референдуми не відпрацьований, переважна більшість вважає, що громадянські права в Україні порушуються. Існує високий рівень невдоволення економічною ситуацією, рівнем оплати праці, соціальними виплатами. Звичайно, все це спричиняє низьку оцінку демократичності влади в Україні без особливих розбіжностей за типом поселення, регіоном проживання, матеріальним становищем та іншими соціально-демографічними характеристиками.

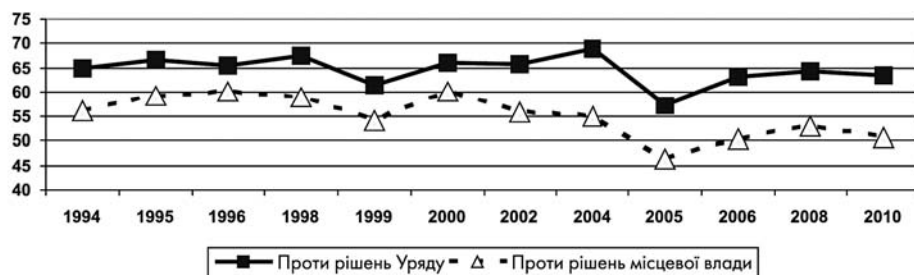

Рис. 4. Питома вага тих, хто відповів, що нічого не зміг зробити, якщо уряд України/місцева влада ухвалили рішення, яке утискає їхні законні права та інтереси, % (ІС НАНУ)

ванні зрілого громадянського суспільства в Україні (рис. 4). І хоча, за даними УІСД/ЦСМ, 21% дорослого населення впродовж 2005–2006 рр. брали участь у громадському обговоренні важливих питань місцевої громади (референдуми, громадські слухання, збори, мітинги, звернення до органів влади, страйки, пікетування тощо), цей показник був, скоріше, сплеском громадянської активності після «помаранчевих подій», ніж послідовним етапом формування нових практик впливу на чиновництво.

Отже, значна частина населення не відчуває себе громадянами, від яких щось залежить, не має позитивного досвіду впливу на владу. За даними EVS/WVS, оцінка населенням рівня демократичності влади в Україні є дуже низькою. Водночас 76% дорослого населення вважають важливим жити в країні, яка має демократичний уряд (на важливості демократії найбільше наголошують 35–50-річні люди з вищою освітою, ліпшим матеріальним становищем та соціальним статусом).

її прав та свобод. Результати опитування показали, що й громадська думка до першочергових цілей, які має ставити Україна на найближчі 10 років, практично одноставно віднесла «високий рівень економічного розвитку» (92%). На другому місці – «створення умов, щоб люди мали більше можливостей вирішувати, що повинно робитися у них на роботі, за місцем проживання тощо» (54%). Фактично, це бажання «брати участь у прийнятті рішень», що важливо для модернізаційного проекту. Але питома вага тих, хто серед найважливіших цілей розвитку країни на перше місце поставив участь людей у прийнятті рішень, дорівнює лише 27,5%. Тобто ця демократична цінність є цінністю меншості, якщо скористатися типологією цінностей російського соціолога Н. Лапіна. За нею до загальноприйнятих (цінності вищого статусу, ядро, підтримуються абсолютною більшістю) відносять такі, котрі поділяє більше 71% населення; до домінуючих (середнього статусу) – такі, що підтримують 51–70% населення; до ціннісної периферії (судження

Значна частина населення до ознак демократичності відносить економічний розквіт. Справді в класифікації передумов демократії економічний розвиток є ключовим, оскільки заможна держава може створити середовище поваги до люди-

впливової опозиції) – ті, що мають 31–50% прибічників; до цінностей меншості – ті, які підтримують 10–30% населення [31]. Навіть для наймолодших вікових груп (18–28-річних та 29–39-річних) бажання «брати участь у прийнятті рішень» є ціннісною периферією (її поділяють, відповідно, 31% та 33%). Аналіз за регіонами показав, що для всіх областей та АР Крим «участь у прийнятті рішень» також є цінністю меншості, і лише серед мешканців м. Києва її поділяють 37% (тут вона набуває статусу цінності впливової опозиції). Можна додати ще один аспект проблемності формування громадянського суспільства, який вбачається у поступовому зростанні (хоча й дуже повільному) недовіри до співгромадян: нині 70% вважають, що «потрібно бути дуже обережними у стосунках з людьми», а 1996 р. цей показник становив 64%. Лише 29% населення вважають, що «більшості людей можна довіряти» (найбільшу довіру мають родичі та близькі).

Третє проблемне питання модернізації – як задіяти людський капітал, притому не тільки компенсувати понесені втрати, а й сприяти його нагромадженню в Україні? Світ входить у принципово новий технологічний уклад – економіка швидко й неухильно трансформується в постіндустріальну, в якій звичайна товарна продукція поступається пріоритетом нематеріальним активам, створюваним на основі знань. Країни-лідери вже зараз одержують вирішальні конкурентні переваги, саму можливість управляти майбутнім. Глобальний процес концентрації високопродуктивної інтелектуальної активності призводить нині до її зосередження буквально в декількох країнах. На думку російських розробників ліберально-модернізаційної доктрини, в РФ нинішній стан мозків (але не інститутів) усе ще теоретично допускає входження в цей пул [21]. Те саме видається цілком слухним і для України – провідні вчені НАНУ переконані, що попри втрати трансформаційного періоду країна ще має потужну науково-технологічну базу, володіє унікальним людським ресурсом, у тому числі щодо найбільш сучасних, наукоємних професій [32].

У цьому контексті Послання констатує руйнування системи виховання (катастрофічне недофінансування закладів, втрата престижу вихователя та вчителя тощо), загалом очевидну критичність ситуації. Тому в числі пріоритетів реформ визначено ефективну реалізацію людського потенціалу, зокрема розвиток конкурентних переваг вітчизняної

освіти та науки [1]. У цьому зв'язку Програмою передбачено збереження й розвиток людського й соціального капіталу шляхом підвищення ефективності й стабільності соціального захисту, поліпшення якості й доступності освіти та медичного обслуговування [2]. Разом з тим, експертні оцінки запропонованої Програми попереджають: «... задекларовано амбіційні соціальні цілі, реалізувати які в короткостроковій і навіть середньостроковій перспективі буде дуже непросто. Більш того, спочатку доведеться піти на серйозні обмеження, особливо в бюджетній сфері, адже соціальні зобов'язання держави відповідно до чинного законодавства надмірні... перед владою постає непросте завдання – провести ревізію цих зобов'язань, без чого неможлива фінансова стабілізація» [33]. Отже, необхідно знайти баланс між потребами розвитку людського капіталу та наявними ресурсними можливостями з урахуванням того, що не є модернізацією (сучасною, а не мобілізаційного типу) здійснювані процеси, якщо вони приводять до скорочення тривалості життя, демонтажу системи соціального забезпечення, ліквідації гарантій освіти та медичного обслуговування [18]. При цьому спроби компенсувати нестачу ресурсів у традиційній командно-адміністративний спосіб приречені на неуспіх. Теоретики ліберально-модернізаційного проекту визначають, що на нинішньому етапі розвитку спроби звичної для СРСР модернізації ресурсно-мобілізаційного типу не тільки безперспективні, але й неможливі, тому що ідеологічні ресурси віри та ентузіазму вичерпані на попередньому етапі соціалістичного будівництва; процес розкріпачення суспільства в історичній перспективі необоротний, він виключає можливість «шикування» народу на вирішення модернізаційних завдань політичним тиском і дисциплінарними засобами; при обмежених можливостях натхнення народу та застосування репресій, демобілізується сам апарат авторитарної модернізації (політичний та адміністративний клас), навпаки – налаштований на авторитарні дії він сам стає головним гальмом модернізації [21]. Отже, сучасна економіка неодмінно вимагає усвідомлено-добровільного включення в процес модернізації значної частини суспільства (зокрема наявності таких умов, як високий рівень освіти навіть працівників середньої ланки; дієва інфраструктура міжгалузевого обміну інформацією та технологіями; ефективна система впровадження науково-технічних досягнень у виробництво; істотний внутрішній попит на високотехнологічні товари/послуги) [18]. Зазначені умови можуть бути створені лише

за рахунок максимального і добровільного включення в модернізацію наявного людського капіталу [21] і це якраз є ще однією (поряд з підтримкою реформ населенням та елітою) ключовою проблемою модернізації. Сучасна модернізація вимагає максимального розвитку людського потенціалу та максимального вивільнення творчої активності, що є найбільш складним завданням для більшості країн, що розвиваються [18]. Людський капітал не є якимсь невизначеним аморфним поняттям, він конкретно зосереджений у своїх носіях – людях. Особливо це стосується тих, чия праця пов'язана зі створенням нових ідей та технологій, формуванням духовного та інформаційного середовища (відбувається в науці, сферах високих технологій, інженерії у ВПК, венчурному й середньому бізнесі, створеному власноруч з «нуля»; активні носії людського капіталу можуть бути зайняті й рутинною працею, але мають психологічну налаштованість на застосування інновацій-удосконалень у професійній діяльності, в тому числі чиновницько-бюрократичній; загалом ознаками приналежності до тих активних носіїв людського капіталу, які здатні бути опорою модернізації або «мотором модернізації» – «креативним класом», є не стільки певний рівень доходів або соціальних статусів³, інколи й навіть не рівень освіти, скільки інноваційність, налаштованість на творчу працю, прагнення позитивних змін) [34].

З наведеного випливає низка проблемних питань: у який спосіб реалізувати стратегічне завдання вищої державної влади – стимулювати нагромадження людського капіталу – в умовах обмеженості ресурсів; як позначиться брак ресурсного забезпечення на якості людського капіталу; які обмеження бюджетних видатків сприйматиме населення взагалі, й зокрема за умов інформаційно-роз'яснювальної роботи щодо мети таких обмежень (наприклад, – перерозподілу в інтересах розвитку людського капіталу); якою мірою заплановані заходи сприятимуть усвідомлено-добровільному включенню наявного людського капіталу в процес модернізації в Україні в контексті запобігання «відпливу мозків»; які соціальні групи – володарі людського капіталу – у першу чергу можуть бути основною людською базою модернізації тощо?

Сьогодні в Україні усі три фактори, які враховуються ПРООН для визначення індек-

су розвитку людського потенціалу (освіта, здоров'я, доходи), за даними ESS, оцінюються населенням зовсім не компліментарно. В основній сфері формування людського капіталу – освіті – загальна оцінка стану дуже низька: середній показник – 3,8 балів за 10-бальною шкалою. Особливо погані оцінки серед населення Півдня країни та серед респондентів з низьким доходом. Трохи оптимістичніші оцінки дає населення віком до 30 років, молодь, що навчається, жителі Заходу та особи з доходом вище середнього. Загальні оцінки стану іншої важливої для формування людського капіталу системи – охорони здоров'я – ще нижчі (фактично між «погано» і «дуже погано»). Оцінка теперішнього стану охорони здоров'я становить 2,4 бала (за 10-бальною шкалою), ефективності системи охорони здоров'я – 2,5 бала. Також низькою (2,4 бала) є оцінка рівності ставлення до пацієнтів (відповіді щодо того, чи лікарі й медсестри в Україні ставляться однаково до всіх пацієнтів, не надають переваги окремим з них). Оцінки майбутнього державної системи охорони здоров'я порівняно з її теперішнім станом є менш поляризованими, але теж досить песимістичними. Кожен третій (31%) вважає, що через 10 років держава зможе забезпечити сьогоднішній рівень, але не зможе його покращити. Майже стільки ж вважають, що держава не буде здатна і на це (29%). Лише п'ята частина (21%) вірить у те, що рівень державної системи охорони здоров'я громадян покращиться.

У площині забезпечення державою на пристойному рівні такого фактора людського розвитку, як дохід, варто відзначити середні оцінки роботи податкових установ (що має вирішальне значення для підприємців як однієї з найбільш активних частин суспільства) – вони теж дуже низькі. Це стосується ефективності розгляду запитів, запобігання помилок та шахрайства (3 бали з 10 можливих), рівності ставлення податківців до всіх суб'єктів бізнесу – 2,7 бала.

Досить поляризована громадська думка щодо можливостей держави у сфері пенсійного забезпечення. Майже чверть населення (24%) вважають, що держава не зможе забезпечити сьогоднішній рівень пенсій у майбутньому, така ж частина (23%) – що зможе навіть підвищити його. Кожен третій респондент (32%) вважає, що держава зможе забезпечити нинішній рівень пенсій, проте

³Доречно зауважити, що ряд дослідників вважають опорою розвитку середній клас, але відносно реформ це дискусійно – середній клас традиційно скоріше прихильник стабільності, ніж змін.

не зможе його підвищити. А більше п'ятої частини (21%) опитаних узагалі не змогли дати відповіді. Отже, оцінки населенням нинішнього стану функціонування держави в тих сферах діяльності, що стосуються нагромадження людського капіталу, аж ніяк не можна визнати оптимістичними.

Четверте проблемне питання – суспільний консенсус. Реалізація ліберально-модернізаційного проекту, на думку його розробників, потребує стратегічного суспільного консенсусу в цінностях, світогляді, політичних поглядах, а за його відсутності загальноприйнятною (об'єднавчою) може стати ідея загальносуспільної згоди щодо зміни вектора розвитку від сировинно-залежної економіки до економіки знань [21]. Посланням у цьому зв'язку визначено, що завдання економічної та цивілізаційної модернізації можуть бути вирішені лише за умови випереджального розвитку гуманітарної та соціокультурної сфери з метою формування консолідованого українського суспільства [1]. Навколо чого може сьогодні консолідуватися вітчизняний соціум, чи може ідея згоди навколо запропонованих владою реформ стати ідеологічною об'єднавчою базою модернізації, враховуючи відмінності різних соціально-демографічних груп населення різних регіонів?

раці між Президентом і Урядом як високий, 36% – як середній, 9% – як низький (12% не змогли визначитись). Рівень співпраці між Президентом і Верховною Радою 29% оцінили як високий, 43% – як середній, 13% – як низький (14% не змогли визначитись). Рівень співпраці між Урядом і Верховною Радою 24% оцінили як високий, 45% – як середній, 14% – як низький (17% не визначились). Вочевидь, позитивні оцінки пояснюються, передовсім, роботою «в унісон» різних гілок центральної влади. Адже за майже двадцятиліття незалежності кожна зміна влади ставала «новою ерою», яка характеризувалася зміною політичної та професійної еліти, критикою попередньої влади, відсутністю спадковості щодо більшості питань суспільного розвитку. Суспільство спостерігало, особливо в останнє п'ятиліття, перманентний конфлікт владних гілок. Водночас стосовно значної частини населення ці позитивні оцінки авансові, крім того, слід враховувати й чверть незадоволених та п'яту частину тих, хто вважав, що зарано давати оцінки. Тим не менше, порівняння оцінок населенням правильності розвитку подій влітку 2010 р. з відповідними даними після попередніх президентських виборів (першою половиною 2005 р.) свідчить, що традиційна на початку дій нової влади хви-

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання: «Події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі?», % (Центр Разумкова)

	04. 2005	12. 2005	12. 2006	12. 2008	07. 2009	10. 2009	02. 2010	04. 2010	06. 2010
У правильному напрямі	54	21	15	3	7	7	28	35	41
У неправильному напрямі	23	55	60	86	78	81	47	35	32
Важко відповісти	23	24	25	11	15	12	25	30	27

Наразі існує достатньо інформації про громадську думку щодо бажаних орієнтирів розвитку українського суспільства та відпо-

ля позитивних оцінок все ще мала висхідний вектор (табл. 1).

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання: «Як би Ви оцінили нову владу порівняно з минулою?», % (Центр Разумкова)

	04. 2005	04. 2010
Нинішня влада краща, ніж колишня	52	43
Нинішня влада нічим суттєво не відрізняється від колишньої	29	33
Нинішня влада гірша, ніж колишня	9	12
Важко відповісти	10	12

відних оцінок дій влади. Перші 100 днів президентства В. Януковича та роботи уряду М. Азарова загалом отримали позитивні оцінки з боку громадян. Так, за даними групи «Рейтинг», 43% опитаних оцінили рівень спів-

Щоправда, частка тих, хто обрав позитивне порівняння з попередниками за п'ять років зменшилася на 9% (табл. 2), як і зменшилася на 11% частка повної підтримки дій нового Уряду (табл. 3).

І традиційно не простежується політичного консенсусу Заходу й Південного Сходу (табл. 4), особливо в питаннях стосунків з РФ,

нального людського капіталу); забезпечення поставок енергетичних ресурсів/природного газу (25%), стосунків з Росією (25%), по-

Таблиця 3

**Розподіл відповідей на запитання:
„Чи підтримуєте Ви діяльність Уряду України?“, % (Центр Разумкова)**

	04. 2005	12. 2005	12. 2006	12. 2008	07. 2009	10. 2009	02. 2010	04. 2010
Повністю підтримую	36	8	9	4	6	6	8	25
Підтримую окремі заходи	37	48	39	27	31	31	37	36
Не підтримую	18	32	42	63	57	59	47	29
Важко відповісти	9	12	10	6	6	4	8	10

Таблиця 4

Розподіл відповідей на запитання: «Упродовж 100 днів роботи нової влади соціально-економічна ситуація в країні...», % (R&B)

	Захід	Центр	Південний Схід	Україна в цілому
Поліпшилася	10	22	36	26
Суттєво не змінилася	56	60	53	56
Погіршилася	25	15	7	13
Важко відповісти	9	3	4	5

газу, флоту (табл. 5; 6). Натомість, як видно з табл. 5 і 6, регіони близькі до консенсусу у питаннях цін, пенсій, соціальних стандартів.

Так само і за даними Інституту Горшеніна: серед проблем, які мають вирішуватися Президентом та Урядом як першочергові, найбільше було зазначено: розробка ефективної програми боротьби з економічною кризою (55%); соціальний захист населення (49%); виплата зарплат та пенсій (44%); розвиток промислових підприємств (44%); боротьба з корупцією (44%); проблеми охорони здоров'я (40%).

Значно менше уваги було приділено проблемам освіти – 28% (і це несприятливий сигнал в контексті готовності й потреби населення діяти заради нагромадження персо-

літичної нестабільності (24%), боротьби з корупцією (24%), стосунків з ЄС (20%), захисту свободи слова (18%). Тобто люди чекають від влади забезпечення кращого рівня життя і ключові напрями, на яких можлива консолідація українського суспільства, простежуються досить визначено – це ті, передовсім, що безпосередньо та суттєво впливають на добробут кожного домогосподарства в будь-якому регіоні. І це природно, адже низький рівень життя, висока питома вага людей, котрі вважають себе бідними, поширеність бідності серед працюючого населення – усе це реалії життя останнього мало не двадцятиліття. Нині Україна разом з Албанією та Молдовою входить до трійки найбідніших країн Європи; через низький рівень заробітної плати Світовий банк відно-

Таблиця 5

Розподіл відповідей на запитання: «Найуспішніші кроки, рішення перших 100 днів нової влади» (відкрите запитання, до трьох варіантів відповідей), % (R&B)

	Захід	Центр	Південний Схід	Україна в цілому
Поліпшення стосунків з Росією, підписання договорів	8	18	43	28
Підвищення пенсій	15	14	22	18
Підписання договору про ціни на газ	5	11	21	15
Продовження терміну перебування ЧФ в в Криму	1	9	10	8
Підвищення соціальних стандартів, виплат	4	9	8	7
Статус російської мови	0,2	4	3	3
Інше (54 позиції)	11	21	22	18
Немає таких	42	31	14	25
Важко відповісти	29	21	15	20

Таблиця 6

Розподіл відповідей на запитання: «Найбільш невдалі кроки, рішення перших 100 днів нової влади» (відкрите запитання, до трьох варіантів відповідей), % (R&B)

	Захід	Центр	Південний Схід	Україна в цілому
Продовження терміну перебування ЧФ у Криму	35	12	6	14
Зростання цін	4	12	5	7
Невигідні договори з Росією, проросійська політика, «здача» національних інтересів	12	5	2	5
Статус російської мови	3	3	1	2
Інше (72 позиції)	24	29	18	21
Немає таких	10	29	45	32
Важко відповісти	37	31	30	32

силь 70% населення країни, включаючи висококваліфікованих працівників, до бідних [35, с. 8–9]. Протягом останніх років збільшувався розрив між фактичним та бажаним (достатнім для забезпечення нормального рівня життя) рівнем доходів у розрахунку на одного члена родини: наприкінці 2006 р. він становив 1,8 разу, наприкінці 2007

Найважче, як завжди, відчувають себе найбідніші верстви населення – їх оцінки втричі гірші, ніж у тих, матеріальне становище чиїх домогосподарств вище середнього (табл. 8).

Крім того, три чверті громадян перебувають у стані розгубленості, вважають, що «все

Таблиця 7

Розподіл відповідей на запитання: «Як Ви вважаєте, яке з наведених нижче висловлювань більше відповідає ситуації, що склалася в країні?», % (ІС НАНУ)

	1998	1999	2000	2005	2006	2008	2010
Все не так погано і можна жити	4,1	2,7	4,4	17,9	13,4	11,7	9,5
Жити важко, але можна терпіти	30,6	34,1	38,9	51,4	48,5	53,5	53,4
Терпіти наше тяжке становище вже неможливо	59,9	55,1	50,4	21,1	29,1	27,3	29,8
Важко сказати	5,4	7,6	6,1	9,6	8,9	7,4	7,3
Не відповіли	0,1	0,5	0,2	0,0	0,0	0,2	0,0

р. – 2,2 разу, наприкінці 2008 р. – 2,6 (щоправда 2009 р. було зафіксовано незначне зменшення цього показника до 2,5 разу, але це не змінює ситуації в принципі). І хоча, за даними ІС НАНУ, протягом останніх дванадцяти років поступово збільшилася частка тих, хто вважає, що «Жити важко, але можна терпіти», водночас протягом 2005–2010 рр. збільшилася і частка тих, хто вважає, що «Терпіти наше тяжке становище вже неможливо» (табл. 7).

так хитко, що може відбутися все, що завгодно» (77%) та «за теперішнього безпорядку та невизначеності важко зрозуміти, у що вірити» (74%). Майже 84% згодні з твердженням «багато з того, у що вірили наші батьки, руйнується на очах», що за відсутності позитивних тенденцій є явною ознакою соціального песимізму. Підстави для цього очевидні – поширеність думки, що в суспільстві не вистачає порядку (2010 р. так зазначили більше 72%) та дотримання чинних законів (майже

Таблиця 8

Розподіл 2010 р. відповідей на запитання: «Як Ви вважаєте, яке з наведених нижче висловлювань більше відповідає ситуації, що склалася в країні?», % (ІС НАНУ)

	Все не так погано і можна жити	Жити важко, але можна терпіти	Терпіти наше тяжке становище вже неможливо	Важко сказати
Серед усього економічно-активного населення				
	10	55	28	7
Серед груп економічно-активного населення з різним матеріальним становищем				
Вище за середнє	16	59	16	9
Середнє	12	59	22	7
Нижче за середнє	8	55	30	7
Низьке	5	44	44	7

69%). До того ж не простежується якоїсь суттєвої позитивної динаміки цих думок упродовж 2002–2010 рр. (табл. 9).

Отже, покращання матеріального становища – якраз той фактор, що може бути під-

Програми, але попередивши, що не гарантує врахування експертних зауважень [36].

У цьому зв'язку виникають два проблемних питання. Перше – як сприйме експертне середовище пост-фактум список пріори-

Таблиця 9

Відповіді на запитання: «Чого з наведеного Вам не вистачає? ...», % (ІС НАНУ)

	2002	2005	2006	2008	2010
Порядку в суспільстві	75,4	68,7	74,3	73,7	72,2
Дотримання чинних у країні законів	70,8	68,7	69,9	68,3	68,8

ґрунтам суспільного консенсусу, але його досягнення на практиці потребуватиме абсолютно чітких дій влади. Досягти бажаного результату завдяки лише деклараціям, розраховуючи на експлуатацію природних сподівань народу на краще майбутнє, скоріше за все не вдасться, тому що бракує довіри до політиків – лише 35% населення вважає, що сьогодні є політичні лідери, які можуть ефективно керувати країною.

Наступна низка проблемних питань пов'язана з визначенням пріоритетів модернізації та міри й векторів відкритості економіки в цьому процесі. Стосовно першого, то список пріоритетів економічної модернізації має вироблятися комплексною експертизою відомих фахівців щодо а) наявної ситуації в галузях/секторах національної економіки стосовно структури господарства та експорту; б) відповідних порівнянь із структурою світового ринку за розподілом між країнами-лідерами (нинішніми й потенційними у короткостроковій перспективі); в) визначення обмеженої кількості перспективних напрямів, де національна економіка має передумови конкурентоспроможності (і які можна забезпечити в різних пропорціях ресурсами держави, приватного бізнесу, іноземними інвестиціями). Це мінімізує прорахунки (приклад РФ: визначені «зверху» пріоритетами атомна енергетика й космічні технології критикуються рядом експертів як такі, що не демонструють у світі останніми роками швидкого розвитку, а третій пріоритет – інформаційний сектор – як такий, що в більшості країн розвивається сам по собі, майже без підтримки держави [18]). На нинішньому етапі розробки Програми рядом авторитетних експертів було висловлено професійну конструктивну критику [33], з приводу чого перший заступник глави Адміністрації Президента І. Акімова запропонувала фахівцям співробітництво в процесі доробки та реалізації положень

тетів економічної модернізації, коли після затвердження Програми він буде, як це передбачено, конкретизований розробленням детального плану щодо реалізації кожного напрямку з визначенням необхідних кроків, відповідальних осіб, строків і проміжних результатів; підготовкою законопроектів, необхідних для здійснення реформ; розробленням регіональних програм на базі національної Програми? А це важливо, адже думка експертів, будучи розтиражована ЗМІ, стає досить референтною для населення. Друге – як реагуватиме суспільство (передовсім потенційна опора модернізації – «креативний клас») на можливу критику реформ у ЗМІ, якщо експертна думка не буде врахована достатньою мірою? Очевидно, що деморалізація активних носіїв людського капіталу здатна потужно загальмувати модернізацію. Ясно, що результати опитувань громадської думки на ці питання відповісти не можуть, тому вимальовується ще один перспективний напрям подальших розвідок – дослідження думки найбільш активних носіїв людського капіталу та авторитетних представників експертного середовища. Його результати допомогли б обґрунтувати зміст та цільові групи інформаційно-роз'яснювальної кампанії, якою було б доцільно супроводжувати реалізацію реформ (у відповідності з тезою Послання щодо інформаційного простору, котрий вимагає відповідної державної інформаційної та культурної політики [1]).

Що стосується міри й векторів відкритості економіки, то ліберально-модернізаційний проект постулює відкриття економіки зовнішньому світові, притому навіть не стільки через потребу припливу капіталу й технологій, скільки для отримання необхідних орієнтирів і критеріїв. Адже в сучасних умовах товари/послуги не можуть бути конкурентоспроможними тільки у власній країні, вони або конкурентоспроможні на світовому ринку, або не-

конкурентоспроможні взагалі [18]. У цьому зв'язку Програмою передбачено формування режиму максимального сприяння для бізнесу шляхом поглиблення міжнародної економічної інтеграції України [2]. Відповідно виникає питання щодо доцільної міри відкритості з урахуванням усіх позитивних і негативних наслідків конкретних заходів для конкретних секторів економіки. Вичерпні відповіді на це питання нададуть опитування громадської думки. Потрібні ретельні експертні розрахунки вартості різних сценаріїв, наприклад, за суворого дотримання вимог СОТ; за пріоритетного протекціонізму вітчизняного виробника; за умов реалізації зони вільної торгівлі без вилучень і обмежень в межах ЄП; за умов асоціації з ЄС тощо; та різних векторів економічної інтеграції: в ЄС або ЄП, в ЄС та ЄП водночас, у напрямках БРІК, азійському тощо. Отже це ще один перспективний напрям подальших розвідок з тематики української модернізації.

Водночас у контексті поставлених питань дещо проясняють і результати опитувань громадської думки щодо бачення майбутнього розвитку, прийняття деяких кроків реформування, розуміння модернізації тощо. Так, за останніми даними ІС НАНУ, 16% населення підтримують прихильників соціалізму, 15% – капіталізму, 25% – «і тих, і тих, аби не конфліктували», 25% – не підтримують нікого, 19% вагаються з відповіддю. І це розмаїття ще суттєво варіюється залежно від регіону, типу поселення, віку, освіти та матеріального становища. Мешканці східних та південних регіонів більшою мірою підтримують прихильників соціалізму, західного та центрально-північного – прихильників капіталізму. Менш заможні орієнтовані на соціалістичні ідеї, а з підвищенням рівня матеріального добробуту зростає підтримка прихильників капіталізму. За такого розмаїття уподобань знайти підтримку більшості населення реформування саме за ліберально-модернізаційним (тобто не соціалістичним) проектом навряд чи буде легко.

Більш одностайно бачиться роль держави в управлінні економікою – думка щодо об'єднання державного управління з ринковими методами переважає (56% серед економічно активного населення). Водночас 27% економічно активного населення бажають повернення до планової економіки на основі повного державного обліку та контролю і лише 6% підтримують мінімальну

участь держави та регулювання ринковими механізмами (ще 11% вагаються).

61% населення негативно сприймає приватизацію великих підприємств, 28% – малих підприємств, 51% – землі. Тобто вади вітчизняної практики реалізації інституту приватної власності (особливо на великі підприємства та землю) відбилися в суспільній свідомості антиринковими настроями, реприватизаційними ідеями. Зменшилася частка тих, хто згоден працювати у приватного підприємця, з 52,9% у 1994 р. до 36,8 у 2006 р. (щоправда, 2010 р. показник збільшився до 43,5%). А соціальна легітимація приватної власності виступає однією із заporук злагоди в суспільстві. Тим часом громадяни віддають перевагу економічному розвитку України на основі державної власності або на паритетних засадах її державної та приватної форм. Підвалинами соціальної легітимації та делегітимації приватної власності в Україні вважаються передусім соціально-ідеологічні (духовні), а не соціально-структурні (матеріальні) чинники [4, с. 106–118]. Тобто такі чинники, як дохід, житлові умови, тип поселення, освіта, тип зайнятості не впливають суттєво на варіацію усередненого індексу легітимності. Серед пріоритетів суспільного розвитку три чверті називають підвищення рівня доходів, боротьбу із зростанням цін та наведення порядку в країні, а кожний другий – надання людям можливостей більше впливати на прийняття урядом важливих рішень. Щодо розуміння порядку в країні, то в останні роки більше половини населення наголошує на нагальній потребі жорсткої боротьби з корупцією, забезпечення рівності всіх перед законом, злагоди в гілках влади, провадження послідовної політики зростання якості життя.

Детальніший погляд на думку населення з ряду аспектів соціально-економічного життя показує її амбівалентність, часом – суперечливість. За даними ESS, абсолютна більшість опитаних схильні підтримати заходи із зменшення різниці в доходах, добробуті: 72% погодились з твердженням «Уряд повинен вжити заходів для зменшення різниці у рівнях доходів людей»; 68% – з твердженням «Щоб суспільство було справедливим, відмінності у рівні життя людей мають бути незначними». Водночас майже 60% респондентів підтримують думку, що велика різниця у прибутках припустима, оскільки різні здібності й зусилля мають винагороджуватися відпо-

відним чином (не підтримують 16%, чверть вагається). Не має злагоди й щодо оцінки ролі соціальних послуг і пільг. Відносно більше респондентів схиляються до думки, що соціальні пільги і послуги не занадто обтяжують економіку (43%) та підприємців через податки (36%). З думкою, що соціальні пільги запобігають поширенню бідності, погодились 34%, водночас не погодились 36%. Близький баланс думок щодо впливу пільг на забезпечення більшої рівності в суспільстві: 27% згодні, 38% не згодні. Більш однотайна незгода з тим, що соціальні пільги роблять людей більш лінивими (58%), зменшують бажання піклуватися один про одного (63%), про себе та свою сім'ю (63%). І більше половини опитаних (56%) вважають, що багатьом людям вдається отримувати соціальні послуги та пільги, на які вони не мають права.

Щодо системи оподаткування, люди дещо більше підтримують прогресивний податок (42%), ніж податок як однакової частку доходу (38%). Щодо розміру пенсій, респонденти більше підтримують точку зору, що ті, хто заробляв більше, мають отримувати вищу пенсію (56%). Прихильників однакового розміру пенсій незалежно від заробітку лише 19%. Щодо допомоги по безробіттю, люди більш схильні вважати, що вона має бути однаковою для всіх, незалежно від зарплати на попередній роботі (47%).

Загострюються негативні оцінки перспектив розвитку підприємництва: 34% вважають, що в перспективі найбільшою мірою підприємництво буде розвиватися в тіньовій сфері; 29% – що підприємництво в Україні набуде цивілізованих форм та бурхливого розвитку лише у віддаленій перспективі; 16% – що за нинішньої державної політики підприємництво реальних перспектив не має; 7% – що у підприємництва в Україні ніяких перспектив розвитку немає і не може бути. Водночас більше половини вважають, що «конкуренція це добре – вона стимулює людей наполегливо працювати та розвивати нові ідеї». Разом з тим, бажаних докладати особистих зусиль для поліпшення життя, покладаючись на власні сили, а не патерналізм держави, не так уже й багато. За даними ІС НАНУ, кількість тих, хто сам «будує» своє життя, долаючи зовнішні обставини, становить лише 22% населення, а тих, хто вважає своє життя залежним від зовнішніх обставин, більш ніж удвічі більше – 47% (питома вага «са-

мостійних» перевищує частку «залежних» серед тих, хто має матеріальний добробут вище середнього й серед представників умовного середнього класу). Абсолютна більшість респондентів вважає, що саме держава відповідальна за забезпечення роботою всіх, хто бажає працювати (79%), забезпечення медичною допомогою (90%) та достатнім рівнем життя у літньому віці (90%); переважає думка, що держава має забезпечувати прийнятний рівень життя безробітним (66%), належний догляд за дітьми, батьки яких працюють (69%), оплачувану відпустку по догляду хворих членів сім'ї (72%). Тобто, в середньому 88% опитаних покладає на державу відповідальність за надання роботи і соціальне забезпечення вразливих верств населення (дещо слабші патерналістські настрої серед молоді, людей з вищою освітою, жителів Центру, Півночі та м. Києва). Можна вважати, що притаманна радянському минулому ідеологія державного патерналізму все ще міцно тримається в українському соціумі.

Водночас попри наведені вище негативні оцінки перспектив розвитку підприємництва поступово зростає кількість бажаних ним займатися – з 41% у 2004 р. до 49% у 2010 р. Тобто загальний підприємницький потенціал українського суспільства становить майже половину всього населення, а серед його економічно активної частини сягає 62%. Ще вищий рівень готовності займатися підприємництвом серед молоді – 78%. Проте майже половина всіх бажаних ним займатися хочуть працювати неофіційно (не реєструючись). Це очевидний відбиток несприятливого інституційного середовища ведення бізнесу з притаманними йому дефіцитом права, довіри, нерівністю перед законом, забюрократизованим контролем, інституційною корупцією; нецивілізованою конкуренцією, невиправданим монополізмом. За даними опитування 2006 р. Міжнародної фінансової корпорації «Ділове середовище в Україні», серед 2500 підприємців сектору малого й середнього бізнесу 61% зазначили, що умови ведення бізнесу в Україні не змінюються, а 24% – що ділове середовище погіршилось. Тотальною є система перевірок, поширеною корупційна практика: дві третини опитаних підприємців визнали, що «вирішували питання» бізнесового характеру через неофіційні зв'язки та платежі працівникам державних органів, середньорічний розмір яких становив, як і в попередні роки, близько 10% виторгу підприємства [37].

Отже вельми приблизно та узагальнено можна думати так: одна половина суспільства схильна наділити відповідальністю за свій добробут винятково або переважно державу, інша – готова діяти власними силами, але заважає неспроможність тієї ж держави створити для цього сприятливі умови, визначити прийнятні «правила гри» та дієво контролювати їх виконання однаково всіма. І якщо зменшення частки апологетів державного патерналізму – це найбільше питання часу, природної заміни старших вікових груп новою генерацією соціальних акторів, то питання створення сприятливого середовища для виявлення активності новими поколіннями – це, значною мірою, царина соціальних норм, морально-етичних регуляторів, зусиль держави щодо зменшення правового нігілізму. Тому цей аспект громадської думки також видається дуже значимим, особливо з урахуванням того, що сучасний український соціум все ще перебуває на етапі трансформації багатьох соціальних норм і правил, співіснування принаймні двох нормативних систем (старої, що відходить, та нової, що формується), і це зумовлює амбівалентність (якщо не конфліктність) світоглядних установок багатьох членів суспільства.

За даними WVS/EVS, дві третини українців вважають, то визначення «добра» і «зла» залежить від часу та обставин (33%) або можуть бути змінені під впливом особливих обставин (30%). Протягом усіх років незалежності не змінюється думка щодо того, що «раніше люди краще себе почували, бо кожен знав, як вчинити правильно», з якою згодні 66% і не згодні лише 22%. Лише кожний другий українець зазначив, що брехня в особистих інтересах є ніколи не виправданою. Ще чверть, скоріше, схильні до такої думки, ще чверть готові виправдовувати брехню (припустимість брехні в особистих інтересах зростає з рівнем освіти та зменшується з віком). 45% високо оцінюють свою здатність «згрішити»; лише половина (тобто не більшість) стверджує, що завжди діє відповідно з правовими й моральними вимогами суспільства [4, с. 244].

Суспільство начебто не виправдовує отримання державної допомоги, якщо людина не має на це права, – 79% (виправдовують 3%), не виплату податків, якщо є така можливість – 72% (виправдовують 7%), отримання хабара посадовими особами – 87%, розрахунки готівкою за послуги, щоб уникнути сплати податків, – 70%, про-

їзд без оплати в громадському транспорті – 58%. Водночас лише 37% опитаних зазначили щодо всіх наведених тверджень, що це ніколи не виправдано (цю групу можна вважати «моральним ядром»), а 14% хоча б в одному випадку відповіли, що це завжди виправдано (їх можна віднести до «аморального ядра»). Решта близько половини населення припускає певною мірою порушення наведених правил і норм. З одного боку, отримання хабара посадовими особами найбільше засуджується громадською думкою, з іншого – за різними даними майже половина населення дає посадовцям хабара чи «подарунки» задля вирішення своїх нагальних питань. Серед економічно активного населення питома вага «морального ядра» зменшується до 34%, «аморального ядра» збільшується до 16%. Представники «аморального ядра» характеризуються більш молодим віком, вищими освітою та доходом, серед них більше чоловіків та самозайнятих. Виходить, є бажання дотримуватися норм і законів, але цінність цього не є значущою, не виступає регулятором поведінки. Навпаки, поширена думка, що неможливо досягти успіху без порушення норм, правил, законів. За даними ІС НАНУ, лише 28% опитаних завжди, а 44% – доволі часто, приймаючи рішення у життєвих ситуаціях, беруть до уваги норми діючих законів. Тим часом «наведення порядку», якого, згідно з доступними дослідженнями, переважна більшість суспільства очікує від кожної влади протягом всіх років незалежності, навряд чи можливе без панування морально-етичних норм та мінімізації підґрунтя для формування й поповнення «аморального ядра». Це ще одна з суперечностей сучасного українського соціуму.

Конкретно щодо модернізації українського суспільства, то запит на «ремонт» і вдосконалення всіх життєво важливих сфер є дуже високим – за даними групи «Рейтинг», 87% опитаних відзначили необхідність проведення в країні реформ, спрямованих на модернізацію соціально-економічної системи, 74% – політичної системи. До сфер, де реформи найбільш необхідні, люди відносять охорону здоров'я (77%), сільське господарство (66%), житлово-комунальне господарство (62%), пенсійну систему (58%), промисловість (54%), освіту (48%), судову (44%), податкову (42%) та правоохоронну системи (41%). Водночас лише близько третини населення певною мірою знайомі з положеннями Програми,

дві третини навіть не знають про неї. Очевидно, що зрозуміти реальний суспільний запит на задекларовані реформи, готовність різних суб'єктів сприяти та активно діяти у досягненні визначених цілей можливо лише тоді, коли відбудеться широке інформування суспільства, роз'яснення цілей і шляхів модернізаційних реформ. Принай-

ції (так само, як і керівників підприємств) зазначив лише один із семи респондентів. Тим часом для успіху реформ потрібно зрозуміти, хто є серед населення досить численною групою їх потенційної підтримки, «мотором» модернізації, тим «креативним класом», який здатний стати рушійною силою змін. Ясно, що ознаками належності до

Таблиця 10

Згода/незгода з твердженнями щодо рівності та свободи, % (ESS)

	Свобода важливіша за рівність	Рівність важливіша за свободу	Не згодний з жодним твердженням
Серед всього економічно-активного населення	51	42	7
Серед економічно-активного населення різного соціально-трудового статусу			
Найманий працівник	50	42	8
Самозайнятий	65	31	4
Безробітний	48	50	2
Серед економічно-активного населення різного віку			
18–29	56	37	8
30–44	51	43	6
45–60	51	42	7
61 і старше	36	57	7

мні суспільство має зрозуміти ідеологію запропонованих реформ, на забезпечення чого вони переважно спрямовані – свободи чи рівності. Адже лише близько половини вітчизняного соціуму беззастережно обирає свободу (табл. 10).

Умовно кажучи, якщо пріоритет задекларованого реформування – свобода, то його соціальною базою найбільше будуть молодь і самозайняті, якщо рівність, то соціальну опору така модернізація (якщо її можна буде вважати модернізацією взагалі) найбільше матиме серед безробітних і літніх людей.

Питання соціальної бази модернізаційних реформ узагалі одне з найважливіших: адже системні зміни суспільного життя мають спиратися на відповідний людський потенціал. Традиційно опорою прогресивних процесів вважаються найбільш соціально активні групи – молодь, підприємці, багато хто прилічує середній (за різними критеріями) клас. Наскільки це релевантно для України, які соціальні групи мають суттєвий вплив на життя вітчизняного соціуму? За даними ІС НАНУ, це найбільше лідери політичних партій (37%), підприємці та бізнесмени (32%) й корумпований злочинний світ (32%). Менш впливові в громадській думці державні службовці (25%) та робітники (25%), а роль інтеліген-

такої групи є підтримка ключових ідей модернізації, готовність до власної активності, позитивне ставлення до цінностей ринку при неодмінному дотриманні людських прав і свобод, інноваційність, психологічна налаштованість на зміни, соціальний оптимізм щодо їх реалізації тощо. Оскільки наразі бракує спеціально сфокусованого на цих питаннях дослідження, доводиться користуватися різними даними, що висвітлюють окремі аспекти зазначеного. Наприклад, за даними ІС НАНУ, залишається високою частка дезадаптованих, непристосованих навіть до сучасних умов життя, не говорячи вже про спроможність до модернізаційного розвитку: протягом 1995–2010 рр. питома вага тих, кому не вистачає вміння жити в нових суспільних умовах, хоча й скоротилася з 47% до 33%, але це третина населення країни. Серед економічно-активного населення – це 29%. Для 40% економічно активного населення не вистачає сучасних економічних знань, 25% – політичних. Найгірші показники цього серед мешканців сільської місцевості, найменш забезпечених верств та людей, старше 45 років; найкращі – серед тих, кого можна вважати сучасним середнім класом: лише 16% з них не вистачає вміння жити в нових суспільних умовах, 26% не вистачає сучасних економічних знань, 16% – політичних. Якщо спробувати оцінити чисельність цієї групи, то за різними критеріями,

до середнього класу в Україні відносять від 2–3% до третини населення. За оцінками УІСД/ЦСМ, представниками середнього класу в Україні умовно можна визнати менше чверті економічно активного населення. Але з погляду завдань модернізації, як уже згадувалося вище, дискусійним питанням залишається, чи налаштований середній клас на зміни, чи, скоріше, прагне зберегти статус-кво.

За переважною орієнтацією на матеріалістичні або постматеріалістичні цінності, за даними EVS/WVS, жителі України більше схильні до матеріалістичних – важливість високого рівня економічного розвитку підтримують 92% населення, стабільної економіки – 87%, порядку в державі – майже 71%, боротьби проти зростання цін – 72%. Натомість важливість постматеріалістичних цінностей підтримана значно менше: надання народу можливості більше впливати на прийняття урядом важливих рішень – 43%, створення умов, щоб люди мали більше можливостей вирішувати, що повинно робитися у них на роботі, за місцем проживання тощо, – 54%, перехід до суспільства, в якому цінується людська особистість, – 42%, перехід до більш гуманного суспільства, в якому ідеї ціняться більш, ніж гроші, – 25%, намагатися зробити наші міста і села гарнішими – 28%, захист свободи слова – 13%. А всі шість постматеріалістичних цінностей разом підтримують менше одного відсотка населення, хоча перші три цінності (вплив на рішення уряду, участь у прийнятті рішень та цінність особистості) разом підтримали 14%. Більше за середнє значення відмічено серед людей віком 30–49 років; підприємців, самозайнятих, найманих працівників підприємств приватної форми власності, жителів великих міст. Важко судити, чи варто розцінювати ці 14% як «мотор» модернізації (для цього немає наразі переконливих підстав), але цікаво, що названий показник збігається з кількістю інноваційно налаштованих членів українського суспільства. Так, за даними УІСД/ЦСМ, у спеціальному дослідженні людського потенціалу інноваційного розвитку було визначено групу «новаторів», чисельність якої становила 15% («консерваторів» було 27%, тих, хто «тяжіє до новаторів», – 20% і тих, хто «тяжіє до консерваторів», – 38%). Аналіз соціально-демографічних характеристик цих груп показав, що інноваційний потенціал більшою мірою зосереджений серед економічно активного населення; лю-

дей молодого та середнього віку; в обласних центрах.

Можна залучити й інший критерій – кількість учасників навчання впродовж життя (далі – НВЖ). Адже однією з ключових умов успіху ліберально-модернізаційного проекту є добровільна й активна участь найбільш активних носіїв найбільш вагомого людського капіталу («мотор модернізації», «креативний клас» тощо [21; 34]), а людський капітал, за визначенням, складається з набутих знань, умінь, навичок, мотивації, енергії [38, р. 362]; первинно набувається переважно в інституційній системі освіти, а далі реалізація ключових для модернізації якостей «креативного класу» (інноваційність, налаштованість на творчу працю, передовсім у професійній діяльності) вимагає їх постійного вдосконалення, тобто участі в НВЖ. (Варто нагадати, що гарантування доброякісного НВЖ було визначено для України згідно з Декларацією тисячоліття ООН 2000 р. однією з 6-ти цілей розвитку тисячоліття для досягнення до 2015 р., а 2010 р. на саміті ООН Президент України оприлюднив переглянуті національні цілі та оновлену систему відповідних завдань та індикаторів [39].) Відповідно, кількісний розподіл населення на учасників та неучасників процесу навчання впродовж життя може (з певним, зрозуміло, припущенням) характеризувати наявний потенціал «мотору модернізації». За даними УІСД/ЦСМ 1997–2008 рр. щодо організованого НВЖ (можливе й самостійне навчання), з розвитком ринкової економіки кількість його учасників зростала з 11% у 1997 р. до 32% у 2006 р., щоправда, 2008 р. зменшилася до 24%. При цьому одна із складових НВЖ – професійне спрямоване навчання – продемонструвало збільшення незалежно від кризи: якщо у вересні 2006 р. показник участі в ньому становив 15% за три попередні роки, то в серпні 2009 р. – 16% за дванадцять попередніх місяців. Можливо, цих людей (учасників професійно спрямованого НВЖ) доцільно сприймати як потенційний «мотор модернізації», адже вони відрізняються від решти населення більшим соціальним оптимізмом, значно активнішою економічною поведінкою, здатністю активізувати її в кризові часи, застосовуючи імовірно нестандартні дії, виявляючи творчість та енергійність у пошуках можливостей кращого застосування власного людського капіталу.

Водночас варто пам'ятати, що важливим чинником готовності суспільства до сис-

темних змін є його консолідація навколо спільних цілей. А за даними ІС НАНУ, на сьогодні факторами, які об'єднують людей в українському суспільстві, виступають, перш за все, невдоволення владою (41%), спільні труднощі (38%), відчуття втрати нормального життя (32%), страх перед майбутнім (30%). Такі ж мотиви, як спільна історія, територія (21%), національна належність (12%), мова спілкування (15%), патріотичні почуття громадянина України (9%), національна ідея побудови української держави (8%) виступають як другорядні [6, с. 507].

Замість висновків. Спроба узагальнення деяких постулатів модернізаційної теорії (яка сама по собі не безспірна) показує, що сучасна модернізація в комплексному соціально-економічному розумінні найбільше ґрунтується на ліберально-модернізаційних ідеях і має досить визначені характерні риси: усі модернізації кінця ХХ – початку ХХІ ст. ініціюються «зверху»; вони ініціюються в країнах, які протягом попередніх 50–100 років залишалися осторонь магістральних ліній світового розвитку і відчувають, що відставання може стати нездоланим; вони ґрунтуються в аспекті особистості на відкритті для більшості членів суспільства можливостей для входження в ринкову економіку та особистого збагачення; в аспекті державної стратегії – передбачають опору на промисловий сектор і відмову від сировинної або аграрної орієнтації економіки; у їхньому ході здійснюється відкриття країни зовнішньому світові та приймаються задані ним стандарти, які стають господарськими (часто також соціальними й політичними) орієнтирами; країна стає конкурентоспроможною на міжнародному ринку, водночас економіка перетворюється в дедалі краще збалансований і самодостатній господарський комплекс; у їх ході поступово зростає рівень життя й ступінь освіченості населення, утверджуються правові норми та формуються основи для різних типів народного представництва. Водночас модернізація не означає беззастережного тріумфу ринкової економіки та ліберальної демократії, а її політичні форми можуть значно відрізнятись. Зокрема, країни, що модернізуються, не обов'язково стають союзниками Заходу, навпаки, економічне й політичне посилення нових центрів впливу стає викликом західному домінуванню і головне питання – чи вдасться потенційним конкурентам реально заперечити провідні позиції Заходу, або (як уже

траплялося раніше) вони «надірвуться» не досягши мети [18]. Успіх сучасної (не мобілізаційної, а інноваційної) модернізації залежить, передовсім, від політичної волі еліти, знаходження важелів забезпечення її підтримки народом, мінімізації спротиву зацікавлених середовищ (чиновництва, інститутів, що мають змінитися), якомога ширшого залучення активних носіїв людського капіталу країни.

Ясно, що в українському суспільстві існує доволі високий запит на зміни, які матимуть позитивний вплив на економічний розвиток, поліпшення матеріального добробуту, зменшення дистанції між бідними та багатими, формування впевненості в майбутньому, дотримання прав та свобод особистості, створення сучасних підприємств з новими технологіями, конкурентоспроможність усіх секторів економіки тощо. Водночас здійснений аналіз не дає відповідей на цілу низку проблемних питань модернізації, тому замість висновків виникло ще більше питань. Якими ціною і ресурсами здійснюватимуться реформи? Які кроки мають бути першочерговими й економічно ефективними водночас? Хто контролюватиме процес, відповідатиме за помилки? Як уникнути лобізму, розкрадання цільових ресурсів? Чи має влада кадровий потенціал реалізації модернізаційного проекту?

Ясно, що необхідна для реформ довіра до центральної влади набагато менша, ніж була при попередній її зміні 2005 р.; довіри до місцевої влади, яка має реалізувати реформи в конкретних громадах, колективах, бракує ще більше. Зрозумілі й причини, відтак ясно, що без обмеження відомих феноменів вітчизняної реальності (соціальної аномії, нерівності перед законом, корупції тощо) будь-які реформи не будуть успішними.

Неясно, чи готова вітчизняна еліта дійсно усвідомити потребу модернізації, ініціювати реформи, домовитись між собою, ввести режим цивілізованих самообмежень; не зрозумілий наразі баланс підтримки–спротиву реформуванню, який існує в цьому середовищі. А суспільство тим часом з низки важливих для успіху реформ питань ментально розділене мало не навпіл, очікування, ціннісні орієнтації амбівалентні, суперечливі. Важко стверджувати, що людський потенціал модернізації («креативний клас») здатний до консолідо-

ваних дій. Скоріше, наявні соціальні групи підтримки модернізації видаються локалізованими, не поєднаними в соціальну мережу, позбавленими механізмів спільних дій. Їх більше споріднюють погляди, ніж корінні інтереси, здатні мотивувати до об'єднання в осередки громадянського суспільства.

Ясно, водночас, що соціальна база для формування «мотора модернізації» існує: усе ще не втрачено вагомий людський капітал, працюють (хоча й поодинокі) осередки концентрації передових наукових розробок і сучасних технологій; серед підприємців, самозайнятих, керівників підприємств, молоді, високоосвічених людей, представників середньо- та високозаможних груп, мешканців великих міст потенціал підтримки інноваційно-модернізаційного проекту досить значний. В суспільстві наявні різні соціальні групи, зацікавлені в модернізаційних змінах, хоча більшість населення орієнтована амбівалентно.

Простежуються «вузькі місця», що ускладнюватимуть реалізацію реформ: низький рівень ініціативності людей; невміння, необізнаність, неготовність використовувати навіть доступні механізми впливу на прийняття рішень та контролю за діями влади, нерозвинутість цих механізмів; відсутність власної відповідальності за стан справ у державі; побоювання (часто небезпідставні) доводити та відстоювати власні погляди; готовність користуватися неправовими методами вирішення власних проблем; відчуття залежності від влади різного рівня. Так само серед представників влади не сформована культура ефективної

взаємодії з людьми, поширені нехтування інтересами суспільства в цілому й конкретних людей зокрема; скоріше, правилом, ніж винятком стали схильність до корупції та використання службового становища у корисливих цілях.

Ясно, що потрібно, як мінімум, готувати суспільство до впровадження запропонованих реформ; ідентифікувати цільові групи та напрями інформаційної роботи з підготовки громадської думки до модернізації. Потрібен моніторинг суспільної рефлексії на модернізаційні реформи. Необхідні цілеспрямовані та узгоджені дії інститутів держави та громадянського суспільства (нерозвинутість останніх – окрема болюча проблема українського соціуму), спрямовані на формування груп спільних інтересів та механізмів спільних дій, що сприятиме формуванню консолідованого «креативного класу» підтримки модернізаційних змін. Потрібні спеціальні дослідження з оцінювання суспільного потенціалу прихильників модернізації, апологетів традиційного шляху розвитку та супротивників реформ; з визначення бачення кожною з цих груп стратегічних цілей сучасного етапу розвитку країни і можливостей консенсусу між ними; з визначення ступеня підтримки ключових напрямів запропонованої Програми реформ. І головне, що видається доцільним, – потрібна фахова дискусія щодо зазначених (і тих, що залишилися поза увагою цього дослідження) проблемних питань реалізації задекларованих Посланням і Програмою модернізаційних реформ в Україні.

Список використаних джерел

1. Послання Президента України В. Януковича до Українського народу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/17307.html>
2. «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава». Програма економічних реформ на 2010–2014 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/2000/2020/69596/>
3. 4-а хвиля «Європейського соціального дослідження». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ess.nsd.uib.no/ess/round4/fieldwork/Ukraine>
4. Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / за ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – 656 с.
5. Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / за ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2009. – 560 с.
6. Результати національного дослідження «100 ДНІВ НОВОЇ ВЛАДИ». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rb.com.ua/ukr/politics/research/2010/1092.html>
7. Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.razumkov.org.ua/ukr/index.php>
8. Результати дослідження соціологічної групи «Рейтинг» «Перші 100 днів уряду М.Азарова : оцінки та очікування» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pb-ra.com/news/2010/jun/ratinggroup_azarov.html
9. Результати всеукраїнського телефонного дослідження «100 днів Януковича» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kipu.org.ua/Sociolog_2010/Sotsyolog_research_04_06.html
10. Тарасов А.Н. Теория модернизации, вид оружия идеологической борьбы [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://saint-juste.narod.ru/modernization.htm>

11. Гавров С.Н. Модернизация во имя империи : соци-окультурные аспекты модернизационных процес-сов в России / С.Н. Гавров. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 352 с.
12. Гавров С.Н. Модернизация России: постимперский транзит : моногр. / С.Н. Гавров; предисл. Л.С. Пепелкина. – М. : МГУДТ, 2010. – 269 с.
13. Крадин Н.Н. Проблемы периодизации историчес-ких макропроцессов /Н.Н. Крадин // История и математика : модели и теории. – М. : ЛКИ/URSS, 2008. – С. 166 – 200.
14. Межуев В.М. Проблема современности в контек-сте модернизации и глобализации / Межуев В.М. // Полития. – 2000. – № 3(17). – С. 102–115.
15. Побережников И.В. Переход от традиционного к индустриальному обществу: теоретико-методо-логические проблемы модернизации / И.В. Побе-режников. – М. : РОССПЭН, 2006. – 240 с.
16. Травин Д. Европейская модернизация / Д. Травин, О. Маргания. – М. : АСТ, Terra Fantastica, 2004. – 672 с. – (Серия: «Philosophy»).
17. Вишневыский Р. Почему получилось у Сталина и не получится у нас [Электронный ресурс] / Р. Виш-невский. – Режим доступа : <http://slon.ru/blogs/vishnevsky/post/344467/>
18. Иноземцев В. О невозможности модернизации России: (ст. в сб. Ин-та Кеннана «Российская мо-дернизация : размышляя о самобытности») [Елек-тронный ресурс] / В. Иноземцев. – Режим доступа : <http://www.inozemtsev.net/index.php?m=vert&men u=sub2&pr=107&id=905>
19. «Модернизация»: глоссарий. ru. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl_sch2.cgi?RMuklwtong.o9
20. В Дубне прошла дискуссия о будущем России. Медиа-портал КМ.RU НОВОСТИ. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://news.km.ru/v_dubne_proshla_diskussiya_o_bud
21. Россия XXI века : образ желаемого завтра. – М. : Экон-Информ, 2010. – 66 с.
22. Відеозапис доповіді [Електронний ресурс]. – Ре-жим доступу : <http://via-midgard.info/news/video/3090-doklad-stepana-sulakshina-na-konferencii-v.html>
23. Диспут в Дубне: Главная цель – это жизнестойкость и безопасность страны. КМ.RU [Электронный ре-сурс]. – Режим доступа : <http://fotopress.km.ru/ind ex.asp?data=19.04.2010%2017:00:00&archive=on>
24. Иноземцев В. Modernizatsya.ru: Враг модерниза-ции [Электронный ресурс] / В. Иноземцев. – Ре-жим доступа : <http://www.vedomosti.ru/newspaper/article/2010/04/05/230317>
25. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Вер-ховної Ради України 28 черв. 1996 р. – К. : Преса України, 1997. – 80 с.
26. Модернизация и стратегические риски путинского режима [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://demset.org/f/showthread.php?t=858>
27. Україна XXI століття. Стратегія реформ і суспільної консолідації: експертна доповідь Нац. ін.-ту стра-тег. дослідж. до Послання Президента України В. Януковича до укр. народу // Стратегічні пріорите-ти. – 2010. – № 2. – С. 5–82.
28. Громадські організації в Україні у 2008 році : стат. бюл. – К.: Держкомстат України, 2009. – 153 с.
29. Головаха Є. Україна та Європа : результати міжна-родного порівняльного соціологічного досліджен-ня / Є. Головаха, А. Горбачик, Н. Паніна. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. – 142 с.
30. Лациба М.В. Чому нам потрібен новий закон „Про громадські організації” / М. Лациба, О. Вінніков, М. Слюсаревський. – К. : Укр. незалеж. центр політ. дослідж., 2008. – 40 с.
31. Лапин Н.И. Динамика ценностей населения трансформирующейся России / Н.И. Лапин, Л.А. Беляева, А.Г. Здравомыслов, Н.Ф. Наумова. – М. : Эдиториал УРСС, 1996. – 221 с.
32. В. Семиноженко. Україна-2015: не втратити своє майбутнє / В. Семиноженко, В. Геєць // «День». – 2008. – 24 січ.
33. Contra spem spero // Зеркало недели. – 2010. – 5–11 июня № 21.
34. Окара А. Новая идея для новой Украины / А. Окара // «День» – 2010. – 9 июня; продолж. – 15 июня.
35. Маляев В. Якою бути заробітній платі в Україні / В. Маляев // Праця і зарплата. – № 4. – 2010.
36. Експертів «ДТ» почули // Дзеркало тижня. – 2010. – 19–25 черв.
37. Условия для развития бизнеса в Украине не из-менились [Электронный ресурс] // Интернет газета “Эксперт-Центр”. – Режим доступа : <<http://www.expert.org.ua/statias/?st=2&id=56285>>
38. Bowen H.R. Investment in Learning. / H.R. Bowen. – San Francisco, 1978.
39. Цілі розвитку тисячоліття: Україна-2010: нац. доп. – К. : М-во економіки України, 2010. – 107 с.

Из книги А. Алексеева и Р. Ленчовского

«Профессия – социолог»:

материалы для презентации

У публікації надано матеріали для презентації 4-томника «Професія – соціолог», підготовлені одним із авторів, А. М. Алексеевим.

В публикации представлены материалы для презентации 4-томника «Профессия – социолог», подготовленные одним из авторов, А. Н. Алексеевым.

In the publication a reader can find the materials prepared by one of the authors, A. N. Alekseev, for the presentation of the book: Andrei N. Alekseev, Roman I. Lenchovsky. Profession: Sociologist. The Dramatic Sociology Approach to the SI RAS Affair in 2008 / 2009 and More. Documents, Observations, and Reflections. – Saint-Petersburg: Norma, 2010. – (4 volumes). This book has at least three purposes: a documentary-descriptive, an analytical and a methodological one.

The first one is to document as fully and objectively as possible a concrete personal and professional conflict, which took place in the Sociological Institute of the Russian Academy of Sciences (Saint Petersburg). The second purpose is to attempt to show on this and other examples some universal social mechanisms of a modern scientific (and in a certain way social) life by including analytical materials from various authors. The third one aims at further development and realization of ideas, which derive from the action-oriented approach in sociology. We mean, in particular, approaches based on observer participation, dramatic sociology, existential communication, etc.

Those are subjects, which could be interesting to sociologists, historians, philosophers, as well as other scholars, who are focusing on problems of social life. At the same time it could be recommended to

all those, who are ready to accept the famous Goethe's statement: "A well stated special case could be always considered a general one".

There are two parts in this book. Part 1 includes three chapters and is titled "The Case". In it a special case named "The SI RAS Affair in Documents and Expert Assessments" is considered. Part 2, named "Contexts", combines other seven chapters. There, the SI RAS Affair is placed in the general professional, social, and historical context.

For solely technical reasons, the book is published in four volumes. Volume 1 covers all of Part 1. Volume 2 consists of the first four chapters of Part 2. Volume 3 presents the remaining three chapters of Part 2. Finally, an unnumbered chapter that depicts the case of Okhta Center is published separately as Volume 4.

Откликаюсь на любезное приглашение главного редактора «Украинского социологического журнала» Юрия Александровича Чернецкого – представить читателям журнала только что вышедшую книгу, соавторами которой являемся мы с моим

коллегой и многолетним другом, киевским социологом Романом Ивановичем Ленчовским. Вопрос: как представить?

Книга называется: «Профессия – социолог (Из опыта драматической социологии:

события в СИ РАН 2008 / 2009 и не только). Документы, наблюдения, рефлексии». Вышла в Петербурге, в издательстве «Норма». В книге 2 тыс. страниц, так что пришлось разбить на 4 тома. Правда, собственных текстов А. Алексеева и Р. Ленчовского там не так уж много. Зато богато представлены коллеги, разрешившие включить в эту книгу свои тексты. Иногда это короткие заметки, фрагменты личной переписки, иногда – объемные статьи. Мониторинг текущих событий обеспечивается обильным цитированием текстов СМИ, печатных и электронных. В общем, авторы, обозначенные на титуле, выступают скорее в качестве редакторов-составителей некой многосложной документальной композиции.

В нижеприводимом извлечении из «Предисловия», среди прочего, объяснены авторская мотивация и специфика этого жанра.

Так как же адекватно презентовать книгу такого жанра и объема? Путей, как минимум два: *обозрение* и/или *извлечения*. Второй путь представляется автору этих строк предпочтительным, в частности, потому, что отвечает способу построения и стилистике самой книги. В нижеследующих «Материалах для презентации» предъявлены образцы разных использованных авторами жанров, от фактографических справок до теоретико-методологических манифестов. И особенно – фрагменты переписки, являющейся в книге жанром если не доминирующим, то излюбленным. По содержанию же отобранные тексты, пожалуй, достаточно полно характеризуют данное произведение, с точки зрения цели его создания и смысла его восприятия.

По крайней мере, с задачей привлечения читательского внимания такой сценарий презентации имеет шанс справиться. А другой задачи, собственно, и не ставилось.

Книга целиком уже доступна в Интернете¹, а это значит, что почти каждый может ее перелистать (как минимум – ознакомиться с довольно прозрачным оглавлением).

А. Алексеев. Ноябрь 2010.

(1) Из предисловия

Настоящая книга преследует по крайней мере три цели: *документально-описательную, аналитическую и методологическую*.

Первая состоит в том, чтобы документально отобразить, насколько возможно полно и объективно, конкретную личностно-ценностную и профессионально-организационную коллизию в одном из российских академических институтов, а именно: в петербургском Социологическом институте РАН (СИ РАН). Вторая – попытка на этом и других примерах показать, в частности, путем включения аналитических материалов, принадлежащих разным авторам, некоторые универсальные социальные механизмы современной научной (а в известной мере и шире – общественной) жизни. Третья предполагает дальнейшую разработку и реализацию идей акционистской ветви социологии, в частности, тех ее разновидностей, которые представлены понятиями *наблюдающее участие, драматическая социология, экзистенциальная коммуникация* и др.

Книга состоит из двух частей и десяти глав. Первые три главы, образующие часть 1, под названием «*Кейс*», посвящены как бы частному случаю: «Казус СИ РАН в зеркале документов и экспертных суждений». Остальные семь глав, составляющие часть 2, под названием «*Контексты*», а также одна «глава без номера» – вводят этот случай в более широкий профессиональный и общественный, а также историко-научный контекст.

В силу чисто производственных обстоятельств книга разделена на четыре тома.

<...> Замысел книги изменялся в процессе ее написания. Первоначально она не претендовала на большее, чем документально-драматургическое, «в социологическом ключе», предъявление конкретного случая (эпизода) из жизни института.² Чем дальше, тем больше обнаруживались связи этого «происшествия» с другими событиями и сюжетами, некоторые из которых

¹ См. <http://narod.ru/disk/3015172001/AA%20%26%20RL%20PROF-SOC%20Vol%201-4%20Optim%20All.pdf.html>

² Своего рода детонатором для «событий в СИ РАН» послужил эпизод с аттестацией научных сотрудников и последующим увольнением из Института нескольких известных специалистов. Этот шаг институтской администрации, мотивированный вроде бы разрядкой по сокращению штатной численности, вызвал значительный резонанс среди научной общественности, включая зарубежную. Дальнейшее развитие событий приобрело лавинообразный характер.

заслуживали специального, относительно самостоятельного рассмотрения. Так возникла формула: «События в СИ РАН и не только». Мы сочли целесообразным «не мешать» книге вырастать естественным путем. Тем более что некоторые повороты отслеживаемых событий никак нельзя было предусмотреть заранее. <...>

Несколько слов о жанре настоящей работы. Читателю, который так или иначе знаком с книгой А. Н. Алексеева «Драматическая социология и социологическая ауторефлексия»³, – этот жанр и стиль не будут совсем уж в новинку. Налицо (в частности, в первой части книги) – композиция документов (деловых, научных, иногда – личных), построенная так, чтобы читатель мог следить за *хронологией и логикой* описываемых событий, которые вместе составляют динамическую ситуацию, моделирующую некоторые современные общественные процессы.

<...> Теперь о жанре уже не книги, а социологического изыскания как такового. Здесь было предпринято исследование случая (случаев). На наш взгляд, при точном выборе объекта, при адекватности методики такое исследование («кейс-стади») может оказаться не менее эффективным и значимым, чем широкомасштабный проект. «Хорошо увиденное частное может всегда считаться общим», замечал Гете. <...>

■ Специфику нашего собственного под-
 ■ хода (вариацию общей методологии «кейс-
 ■ стади») в данном случае составляет то, что
 ■ ныне входит в научный оборот под назва-
 ■ нием метода наблюдающего участия. (О
 ■ характере и особенностях этого метода см.
 ■ подробнее ниже. – А. А.)

<...> Случай, «кейс» – это обычно событие или последовательность событий, некая ситуация в развитии, подлежащая исследованию. При такой постановке вопроса оказывается, что есть и еще один возможный тип «case study», а именно – *биографическое* исследование. Готовя эту книгу, насыщенную, среди прочего, материалами истории социологии «в лицах», мы осознавали, что *человек – это, в сущности, тоже «случай»*, причем случай уникальный. Это некое бесконечно малое и, вместе с тем, бесконечно значительное *событие* в мирозда-

нии («событие-личность»). Человек – это его жизнь. А жизнь можно представить как неповторимую последовательность жизненных событий, как жизненный путь, прокладываемый личностью, даже вопреки сопротивлению среды. <...>

В отличие от «событий-личностей», которые всегда (по определению) уникальны, «события-происшествия», рассматриваемые нами в этой книге, как правило, довольно заурядны. Так, мы вовсе не считаем, что «события в СИ РАН» являют собой нечто исключительное в научно-профессиональной среде. Нас, в данном случае, интересуют способы практического воплощения некоторых общих закономерностей в формах «живой жизни» профессионального сообщества.

<...> Понятие контекста для авторов этой книги предстает не менее фундаментальным, ключевым, чем понятие случая (кейса). Недаром именно «кейс» и «контексты» избраны в качестве названий двух частей.

Контекст – это, в сущности, совокупность, множество событий и ситуаций, находящихся в прямой или опосредованной связи с тем случаем, который избран в качестве приоритетного предмета исследования. В понятие контекста так или иначе входят причины и следствия, факторы и продукты, среда и фон... Без контекста не существует события. И не обратившись к контексту, невозможно событие понять или объяснить. <...>

Контекст трактуется нами в широком смысле, или (что в известном смысле то же самое) предполагается множественность контекстов. Можно говорить о ближайшем и отдаленном контекстах, об историческом и личностном (экзистенциальном), синхроническом и диахроническом, о контекстах научном, культурном (социокультурном), политическом, социоэкономическом, и т. д., и т. п. <...>

Здесь следует оговорить одну содержательную особенность данной работы. Хотя книга и называется «Профессия – социолог...», она тематически к социологии и социологам отнюдь не сводится. Ее сквозную тему можно обозначить как *общество, среда, социальный институт в их отношении к личности и ассоциациям личностей и проблема выбора*

³ Алексеев А. Н. Драматическая социология и социологическая ауторефлексия. Тт. 1-4. СПб.: Норма, 2003-2005.

Названная книга полностью размещена на сайте Киевского международного института социологии (КМИС): «Драматическая социология и социологическая ауторефлексия» (все 4 тома) на этом сайте: <http://www.kiis.com.ua/txt/doc/13062006/book/book.html>.

личностью и названными ассоциациями личности и форм своего поведения относительно социальных институтов и т. п., особенно – в критических обстоятельствах.

<...> Мы попытались дать обобщенное определение предметной области нашего изыскания: человек и социальный институт. Выше говорилось о методе: исследование случаев. Главным же способом понимания, или постижения социальной реальности, является, как мы считаем, диалог, коммуникация.

Диалог разворачивается между, по крайней мере, четырьмя категориями коммуникантов: авторы (со-авторы); действующие лица («герои драмы»); эксперты (аналитики); сочувствующие («болельщики»). Примечательно, что эти «множества» пересекаются (например: герои-соавторы; эксперты-герои; авторы-эксперты...). Коммуникация «пролегалет» как между разными категориями «со-участников» (изберем этот термин в качестве обобщающего), так и внутри этих категорий. <...>

Эта «диалогическая структура» книги находит выражение и во множестве эпистолярных текстов (от извлечений из частной переписки до открытых писем «граду и миру»), и в изобилии разнообразных персональных откликов (нередко противоречащих один другому...) на одни и те же события, и даже в переключках и резонансах, по видимости, монологических текстов, вкуче создающих многоголосие и диалог.

<...> Эта книга подчеркнута документальна. В сущности, всякий текст, по прошествии определенного времени (иногда очень недолго), становится документом. И он требует соответствующего с собой обращения. Его можно предъявлять целиком, можно – с купюрами, но нельзя редактировать (в частности, заменять одни слова другими). <...>

Использование документов (любых жанров!) может нести по крайней мере три «нагрузки»: собственно информационную (сообщение фактов), презентационную (само-характеристика автора документа) и, скажем так, просветительскую (даже своего рода дидактическую). В последнем случае авторы книги пытаются показать, как, по их мнению, надо или не надо защищать свои права и/или интересы, действовать (в том

числе – используя документы) в тех или иных обстоятельствах и контактах личности с тем или иным социальным институтом. Таким образом, книга может выполнять, среди прочих, также и функцию своего рода социологического практикума. <...>

Авторы настоящей книги придают большое значение Интернету как информационному источнику, способу распространения и сбережения информации. Читатель заметит это, в частности, по изобилию сетевых ссылок (включая электронные версии печатных источников). Мы пытались не только зафиксировать источник, но и «угодить» свободно плавающему в web-пространстве читателю, для которого – при знакомстве с электронной версией книги – наши примечания станут гиперссылками, существенно расширяющими контекст и горизонт восприятия.

Отметим также, что задолго до выхода книги в свет, значительная часть ее материалов получила «сетевую жизнь». <...>

А. Алексеев, Р. Ленчовский
Октябрь 2008 – декабрь 2009

(2)

Из казусов СИ РАН

Награждение и увольнение Н. Корнева:
сокращенная хронология событий

27.05.2008. Н. Р. Корневу (в дальнейшем – Н. К.) объявлена благодарность «За многолетнюю и добросовестную работу в социологическом институте РАН» (приказ № 15-к).⁴

28.05. Аттестационная комиссия СИ РАН единогласно признала Н. К. соответствующим должности ведущего научного сотрудника.

17.06. Н. К. выступает на заседании Ученого совета СИ РАН с конструктивной критикой деятельности администрации.

18.06. Н. К. награжден Почетной грамотой РАН и профсоюза работников РАН «За многолетний добросовестный труд на благо российской науки, практический вклад в проведение фундаментальных и прикладных научных исследований» (Постановление № 51/04).

⁴ Благодарности с такой формулировкой обычно выносятся в связи с круглой датой. 27.05.2008 Н. Р. Корневу исполнилось 60.

20.06. Ставка, занимаемая Н. К., исключена из штатного расписания СИ РАН с 1 октября 2008 г. (приказ № 18-к). (Тем самым администрацией предопределено увольнение Н. К. из института. – А. А.)

24.06. Профсоюзный комитет СИ РАН на своем заседании днем не согласился с увольнением Н. К.: за увольнение – 1 голос, против – 2, воздержались – 3 (протокол заседания профкома № 51).

24.06. Вечером директор СИ РАН И. И. Елисеева приглашает Н. К., чтобы сообщить ему об увольнении по сокращению численности, утаивая факт несогласия профкома.

25.06. Сотрудники сектора проблем городского образа жизни обращаются к директору СИ РАН со служебной запиской, в которой выражают несогласие с решением администрации об увольнении Н. К.

26.06. В 14 час. Н. К. получает официальное «Уведомление работника об увольнении». Этим же днем датирован приказ № 21-к, согласно которому Н. К. уволен по сокращению численности с 1 октября 2008 г. Этим же днем датирован и протокол № 52 заседания профкома СИ РАН, на котором принято единогласное решение о согласии на увольнении Н. К.

01.07. Н. К. делает доклад на семинаре сектора проблем городского образа жизни на тему «Социальная / жилищная картография Петербурга». Доклад привлек широкую аудиторию и имел безусловный успех.

01.07. Ознакомившись с протоколом консультативного заседания представителей профкома и администрации СИ РАН от 24.06.2008, Н. К. обращается в профком с заявлением, в котором просит сообщить, когда и как именно профком был информирован о предполагаемом сокращении занимаемой им ставки и о причинах изменения профкомом своей позиции по поводу его (Н. К.) увольнения.

03.07. Председатель профкома Р. Г. Браславский дает на заявление Н. К. от 1.07 письменный ответ, в котором сообщает об «отсутствии нарушения трудовых прав увольняемого работника», как мотивации согласия профкома с увольнением Н. К.

03.07. Н. К. обращается в профсоюзный комитет СИ РАН с просьбой повторно рас-

смотреть вопрос о правомерности / неправомерности его увольнения. Н. К. утверждает: предыдущее решение профкома основано на неверной информации о его научной работе.

07.07. Н. К. дополнительно обосновывает свою просьбу в заявлении, в котором указывает на факты нарушения его трудовых прав при увольнении.

08.07. Профком СИ РАН на своем заседании в итоге проведенного обсуждения принимает решение «принять к сведению информацию, изложенную в заявлениях...Н. Р. Корнева».

02.09. Н. К. получает через одного из работников администрации СИ РАН предложение о переводе на ставку старшего научного сотрудника, временно освобожденную сотрудницей, ушедшей в декретный отпуск.

04.09. Н. К. обращается к директору СИ РАН со служебной запиской, в которой сообщает о своей заинтересованности в официальном предложении ему работы в СИ РАН на другой ставке.

05.09. Н. К. обращается к председателю СПб НЦ РАН, академику Ж. И. Алферову с заявлением, в котором просит о поддержке разрабатываемого им перспективного научного направления – социально-картографическое изучение системы город-население.⁵

17.09. Не получив ответа на свою служебную записку от 4.09, Н. К. лично передает директору СИ РАН И. И. Елисеевой заявление с просьбой о переводе его на любую из возможных временных ставок с 30 сентября 2008 г. (дата увольнения). Одновременно директору подана служебная записка, в которой Н. К. заявляет о своей негативной оценке того, как в СИ РАН проведены аттестация и сокращения. К записке приложена копия обращения к академику Ж. И. Алферову (см. выше).

18.09.2008. В отделе кадров СИ РАН Н. К. предложено подать заявление о принятии его на работу по срочному договору с 1 октября (т. е. на следующий день после увольнения), в должности старшего научного сотрудника, сроком на одну неделю (по 8 октября), в перспективе последующего продления этого договора (на период отпуска по уходу за ребенком основного работника...) по 31 января 2009 г.

⁵ Только в 2007-2008 гг. вышло 5 публикаций Н. Р. Корнева по количественной социокартографии –научному направлению, единственным специалистом которого в СИ РАН является Николай Корнев

В разной степени – от минимальной до максимальной, с разной структурной определенностью и динамикой – двойной страх потерять: рабочее место (в остро конкурентных условиях выживания, экономического и профессионального вообще) и / или лицо.

<...> По крайней мере двое участников этой социодрамы (А. А. и В. Б.) могут считать себя безусловно свободными по отношению к СИ РАН как институции и в целом к его персоналу, коль скоро сама эта институция их «освободила» (в известном смысле), иначе говоря, «освободилась» от них, – при такой позиции «трудового коллектива», которая и развязала администрации руки.

Есть, далее, явно пограничные (не только в смысле Ясперса) ситуации ваших коллег (Н. К. и Т. П.), а также ряда людей, близких (в том или ином отношении) к уже поименованным.

Третья и, как минимум, четвертая линии – образующие некоторый континуум в разной степени и в разных отношениях латентные пограничные ситуации, с изначально различными (до полярности) морально-профессиональными векторами. Речь – обо всех, кто является формальным (институциональным) и/или неформальным лидером и/или претендует на эту роль. Т. е. тех, кто не может уклониться в явно конфликтной ситуации от той или иной позиции (по воле или поневоле демонстрируемой).

Еще одна линия анализа связана с теми персонами, которые как бы и не обязаны публично реагировать на острую ситуацию, но испытывают потребность, как минимум, в самоуважении и в том, чтобы их оценки, переживания и т. п. разделялись в том или ином кругу.

Самое глубокое «болото» - те, кому все «по барабану», - сами себя оставляют «за скобками» всех историй.

<...> Негативная «свобода от...» для А. А. практически безгранична (в данном поле институционализированных и потенциально институализируемых взаимоотношений).

«Свобода для...» потребует, однако, куда большей осмотрительности. Прежде всего – оглядки на очевидно дифференцированные «линии анализа», с которых я начал. Ведь эти линии собирают / разделяют не просто людей, пребывающих по разным

причинам под крышей СИ РАН, но людей, живущих одновременно в самых разных социокультурных измерениях, на разных дистанциях друг от друга. Причем, значимость для каждого его служебно-рабочего местонахождения и «сохранения лица» – разная. С массой возможных психологических комплексов, защит, компенсаций, но порой - практически неизбежных.

Когда одни реально давят, пытаются унижить других, «опустить до плинтуса», как сейчас выражаются, а те – каждый в своем стиле – сопротивляются этому административному давлению и унижению (или только пытаются сопротивляться, или вовсе не сопротивляются, далеко не всегда осознавая всю меру деструктивности этого давления).

Нетривиальность взаимоотношений ЛИЦА, МЕСТА и ролевой МАСКИ (в охотку или вынужденно взятой на себя) в каждом отдельном «кейсе» - и как в «простом» случае-событии, и как в личностном СО-бытии – настолько усложняет задачи и положение исследователя, что, пожалуй, из всех форм рефлексии и экспериментирования лишь ауторефлексия и эксперимент на самих себе остаются для них, исследователей-полевиков (и нас включая), сферой их (нашей) наиболее полной свободы (но и здесь не абсолютной). <...>

Р. Ленчовский. 15.10.2008

Ответ Другу

Дорогой Роман!

В отличие от Тебя, я практически не пишу дневников. Хоть и затевал их неоднократно. Больше четверти века назад, на заре «эксперимента социолога-рабочего» я начал было «очередной» дневник, но тут же понял, что пишу не только и не столько для себя, сколько *для другого* или даже *для других*, а может даже – *граду и миру*. Вот ведь – и твоя дневниковая запись не монологична, а диалогична.

ПИСЬМО – лучшая форма дневника.

<...> Отвечу Тебе двумя собственными текстами, вовсе не дневниковыми. А вместе – они же и дневник.

Первый текст – давнишний. Собрался я, было, в 2000 г. в Кельн, на какой-то между-

народный симпозиум по «качественно-количественным методам». <...> Тезисы, которые мне тогда довелось написать (аж на двух языках умудрился! Хоть так и не поехал...), здесь будут уместны, как наикратчайшее изложение сути «драматико-социологической» методологии. Той самой, что и здесь, в настоящей нашей работе реализована.

Другой текст – совсем свежий. Собственно, он извлечен из личной переписки по твоему же совету. Чтобы вставить его либо в начало, либо в конец, как выражение собственной «авторско-режиссерской» позиции. ЧТО лично я обо всем этом думаю. <...>. Ну, так вот и скажу: «Точка зрения составителя (одного из таковых...) композиции «События в СИ РАН...».

Итак – в обозначенной выше последовательности:

(1) **Драматическая социология**⁶

Доминирующая ныне стратегия социального исследования исходит из предпосылки разделения объекта и субъекта в исследовательском процессе. Мы полагаем возможным и перспективным своего рода их отождествление. При этом само социальное поведение субъекта становится своеобразным инструментом и контролируемым фактором исследования. «Погруженный» в определенную социальную среду, социолог наблюдает и анализирует последствия собственных действий в этой среде. Краткой формулой такого исследования является: *познание через действие*.

В рамках указанной стратегии разработан и опробован социологический метод, названный нами, в отличие от включенного наблюдения, наблюдающим участием. Отличается этот метод и от традиционного социального эксперимента, поскольку он предполагает введение новых факторов не извне и сверху, а изнутри и снизу. Причем исследовательское вмешательство в «естественный» ход вещей является ситуационным, порой претендует на строгую процедуру.

Характерной чертой этого метода является построение так называемых моделирующих ситуаций, когда путем организуемого исследователем «сгущения» факторов обыденная ситуация приобретает достоинство социальной модели.

Следует отметить, что предметом изучения здесь выступает не только социальное окружение, но и собственное поведение социолога-испытателя. Особый интерес представляет выяснение границ свободы индивидуального поведения в различных ситуациях: изучается не столько адаптация субъекта к среде («Что обстоятельства могут сделать с человеком?»), сколько адаптация субъектом среды к себе («Что человек может сделать с обстоятельствами?»).

В изложенной исследовательской стратегии синтезируются практическая деятельность, рефлексия и игровой момент («игра» с социальным объектом). Вышеописанный способ исследования мы называем драматической социологией.

Указанный метод прошел испытания в опыте многолетнего исследования производственной жизни, «глазами рабочего», предпринятого в 80-х гг. на одном из ленинградских заводов. Этот опыт обобщен в серии наших работ, главной среди которых является: Алексеев А. Н. Драматическая социология и социологическая ауторефлексия. Тт. 1-4. СПб.: Норма, 2003-2005. Впоследствии этот метод применялся автором и для исследования жизни профессионального научного сообщества.

Следует заметить, что названный метод может иметь и «любительское» применение – в процессе повседневной жизни человека, который включает в свое социальное поведение когнитивную мотивацию в соединении с ценностной и прагматической. Такой «способ жизни» позволяет человеку совладать с трудными ситуациями, быть «в ладу с собой» и в контакте с другими, понимать, «как устроен этот мир» и осмысливать свое место в нем...

А. Алексеев. 2000-2009

(2) **Точка зрения составителя композиции «События в СИ РАН...»**

На фоне современных российских общественных беспределов (куда ни глянь...), эта история может показаться совсем «не страшной» и, так сказать, камерной. Ну, попали под сокращение в каком-то там академическом институте – «не те» или «не так». Делов-то!

⁶ Последние два абзаца в этом тексте дописаны в 2009 г.

Тексты, собранные здесь и выстроившиеся в связный сюжет, представляются, однако, хорошо иллюстрирующими, пусть не пропорционально, по крайней мере четыре типа дискурса, или, скажем так, «риторик»: *риторику дела, риторику наива, риторику игры риторику бесстыдства* (последнее выражение принадлежит Умберто Эко).

Далее. Описанная ситуация типична до банальности. Когда-то автору довелось ввести в оборот «формулу разгильдяйства»:

незаинтересованность + некомпетентность + безответственность.

<...> Сейчас позволю себе предложить еще одну емкую, как мне кажется, «формулу институционального безобразия»:

бюрократизм + «бардак» + мошенничество.

Эта триада представляется системной <...>: убери что-либо, и утратится целостность, каковую являет собой наша сегодняшняя академическая, и не только, жизнь.

А. А. Август 2008

<...> Твой Андр. Ал. 18.10.2008.

(5)

«Участник – в разных лицах и ипостасях...»

Б. Докторов – А. Алексееву

<...> По моему мнению, сюжет «Бачинин против СИРАН» <...> открывает для тебя новые теоретико-методологические перспективы... в том плане, что в твоих наиболее крупных кейсах «Драматической социологии» ты – участник в разных лицах и ипостасях, в сюжете с «Мемориалом» - ты больше, чем свидетель, здесь – свидетель и летописец... у тебя иное, чем, к примеру, в одном из моих любимых случаев с «Генеральной линейкой» поле обзора, иная мотивация деятельности, иной источник информации.

Но при этом результаты по своей силе, убедительности, провокационности (в хорошем смысле) оказываются близкими... Не стоит торопиться это делать сейчас, но какое-то

уточнение понимания роли «наблюдателя» в твоём методе напрашивается... Возможно, главное – это определение роли того объекта-субъекта, которую в данном случае играл В. Б.... кто этот актер? со-автор, со-трудник, коммуникатор, со-наблюдатель?... или что-то еще.. ведь теперь уже не ты, а он калибровал Генеральную линейку...

Хотелось бы дать определение и «хору» – активной части твоих корреспондентов... как я вижу, этот хор немалый, и «певцы» поют разные – подчеркну, сугубо СВОИ партии, хор – лишь на выходе. <...> 30.05.2009.

А. Алексеев – Б. Докторову

<...> Мне кажется, в случае «Бачинин против СИРАН» происходит становление «коллегиальности» в методе. С одной стороны, Бачинин – со-трудник, со-участник, со-ратник. С другой, само «наблюдающее участие» становится как бы коллективным, при известном разделении труда между его «исполнителями».

В принципе можно представить себе даже команду «наблюдающих участников». Тут намечается пересечение «наблюдающего участия» и «социологии действия» (в смысле Турена).

Кстати, возможно наблюдающее участие – своего рода заочное, на расстоянии, как получается в данном случае, например, у Романа.

И вообще, по аналогии с Шекспиром (весь мир театр и люди в нем актеры...), можно сказать: весь мир есть взаимо-действие, а люди в нем - со-участники (хорошо, если наблюдающие и рефлексирющие). А. А. 30.05.2009

(6)

Познание через действие

(Так что же такое «драматическая социология»? ⁷)

Интервью, взятое Б. Докторовым у А. Алексеева

<...> – Как сложилась идея драматической социологии? Я имею в виду и суть книги, и ее жанр, и термин...

⁷ Извлечения из одноименной работы, опубликованной в журнале «Телескоп» (2006, № 5). Данная часть статьи построена в форме интервью.

Будем различать жанры — *исследовательский* и *литературный*.

Начну с первого. Драматическая социология, в моем понимании, это определенный способ (жанр...) исследования, в рамках того, что принято называть *деятельностно-активистским* подходом в социологии (ныне обретающем все больше приверженцев). Другая родовая характеристика “драматической социологии” — это принадлежность к тому, что называют *микросоциологией*. И, наконец, речь идет об одной из вариаций “субъект-субъектной” (в отличие от “субъект-объектной”), гуманистической, *качественной* (в смысле — “качественные методы”...) социологии. В “драматической социологии”, как правило, имеет место *исследование случаев* (что вовсе не исключает амбиции социальных обобщений...). <...>

Указав на родовые признаки, обратимся к специфике.

Основным методом “драматической социологии”, по-видимому, является **НАБЛЮДАЮЩЕЕ УЧАСТИЕ**. В отличие от участвующего (или включенного) наблюдения, предполагающего максимальную “мимикрию” исследователя в изучаемой социальной среде (быть и поступать “как все”, наблюдая и фиксируя естественное развитие ситуаций и процессов), наблюдающее участие предполагает изучение социальных процессов и явлений через целенаправленную активность субъекта (исследователя...), делающего собственное поведение своеобразным инструментом и фактором исследования. Причем, в отличие от известных образцов социального эксперимента, в случае наблюдающего участия новые факторы вводятся не “извне”, а “изнутри” ситуации. Само введение этих факторов оказывается иногда импровизационным и не претендует на строгую процедуру.

Особое место здесь занимает исследовательская практика так называемых **МОДЕЛИРУЮЩИХ СИТУАЦИЙ**. Под таковыми понимаются ситуации, отчасти организованные самим исследователем из естественных ситуационных предпосылок, в целях обнажения, заострения, в этом смысле — моделирования социального явления или процесса.

Лет 20 назад мне довелось — признаюсь, вовсе не в “научном трактате”! — провоз-

гласить что-то вроде исследовательского кредо или девиза “драматической социологии”: *“познание через действие”*. (Можно сказать и еще лаконичнее: “познание действием” — формулировка А. Ющенко). Причем именно за счет “социологического действия” (понимаемого предельно расширительно...), достраивалось до триады известное различение социологической теории и социологической эмпирии.

Еще один термин, уместный в этом контексте: **СОЦИОЛОГ-ИСПЫТАТЕЛЬ**. В “драматической социологии” обычно имеет место своего рода профессионально-жизненный, социально-личностный эксперимент (иногда говорят: “эксперимент на себе”, но это звучит слишком красиво). <...>

...Но тут, пожалуй, стоит оговорить, что только к “действию” этот способ исследования не сводится, существенны еще и *“рефлексивная феноменологическая надстройка над наблюдениями-описаниями-идентификациями плюс контекстуальный анализ”*, как “саморазвитие метода наблюдающего участия” (формулировки Р. Ленчовского). Уже сами по себе описания, “протоколы жизни”, они же — рабочие документы исследования, своего рода “полевые дневники”, являются неотъемлемым элементом исследования, как такового. <...>

Мне еще хотелось бы обратить твое внимание на отличие драматической социологии (в изложенном смысле) от “социологии действия” и “социологической интервенции” (по Турену). Дело в том, что туреновская *социология действия* — это не просто (не только) исследовательская практика. Здесь присутствует также момент социальной педагогики, своего рода “внесения сознательности в стихийность движения” (что подтверждается, например, опытом применения метода социологической интервенции в “студенческой революции” во Франции в конце 60-х гг. прошлого века).

Между тем, социолог-испытатель, как исследователь, не претендует на организацию “коллективной борьбы”. В случае наблюдающего участия исключено (запрещено!) всякое действие, которое не было бы продиктовано аналитической и / или деловой и / или смысло-жизненной задачей (соответственно, комбинацией этих задач и мотивов). <...>

Другое необходимое размежевание — между “драматической социологией” (в из-

ложенном смысле...) и *драматургической социологией* Ирвинга Гофмана. Должен, не без смущения, признаться, что о последней я до середины 90-х гг. и не слыхивал. Теперь же замечу, что если у Гофмана все социальные и межличностные интеракции интерпретируются “в театральном ключе” (“Wir alle spielen Theater”...), то в “драматической социологии” речь идет лишь об игровых моментах в поведении исследователя.

<...> Теперь, насчет истории терминов. *Наблюдающее участие, моделирующие ситуации, социолог-испытатель* — вышли из писем-дневников социолога-рабочего начала 1980-х гг. Ставя тогда “социологическую драму” исследования производственной жизни изнутри, “глазами рабочего”, я испытывал своего рода эйфорию овладения новой жизненной (и профессиональной...) ситуацией и, можно сказать, фонтанировал новыми понятиями и оригинальными терминами. Среди них, например: *вынужденная инициатива* (“инициатива, направленная на предотвращение неблагоприятных последствий ее отсутствия”), *адапционное нормотворчество, социально-опережающее поведение...* В первых публикациях на эту тему говорил об опыте *экспериментальной социологии...* Выражение “драматическая социология”, кажется, было употреблено пару раз, но еще не как термин, а скорее метафорически.

Но вот в середине 90-х, при доработке рукописи книги об “эксперименте социолога-рабочего” (она вышла в издании Института социологии РАН в 1997 г.), я отказался от первоначально задуманного, слишком академичного названия — “Познание через действие”, и озаглавил свое сочинение (“без затей”...): “Драматическая социология”. Вскоре сообразил, что это может быть и терминологическим обозначением исследовательского подхода. Тогда ввел в предисловие обоснование (оправдание...) термина.

Не скажу, что термин идеально подходящий (так, “драматическую” недолго смешать с “драматичной”... а это, очевидно, разные вещи, хоть может и совпасть...). Но лучшего сам, наверное, уже не предложу.

Кажется, жанр исследования я охарактеризовал. Теперь о “жанре литературном”, или о жанре книги “Драматическая социология и социологическая ауторефлексия” (в дальнейшем для краткости — «Драматическая социология...»), вышедшей в 2003-2005 гг. <...>

Все четыре тома этой не совсем академичной книги по существу являются собраниями (композицией...) документов. Документы личные и публичные; житейские, деловые, научные... Хоть личное письмо, хоть дневник (“протокол наблюдающего участия”), хоть справка или обращение в официальные органы, хоть газетная заметка или научная статья — любой письменный “след” биографии и истории, будучи поставлен в определенный контекст, может обрести смысл *социологического свидетельства*. Сама же по себе композиция (отбор свидетельств и расположение их в определенных сочетаниях и последовательности, своего рода *монтаж...*) выступает способом первичной концептуализации, а в определенной мере — также и анализа и осмысления. <...>

Иосиф Бродский не однажды отмечал главенствующее значение *композиции*, этого “драматургического принципа”, во всяком творчестве. Не удержусь, чтобы не процитировать его письмо другу (Я. Гордину) из ссылки (1965):

“...Сознаюсь, что чувствую себя больше Островским, чем Байроном. (Иногда чувствую себя Шекспиром). Жизнь отвечает не на вопрос: что? — а: что после чего? И перед чем? Это главный принцип. Тогда и становится понятным “что”. Иначе не ответишь. Это драматургия. Черт знает почему, но этого никто не понимает. Ни холодные люди, ни страстные...” (Гордин Я. Переключка во мраке. Иосиф Бродский и его собеседники. СПб.: Изд-во “Пушкинского фонда”, 2000, с. 137-138).

Мне кажется, что адекватным способом представления результатов исследования в жанре “драматической социологии” является именно композиция (иерархия композиций, или “композиция композиций”...) материалов этого исследования. Причем жанр “Драматической социологии...” (книги!), предполагает попытку сюжетного выстраивания произведения, где результаты исследования предстают не готовыми, а развивающимися в процессе их получения. (В данном случае сквозным сюжетом оказался “эксперимент социолога-рабочего”, продолжавшийся с 1980 по 1988 г., с включением множества побочных, “привходящих” жизненных и исторических сюжетов и обстоятельств). <...>

Стоит отметить, что при всем разнообразии текстов, составляющих “строительный

материал” книги, пожалуй, преобладающими и ведущими являются именно *письма*, адресованные, как правило, конкретному лицу, но сочетающие при этом элементы коммуникации *другому лицу* (“письмо”), *самому себе* (“дневник”) и *для других* (“статья”). <...>

И еще об одной важной, как я считаю, жанровой особенности. Это практика сопровождения документов прошлого (включая собственные тексты автора...) или даже отдельных пассажей из этих документов авторским комментарием “из сегодня”. Я называю эти комментарии *ремарками* (тоже, кстати сказать, из драматургического лексикона...). Однако именно документы прошлого, “жизненные свидетельства” и т. п. составляют основной корпус книги такого жанра (а ремарки, иногда и весьма развернутые, — по мере необходимости!). В этом, кстати, принципиальное отличие от *мемуаров*, где документы присутствуют в лучшем случае в качестве эпизодических цитат.

<...> В известном смысле, есть у этой книги образец, которому, автор, может, и следовал бы, кабы сам не “додумался”, а точнее — нашел, нащупал (хоть и не столь совершенное, а свое...). Это “исповести” нашего старшего современника философа и культуролога Георгия Гачева. <...>

Его “Семейная хроника” (1994), как, впрочем, и почти все его произведения, построена как “перепечатка” записей одного периода жизни, комментируемых по ходу дела им же самим, “сегодняшним”. И получается: диалог с самим собой. Вот как Г. Гачев объясняет — “идею предпринимаемого труда, а с нею — и метода”:

“...Конечно, совершавшиеся на ходу записи тех лет (1969-1971. — А. А.) имеют ценность неисправимой достоверности, я их ретушировать не буду, править слог и благообразить: в них именно и характер (“персонаж — это стиль!” — так бы хотел, афоризм даже предложить, но вспомнил, что почти повторяю Бюффона: “Стиль — это человек” — что же! — и слава Богу, подтверждение... Хотя я имею в виду еще и то, что персонажами литературного произведения и текста могут быть его стилистические пласты), и дух места того времени, и аромат жизни. Разумеется, придется выбирать, не все давать (место не позволяет и то, что я еще живой); но то, что дается,

идет как было написано, честно. Если же я буду вступать в диалог с самим собой или комментировать, то новые мои слова будут обозначены своими датами. Двухголосие выйдет. Втора...” (Г. Гачев. Семейная хроника. Лета в Щитове (исповести). М.: Школа-пресс, 1994, с. 10).

Так именно поступал и я. Как видно, в жанре «Драматической социологии...» автор далек от первооткрывательства. Все мы — так или иначе — “изобретатели велосипедов”... Хоть в рамках нашей социологии и можно, пожалуй, говорить об определенном “ноу-хау”. <...>

— *Можно ли сказать, что драматическая социология это, кроме всего твоего перечисленного, и определенный жанр твоей жизни?*

Да, рискну добавить к сказанному еще одно, пожалуй, даже “нескромное” определение: драматическая социология как... своего рода *стиль* (тоже жанр?..) *жизни!*

В какой-то момент (похоже, в конце 70-х — начале 80-х), в частности, у будущего автора (изобретателя?.. открывателя?..) “драматической социологии” произошла такая оригинальная сверхидентификация с профессией, когда собственная жизнь стала восприниматься как *объект и инструмент* (обрати внимание — и то, и другое!) некой социологической штудии. Социология стала жизнью, а жизнь — социологией.

Интересно, что вместе с тем это было и своего рода “выходом за рамки...”, “выпрыгиванием...” из профессии, ибо решение неких жизненных, сугубо практических задач (запуск ущербного станка или оборона от гебешного наката или еще что...) лишь с изрядной долей условности можно трактовать как тематизированное “социологическое исследование”.

Единственное, что вроде бесспорно, это что то были акции если не исключительно, то *также и* социально-познавательные. (А не есть ли вся наша жизнь — в известном смысле — познание мира и себя, или себя и мира?). А тут уже поле не только для “драматической социологии и социологической ауторефлексии”, но и для драмы социального миро- и самопознания. <...>

(7)

**Власть, метод, социолог:
диалог оппонентов**

Из статьи Т. Протасенко
«Социология и власть. Новые реалии»⁸

<...> Включенное наблюдение или наблюдающее участие

Тема взаимодействия социологии и власти, социологов и власти достаточно актуальна, Потому что и для властных структур, и для социологов главный объект, с которым им приходится взаимодействовать – население. И поэтому знание об обществе, о поведении, настроениях, планах людей, составляющих ту или иную территориальную общность, которой управляют те или иные властные организации, – всегда были этим организациям интересны. <...> Я уже более 15 лет очень тесно сотрудничаю с властью, с разными политическими структурами, с бизнесом, со СМИ и поэтому очень хорошо представляю, как практическим образом используются знания, которые мы получаем в нашей науке, применяя различные методы.

Сразу подчеркну, что, с моей точки зрения, для социолога в быстро меняющемся мире – а наше общество таковым является – чрезвычайно важен метод включенного наблюдения. Причем я бы настаивала на включенном, но достаточно пассивном отстраненном наблюдении, без вмешательства в социальную среду, которую социолог изучает. И в этом смысле включенное наблюдение серьезно отличается от метода наблюдающего участия, апологетом которого является Андрей Николаевич Алексеев.

По моему глубокому убеждению <...> наблюдающее участие в какой-то мере может вести к деструктивному поведению, поскольку подталкивает исследователя к тому, чтобы производить действия, ведущие к обострению социальной ситуации, в которой он задействован. Ситуация стагнации, когда ничего не происходит, социологу неинтересна. И он либо вынужден искать проблемные ситуации, возникшие помимо него, либо создавать их сам. Это, кстати, хорошо демонстрируют выборные процессы, когда некоторые социологи и психологи с увлечением конструируют реальность, переходя на позиции манипулирования избирателями и

становясь политтехнологами. Вообще говоря, социолог, обладающий большим объемом информации, которую можно использовать в практических целях для моделирования социальной ситуации <...> порой становится чрезвычайно опасен для властных структур. И власти это хорошо понимают и действуют так, как действовали всегда по отношению к интеллигенции – либо их покупают, либо договариваются на взаимовыгодных условиях, либо подвергают остракизму. И нужно отдавать себе отчет в том, что такие последствия активных действий социолога-экспериментатора возможны.

Я совершенно согласна с Карин Клеман и Андреем Алексеевым, что социолог вправе «использовать свой статус и знание для сознательного воздействия на общество», но при этом, повторяю, он должен отдавать себе отчет в том, какие могут быть для него последствия, поскольку в этом случае он переходит в другую сферу и начинает играть по правилам, принятым там. В этом случае возможны манипуляции социолога населением, и новых соратников, коллег по коллективному действию самим социологом. <...>

А. Алексеев – Т. Протасенко

Уважаемая Таня!

Мне, как видно, не обойтись без ответа на Ваши методологические замечания и соображения.

Я бы не решился назвать Вас апологетом какого-либо метода, хоть Вы и предпочитаете, например, включенное наблюдение некоторым другим. Думаю, что и Ваше словоупотребление здесь неуместно. Я лично во всяком социологическом методе нахожу свои достоинства и свои недостатки (точнее сказать – ограничения). А что имею «склонность» к наблюдающему участию, так это не апологетика, а разве что приверженность, что не одно и то же.

Соответственно, не стану из Вашего многолетнего сотрудничества с властью, политическими структурами, бизнесом заключать, что Вы являетесь апологетом такого сотрудничества. Думаю также, что это сотрудничество само по себе есть форма вмешательства в социальные процессы.

⁸ Цит. по сборнику: Социология вчера, сегодня, завтра. Вторые социологические чтения памяти В. Б. Голофафа / Под редакцией О. Б. Божкова. СПб.: Бильбо, 2008.

Существенна однако общая постановка Вами вопроса об акционистской социологии, в которой Вы усматриваете ряд опасностей – как для самого социолога, так и для изучаемой им среды. Для первого есть опасность утраты профессионального качества, превращения в политтехнолога, правозащитника и т. п., далее – опасность «деструктивного поведения» (впрочем, не исключено и «конструктивное», как могу предположить). Для объекта же исследования, каковым Вы полагаете почему-то не социальные процессы и отношения, а людей как таковых, есть опасность оказаться «манипулируемым» этим самым социологом.

Что ж, опасности вполне реальные, не говоря уж о перспективе для социолога, «перешедшего на позиции социального действия», оказаться либо прикупленным либо репрессированным властью (в зависимости от меры его сговорчивости / несговорчивости).

<...> Теперь о разнообразии типов вмешательства социолога в социальную жизнь. Один тип я бы назвал потаенным или – в лучшем случае – не осознаваемым. Так называемая заказная (не путать с экспертной!) социология более других тяготеет к этому варианту. Другой тип – открытое,

заявленное вмешательство в жизнь, вроде «социологии действия» А. Турена, или «публичной социологии» М. Буравого. И третий тип – пусть это будет «наблюдающее участие» (которое Вы, похоже, не очень отличаете от второго типа). Здесь социолог ограничивает себя исследовательскими целями или нравственными императивами: «познание через действие», но не «действие посредством знания» (что является прерогативой уже не социолога, а скорее практика соответствующей сферы деятельности).

Впрочем, резко отграничить одно от другого невозможно. И между объяснением и преобразованием мира существует множество тонких переходов и переплетений.

Вот на эти обстоятельства мне хотелось бы обратить Ваше внимание, обсуждая Вашу альтернативу: «включенное наблюдение или наблюдающее участие?». Впрочем, такой альтернативой Вы делаете мне честь, поскольку «включенное наблюдение» куда старше «наблюдающего участия» – не как способ познания социума, разумеется, а как осмысление определенной методологической установки. <...>

*Ваш – Андр. Алексеев.
19.03.2009*

*Т. Протасенко – А. Алексееву
(с развернутыми комментариями адресата)*

<p>Дорогой Андрей! Должна поздравить Вас с внедрением в нашу социологическую жизнь еще одного метода - переписки специалистов с последующей публикацией, теперь его можно назвать интернет-конференцией специалистов. Я это вполне серьезно, поскольку наблюдаю, как подобным способом общаются многие мои коллеги. Активно его использует Борис Докторов... Он и меня вовлек в интернет-общение, хотя для меня это нехарактерно – я предпочитаю общение либо личное, либо по телефону в силу более быстрой реакции. Однако, для пользы науке, возможно, переписка лучше.</p>	<p>...Ну, «метод переписки специалистов» внедрил в социологическую жизнь не я. В европейской науке он вошел в обиход с XVII века, если не раньше. «Специалисты» именно в письмах сообщали друг другу о своих открытиях. Жанр научной переписки, едва ли не в качестве ведущего возродил у нас А. А. Любищев (являющийся для меня великим Учителем). А в отечественной социологии мастерами такой переписки, существенно облегченной Интернетом, на мой взгляд, являются <...> (следует перечисление имен. – А. А.) .</p>
<p>Не могу не ответить Вам. По поводу «апологета метода наблюдающего участия». Если вас это обидело, приношу свои извинения, поскольку, зная Вас многие годы, естественно, наблюдала, как Вы используете разные методы. И моя вина в небрежности употребления терминов.</p>	<p>...Дорогая Таня! Конечно, Вы не хотели меня обидеть, но даже если бы захотели, Вам это не удалось бы, поскольку будучи «апологетом» точного словоупотребления и даже пуристом в этом плане, я весьма терпим к чужим неловкостям, тем более если собеседник на них не настаивает. А Вы – не настаиваете. И хорошо.</p>

<...> Для меня не слишком много различий в понятиях «приверженец», «сторонник», «апологет», «человек, отдающий предпочтение, имеющий склонность».... В своей статье определение «апологет» я употребила лишь потому, что хотела подчеркнуть, что Вы этот метод активно используете и продвигаете – Вы ведь на это не будете возражать, поскольку все Ваши самые интересные публикации и результаты, как мне кажется, получены при помощи этого метода. А в отношении моих предпочтений – то метод включенного наблюдения я предпочитаю в качестве первичной стадии исследования. Его я предпочитаю всем другим качественным методам. А вообще-то я приверженец и именно что апологет репрезентативных опросов (желательно в режиме мониторинга)\, как конечной стадии эмпирического этапа исследования, поскольку именно они могут отследить тенденции (тренды)...

По поводу разных форм сотрудничества социологов с разными структурами и группами населения. Дело в том, что «каждый выбирает по себе», что ему более интересно – заниматься в кабинете чисто теоретическими изысканиями либо делиться полученными данными с другими. С кем – вопрос сложный. Социолог не может быть абсолютно нейтральным и как бы объективным, стоять «над» схваткой. Ибо, как учил нас на философском факультете Моисей Самойлович Каган, «познание слито с оценкой», а, во-вторых, в социологии очень много субъективного – исследовательская парадигма, мировоззрение исследователя, формулировки вопросов, наконец, ответы респондентов... Распространение любого знания может быть оценено как форма вмешательства в социальные процессы. Это сродни терзаниям физиков в связи с созданием атомной бомбы и других продуктов, наносящих вред человечеству вообще и человеку отдельно в частности. Будет ли действовать человек и структуры, которым ты отдал свое знание, во благо или во зло – заранее определить трудно... <...>

Что касается «наблюдающего участия» (надо же, прижилось словечко!), то я его, если угодно, энтузиаст, и не столько даже как исследовательского метода, сколько как «способа жизни», отношения к миру, И в качестве такового «метода» – рекомендую его даже для «любительского употребления». Там, где люди «страдают» от несправедливости, бюрократического идиотизма, да просто от плохого устройства мира или собственной глупости, там наблюдающий участник может соединить «остраненный» критический взгляд с инициативным, отвечающим его интересам, а главное – ценностям, причем познавательно эффективным действием.

В отличие от «включенного наблюдателя», который вынужден «загнивать» вместе со средой, коль скоро хочет ее изучать. Впрочем, я уже говорил, что у всякого метода (и даже у мироотношения) свои позитивные и негативные стороны. Лишь бы не доводить их до максимума, т. е. до абсурда.

...Что «познание слито с оценкой» - против этого сейчас станут возражать разве что оголтелые сайентисты. Важно: а) не камуфлировать эту связь (соединение); б) по возможности, учитывать это «слияние», делать поправку на «издержки» (в кавычках!) исследовательской ангажированности. Объективная истина всегда лежит на пересечении разных методов, исследовательских подходов и ценностных ориентаций разных исследователей. Из противоречивых или взаимодополняющих результатов («триангуляция») эта истина выводится. И даже сам способ вывода не лишен ценностной обусловленности. Так что сама эта истина скорее «далекий желаний край».

Распространение социального знания, конечно, есть вмешательство в социальные процессы. Но, признаться, не худшая из форм такого вмешательства. Скажем, не вмешательством ли является всякое просвещение (не только социологическое)?

Насчет благих или злостных последствий социологических действий – совершенно с Вами согласен. Есть такая дилемма. Но минимизировать злоупотребление можно адекватным (включая и моральные критерии) выбором предмета, партнеров и все тех же «заказчиков» исследования.

В связи с этим хотела бы остановиться на «заказной социологии», то есть на исследованиях, которые проводятся по заказу отдельных людей, политических и бизнес-структур, власти, СМИ... Большинство этих исследований проводятся для понимания и решения какой-то проблемы, в том числе для изменения имиджа, продвижения на рынок тех или иных продуктов с помощью методов социологии. И главная отличительная черта их – запрет на публикацию данных. (В этой связи хотелось бы отметить отличие исследований по заказу от работы по формированию общественного мнения, когда во главу угла опросных методов ставятся формирующие вопросы – вот это уж действительно «заказуха», ничего общего с социологией не имеющая). И социолог, который подрядился на подобную работу, вполне осознает, что он делает, в том смысле, что его знания могут быть использованы для разных целей. Заниматься такой работой – ни хорошо, ни плохо, но это другие сферы жизни, живущие по другим законам, но судить социологов, работающих там, могут и по этим законам, и по законам нашей профессиональной среды. В этом смысле все формы поведения социолога, предполагающие вмешательство в социальную жизнь, могут поставить его в сложную ситуацию <...> Наблюдающее участие, на мой взгляд, увеличивает объем ответственности, который и так у социологов сейчас велик. <...>

В заключение. Размышляя о формах поведения социологов и нашем случае, пришла к выводу, что очень многое зависит от характера и стиля поведения, особенностей межличностного общения. Вот все мы – четверо – абсолютно разные, с разными жизненными и профессиональными путями, думаю, во многом с разными мировоззренческими позициями, а результат один – нас уволили. (Речь идет о четверых сотрудниках Социологического института РАН, уволенных «по сокращению численности» в 2008 г. – А. А.)

Отвечая на Ваш риторический вопрос: да, мы за все несем ответственность. Однако у разных людей разное понимание ответственности. Так, все большее распространение получают «закрытые» социологические исследования, где результаты опроса оказываются коммерческой тайной. (Так, кстати, было и в советские времена, только тайна была не «коммерческой», а «политической»). Зона ответственности сужается до служения работодателю. Между тем, здесь не двухстороннее, а, как минимум – трех-, а вообще-то – четырехстороннее отношение: заказчик – исследователь – общество (репрезентированное хотя бы опрашиваемыми) – коллеги.

Мы же не микробов изучаем, перед которыми не надо отчитываться, а общество, информацию о котором исследователь получает от ЛЮДЕЙ (от каждого человека в меру его согласия, интереса и компетентности). И общество=люди, обеспечивающие социолога первичной информацией, имеют право рассчитывать на встречную «услугу», а именно - знание, добытое социологом без их участия. Понятно, не каждый в такой «услуге» нуждается, но у любого должна быть возможность ею воспользоваться.

И я бы обязал «заказчиков» мириться с тем неприятным обстоятельством, что заказанная ими социологическая информация оказывается публичной по определению, как социологическая, т. е. информация об обществе и ДЛЯ общества.

Так вот, в мои критерии ответственности входит обнародование (или право на обнародование) любых полученных результатов, удобно это заказчику или нет. А если кого это не устраивает, пусть поищет «другого социолога», с иным пониманием своей ответственности.

...Заклучу и я. Вы возвращаетесь к ситуации «четверых», обсуждавшейся, среди прочего, в 1-й части этой книги. Знаете, что общего у А. А-ва., В. Б-на, Н. К-ва и Т. П-ко, при всем их несходстве? Думаю, это можно определить словом «инакость». Притом, что у каждого - своя доля конформизма, что есть не что иное, как различие референтных групп. И тем не менее, определенное «инакодействие» у каждого налицо. Инакодействие может быть нравственно, прагматически, характерологически, заветно и всяко еще обусловлено. Такой человек сплошь и рядом неудобен, а в пределе – неугоден.

Почему? Мне кажется, роднит нас одно – возникшие сложности во взаимоотношениях с начальством института и отдельными членами коллектива...

(Т. П. 11.06.2009)

Жизнь поставила совершенно замечательный эксперимент «над нами» (см. главы 1-3 этой книги), но также и над такими, как И. Е-ва, А. К-н, А. Б-ва, К. М-в, В. К-ий, Г. К-н, Р. Б-ий и иже с ними. Их выбор мишеней был точен, хотя бы они того и не осознавали. И следующие выстрелы думаю, будут тоже прицельные. Пока – граната не разорвется в их собственных руках. (Боюсь – уже взорвалась). Видит Бог, не мы поставили этот эксперимент. <...>

А. А. 11.06.2009

(8)

Методологические проблемы исследования «случаев» в социологии

Исследование случаев (case-study) – один из самых распространенных методов (подходов) в рамках качественной парадигмы социологических исследований. Оно предполагает углубленное изучение некоторого участка (фрагмента) социальной реальности с его контекстом, для вскрытия некоторых общих закономерностей, воплощаемых в данном, избранном для анализа случае. <...>

Случай есть событие, совокупность и/или последовательность событий, ставших предметом исследовательского внимания. Случай есть, с одной стороны, нечто уникальное, а с другой – нечто характерное, типическое, по крайней мере, черты общего, универсального в частном, конкретном составляют особый интерес исследователя. Принципиально важным является также исследование события в контексте, т. е. в совокупности его социальных связей и опосредований. Без контекста нет события, равно как и контекст есть не что иное, как своего рода иерархия событий, обуславливающих совершение всякого данного события.

Одним из методолого-методических вариантов исследования случаев является наблюдающее участие, когда исследователь сам является актором в рамках исследуемой среды и реализует когнитивный принцип «познание действием». В таком случае ставится задача не просто наблюдения и описания естественного развития ситуации, а также более или менее целенаправленного, во всяком случае, отрефлектированного ее моделирования. Вообще, описание являет-

ся лишь средством для понимания реальности, в том числе и описание способов и результатов акционистского вмешательства в исследуемый процесс.

Эти и некоторые другие принципиальные положения методологии исследования случаев, вообще, и наблюдающего участия, в частности, реализовались в серии исследований, отображенных в нашей работе «Драматическая социология и социологическая ауторефлексия» <...>. Реализуются они и сегодня в комплексном исследовании «случая СИ РАН - 2008», включенного в более широкий профессиональный и общественный, а также историко-научный контекст.

А. Алексеев, 10.04.2009

(9)

Тезисы о биографии и со-бытии человека⁹

1

– Биография – один из генетически исходных и универсальных способов отображения мира. «Одиссея» - это, кстати сказать, биография Одиссея.

– Кто пишет биографии? Ученые, художники (литераторы), «простые» люди. Предмет науки, искусства, самой жизни.

– Ученые (историки, социологи, психологи...) постигают устройство мира и человеческую природу через жизнь человека.

– Художники посредством биографии открывают людям их самих, «человеческий мир».

⁹ Сокращенный текст доклада на Седьмых биографических чтениях памяти В. В. Иофе (апрель 2009).

– «Просто» люди – рассказывают свою жизнь для общения с другими и для понимания самих себя.

– Грани между наукой, искусством и «просто» рассказом о жизни вовсе не отчетливы. Например, документальный фильм «Подстрочник» – это художественное исследование, но также и жизненная ретроспектива, и богатейшее поле для научного анализа (в частности, исторического, но и не только).

2

– В социологии есть понятие «исследовательские случаи». Случай – это некоторая развивающаяся конкретная ситуация, ставшая предметом углубленного исследования.

– Исследователя интересуют всевозможные подробности и нюансы динамической ситуации, но не ради них самих, а для постижения ее (ситуации) целостности.

– Целостная конкретная ситуация нужна исследователю для выявления общего и типичного в ней, для постижения, на ее основе и примере, неких общих социальных закономерностей.

– Ситуация есть воплощение закономерностей, но не прямое, а путем взаимоналожения, «сюрдетерминации» разных закономерностей. Даже исключительная ситуация обнаруживает некоторые общие правила.

– Например, «в истории исключение из правил есть правило правил» (Альтюссер).

– Ситуация есть частное относительно общего, т. е. закономерности. «Хорошо увиденное частное может всегда считаться общим» (Гете).

– Исследование конкретных ситуаций имеет свои (не безусловные...) преимущества перед массовым, репрезентативным исследованием. «Один цветок лучше, чем сто, передает природу цветка» (Кавабата).

3

– Жизнь человека есть некое уникальное событие в рамках универсума. Но это также и СО-бытие, поскольку нет человека, который бы не взаимодействовал с другими в процессе жизни.

– Исследование жизни человека (= биографическое исследование) – это не просто

обозрение повседневности, событий и процесса - истории его жизни. Это рассмотрение того, и другого, и третьего – в контекстах: биологическом, личностном, семейном, общественном, культурном, историческом...

– Для социолога или историка общественный и исторический контекст равнозначны с биографией как таковой. Постигание мира происходит «в точке пересечения биографии и истории» (Миллс).

– Для исследователя биографий эти последние не самоцель, а средство познания социального мира, исторических процессов и т. д.

– В частности, этим ученый отличается от художника, для которого человек как таковой является приоритетным предметом познания.

– Для человека же «рассказывающего жизнь» (свою ли, другого ли человека...) существен именно ДАННЫЙ человек, в его уникальности.

4

– Все эти положения, в их совокупности, могут рассматриваться как некий ключ к пониманию того, чем занимаемся, в частности, мы – социологи, применяющие биографический метод, историки, работающие с конкретным биографическим материалом, а также – психологи, литературоведы, архивисты и т. д., своего рода археологи человеческих жизней, пытающиеся таким образом приобрести новое знание о человеке и мире.

– Ни один из способов постижения мира – научный, художественный, «жизненный» не является предпочтительным перед остальными. Мало того, без двух других каждый является ограниченным и недостаточным.

– Однако пусть каждый, имеющий дело с биографией или даже сотворяющий ее, делает «свое дело», при этом постоянно «оглядываясь» на других.

– Иногда происходит намеренное или нечаянное вторжение на «чужую» территорию. Так, человек, «просто» рассказывающий свою жизнь, может стать источником мощнейшего художественного воздействия (вспомним опять же «Подстрочник»). В нем может проявиться и высокая аналитическая способность, ставящая его в ряд с исследователями социума или истории.

– Ученый может «преобразиться» (хотя бы отчасти) в художника. Реже (но вовсе не исключено) – наоборот. И если у того или другого не будет интереса к данной конкретной личности, в ее неповторимости, своего рода трепета перед ней, то ущербными могут оказаться и наука, и искусство.

– Мир целостен. Человеческая жизнь – тоже целостна. Ее отображение – научное, художественное или «житейское» – всегда более или менее фрагментарно. Однако и оно должно стремиться к целостности, как к «далекому желаний краю» (Ухтомский).

А. Алексеев
22.04.2009

(10)

Делай то, что никто за тебя не сделает

А. Алексеев – А. Бородину

<...> Интересные вещи Ты рассказываешь из своей генеалогии. Насчет “родовых корней”, “семейной хроники” и т. д. скажу так: в принципе, человек обязан рассказать и записать то, что знает о своих предках для передачи потомкам. Поскольку тем потом взять эту информацию будет неоткуда. И не только давнюю историю, но и ближнюю – что знаешь, помнишь про своих родителей, в особенности сберечь. Ибо незафиксированная память уйдет с тобой. Я это называю “эстафетой памяти”.

Ну, уж а собственно про тебя, если сам не собрался написать мемуары, нехай дети и внуки потом вспоминают. Благодаря моей “Драматической социологии”, писавшейся, впрочем – для современников, и у правнуков, пожалуй, недостатка в информации на мой счет не будет. Но сие как раз не является обязательным. <...> 7.06.2010.

(11)

Из статьи Б. Докторова¹⁰

<...> И завершу этот параграф трактовкой Алексеевым «судеб советской социологии». Мне представляется, что это *одна из первых попыток* выделить в отечественной социологии основные этапы ее развития. Материал не предназначался для публи-

кации, это – фрагмент его личного письма Тамаре Моисеевне Дридзе (1930–2000), пришедшей в социологию в середине 1960-х и хорошо знавшей, как все происходило. Отмечу также, что рассматриваемая ниже модель развития советской социологии была изложена Алексеевым более 25 лет назад (в мае 1981 г.) и потому предлагаемая им периодизация охватывает лишь первую четверть века существования постхрущевской российской социологии.¹¹

Движение социологии как науки рассматривается Алексеевым в двумерной системе координат, задаваемой четырьмя полюсами (направлениями); вертикальная ось: «Идеология» – «Реальность», горизонтальная: «Наука» – «Управление» (см. рис.).

До середины 1950-х, пишет автор: «социология благополучно размещалась в “лоне” Идеологии и даже имени своего не имела (“буржуазная социология” не в счет!)». Она родилась в конце 1950-х и стала двигаться «вниз», в область Реальности. После столкновения с реальными социальными процессами она направилась к полюсу Наука, в 1960-е годы происходило освоение методологии, методики и техники социологии. В следующем десятилетии обозначилось движение «вправо», ориентация на Управление; возникла заводская социология, работы по хозяйственным договорам, стремление формулировать управленческие рекомендации в различных сферах жизни общества. И здесь желание социологов «порулить» встретило сопротивление со стороны власти, и социология вынуждена была двинуться обратно по направлению к Идеологии.

По характеру движения социологии Алексеев выделил четыре этапа: первый – «секуляризация», второй – сайентификация, третий – прагматизация и последний – идеологизация (точнее – реидеологизация). Четвертый этап тогда лишь начинался. Эти же этапы автор переформулировал в терминах функциональных приоритетов науки: гражданствен-

¹⁰ См. Докторов Б. Скала Алексеева // Социологический журнал, 2009, № 3, с. 145-146.

¹¹ Алексеев А. Н. Драматическая социология... Том 1, с. 219-226.

ный, исследовательский, управленческий и идеологический. Общий вывод из анализа 4-этапного процесса таков: «кто-то ближе к Науке, чем к Управлению. Кто-то к Управлению ближе, чем к Идеологии. И только к Реальности уже никто не ближе, чем к чему-либо другому...».

Далее, развивая одну из генеральных линий своего исследовательского проекта, Алексеев говорит об ожидании перемен. Ровно за четыре года до прихода к власти Михаила Горбачева он, понимая необходимость «нового прорыва к реальности», предполагал, что это может произойти в 1980-х годах под давлением хода общественной жизни. Добавляя при этом: «Правда, ей (социологии. – Б. Д.) для этого придется как бы “отказаться от самой себя”».

Обнаружив, что в целом прогноз Алексеева (особенно по части «отказа от себя») оправдался, я заинтересовался, какие периоды он сегодня выделил бы в последних двух десятилетиях развития российской социологии. Он сделал это, не меняя конфигурации предложенного им классификационного пространства. Приведу его ответ полностью:

«Насчет периодизации российской социологии. Для советской – цикл в свое время завершился от “секуляризации” до «реидеологизации». Для последующей “жизни” нашей социологии – был относительно недолгий период нового погружения в реальность, *публичная социология* (в смысле М. Буравого), далее – активное *освоение мирового опыта*, в значительной своей части эпигонское (тоже своего рода сайентификация) и – не последовательно, а, пожалуй, параллельно (в разных общественных секторах) – интенсивная *прагматизация*, с изрядной дозой очковтирательства. А в последнее время – опять *реидеологизация*, не менее крутая, чем на “закате застоя”. Тут уж – “православие, самодержавие и народность”, Союз социологов России, В. И. Добреньков – В. И. Жуков – Г. В. Осипов».

Действительно, получается своего рода спиралевидное движение». <...>

(12)

Несколько вступительных слов к главе 9

Текст настоящей главы составлен преимущественно из материалов электронных

СМИ, лишь упорядоченных нами хронологически и логически. Глава подразделяется на две папки.

В частности, в папке 1 («Атака на «Мемориал»») – актуальный монотематический мониторинг, отображающий процесс развертывания событий, непосредственно связанных с обыском в Научно-информационном центре «Мемориал» (СПб) 4 декабря 2008 г., и не только самих этих событий, но и их отображения в общественном сознании. Это – документированная хроника, диахроническая композиция, пополнявшаяся нами изо дня в день, в течение декабря 2008 – мая 2009 г. (вплоть до возврата «Мемориалу» незаконно изъятых материалов).

Папка 2 («Из ленты новостей – 2009») – тоже мониторинг, но уже политематический, охватывающий достаточно широкий спектр процессов и проблем, довольно разнородных. Все же можно усмотреть в нем преимущественный интерес к таким событиям, которые, как нам представляется, являются показательными с точки зрения выражения современных общественных тенденций, будь то в политической, идеологической, культурной сферах, пожалуй, с некоторым акцентом на защите человеческих прав и свобод. (Не случайно глава названа «Хроника текущих событий»).

Комментарии в этом мониторинге практически отсутствуют, авторский взгляд, отношение, позиция выражены в отборе и композиции материала. <...> (Март 2009 – март 2010).

(13)

Постскриптум к главе 9

А. Алексеев – Р. Ленчовскому

...Пожалуй, стоит вернуться к еще в феврале поставленному Тобой вопросу о соотношении «злости дня» и «высоких материй», масс-медийного и философского дискурсов. Насколько правомерен вот такой, как здесь, мониторинг общественной жизни, в рамках дискурса социологического, по преимуществу?

Понятно, что все эти способы познания и языки не отделены друг от друга непроницаемыми перегородками. На шкале частичного / всеобщего социологического видение оказывается где-то «между» новостной лентой и философской рефлексией.

С тем и другим оно соприкасается, есть пограничные зоны. Но нет совпадения или растворения одного в другом.

В частности, в папке 2 главы 9, сплошь составленной из материалов СМИ (сетевых, по преимуществу) нет многого важного, что случилось за эти последние полгода. Это – субъективная репрезентативность, «нерепрезентативная выборка». Что же отбиралось? Так или иначе перекликающееся, «рифмующееся» с предметами нашего специального, обстоятельного рассмотрения. Это во-первых. А во-вторых, большинство сюжетов, более или менее упорядоченных хронологически и/или тематически, носят демонстрационный характер. Это – своего рода модели, «частное», в котором хорошо просматривается «общее» (перефразируя Гете). Фрагменты реальности, обнажающие фрактальность системы, ее самоподобие в деталях и в общей конфигурации.

Интересно, как прирастали наши «случаи», по мере написания книги. Вот «случай» тюменского социолога Грошева (гл. 8), вот «случай» Гилянского (гл. 3), а вот (уже из другой сферы) «случай» Охтинского газоскреба (см ниже: том 4 настоящей книги), или «случай» Олимпийского строительства (гл. 9). А лишь бегло очерченные (извлечения из СМИ) сюжеты настоящей главы, в сущности, обладают тем же достоинством. Созвучия и резонансы проникают эту сеть событий, по поводу большинства из которых можно было бы написать целую книжку.

Из них «случай» обыска в «Мемориале» и его последствий – самый детализированный, и встает как бы вровень, со всей частью 1 (события в СИ РАН). Он тоже выбран субъективно, хотя бы в силу авторской интегрированности в эту, не хочу сказать – структуру или организацию, а ассоциацию личностей. Здесь, в частности, я сам – также наблюдающий участник (со-умышленник, со-ратник и со-автор – летописец). В других случаях – мера авторского участия может быть интерпретирована словом болельщик: авторы, естественно, со-болезнают, со-страдают, и – в меру сил – со-действуют, хотя бы привлечением внимания к тому или иному событию, ситуации, личности.

Как видишь, я пытаюсь концептуализировать замысел и исполнение главы 9, отвечая на твои сомнения .

Мне думается, что в такой интерпретации «хроника текущих событий» оказы-

вается примером как раз экзистенциальной коммуникации, только обращенной не к данному, конкретному, а к потенциальному «заслуженному собеседнику» (в смысле Ухтомского). <...> 31.08.2009.

(14)

Из послесловия

<...> Уже приходилось отмечать, что книга эта – творчество коллективное. Не только мы с Романом Ленчовским вели постоянный диалог между собой, но и мы оба – с нашими факультативными со-авторами (со-участниками, со-беседниками, корреспондентами). Иногда анализ, предпринятый экспертами, освобождал нас от необходимости самим подробно обсуждать и интерпретировать освещаемые события.

<...> Вообще, выстраивание структуры, композиция были, одной из главных наших забот и трудностей, а также предметом обсуждений с читателями-соавторами. Нужен ли здесь тот или иной раздел? Следует ли расставить главы в том либо ином порядке? Надо ли эксплицировать связь между эпизодами или читатель усмотрит ее сам? Возможно, не каждое частное решение оказалось оптимальным, но в общем – мы считаем, что с этой «строительной» задачей справились.

Вопрос о резонансах, так сказать, рифмующихся сюжетах был для авторов книги не менее значим. Мы старались отбирать для рассмотрения ситуации модельные, или *моделирующие* современные общественные процессы, исследовать такие «случаи», в которых эти процессы ярко проявлены. Причем обнаруживались *единство в многообразии* и *многообразие в единстве*. Приведу лишь один пример.

Казалось бы, что общего в истории изгнания из научного института одного из самых творческих и продуктивных его сотрудников («случай» В. Бачинина) и в истории «атаки» на одну из авторитетнейших ячеек гражданского общества в Санкт-Петербурге («случай» НИЦ «Мемориал»). Ну, выведем за скобки самые общие деструктивные тенденции, наблюдаемые ныне в российском обществе и, на наш взгляд, нарастающие. Обнаруживается универсализм и более частных социальных механизмов и закономерностей.

Тот и другой «случаи» включают в себя мониторинг судебных тяжб, как формы самозащиты личности или ассо-

циации личностей (не путать с организациями!) от обладателей властного ресурса (будь то административная или силовая структура).

В обоих случаях – инициатива вынужденная, оборона необходимая, как бы ни формулировались иски, – по существу защита чести и достоинства от посягательств той или иной институции (в социологии говорят – социальный институт). В том и другом случае – проявления самостояния и резистентности. Оба судебных эпизода на определенном этапе завершились победой личностей (что, вообще говоря, «не типично»). Незаконно изъятые при обыске материалы были возвращены владельцам, незаконно уволенный сотрудник был восстановлен на работе (правда, потом вновь уволен).

Обратите внимание, однако, как это оказалось «обставлено». В обоих случаях, наша Фемида сосредоточила внимание не на сути дела, а на процедурных подробностях: Бачинин, как выяснилось, был уволен по сокращению штатной численности за день до утверждения нового (урезанного) штатного расписания... Следователь воспрепятствовал присутствию на обыске адвоката «Мемориала»... При этом как бы вне судебной компетенции оказывается правомерность / неправомерность самих начальственных решений об увольнении либо обыске.

Почти анекдотическая формула (растражированная СМИ): обыск проведен правоохранительными органами «обоснованно, но незаконно», – может быть опрокинута и на эпизод кадровой политики администрации СИ РАН: сотрудник уволен «незаконно, но обоснованно?».

Таким образом, обнаруживаются зияющие провалы между законом и справедливостью, правоприменением и моралью, управленческой практикой и здравым смыслом. Произвол и беспредел (здесь еще самые «мягкие», без угрозы личной свободе и жизни) становятся нормой, модусом социальной, гражданской, публичной жизни. (Здесь мы от социального механизма подмены принципиального судебного спора казуистикой и имитацией легитимности вновь поднимаемся уже к более широким обобщениям, касающимся разрастания метастаз профанации, деградации и цинизма).

<...> Несколько слов о нашем читателе. Все же надеемся, что это будет не обязательно (не только...) социолог. И может быть даже не столько социолог, сколько просто читатель, стремящийся понять общество, в котором он живет, и самого себя в этом обществе.

А. А. Ухтомскому принадлежит философская концепция *доминанты на лицо Другого* и тесно связанное с нею понятие «*заслуженного собеседника*». «Собеседник..., т. е. лицо другого человека, открывается таким, каким я его заслужил всем моим прошлым, и тем, что я есть сейчас». ¹² Иначе говоря, заслуженный собеседник – это тот, которого ты заслужил. В развитие этой идеи выдвинем понятие *заслуженного читателя*.

Заслуженный – это тот читатель, которого автор *заслужил*. Каков автор – таков и читатель, и наоборот. Не в смысле тождества, а в смысле соответствия друг другу. В смысле возможности и способности к со-беседничеству. К такому читателю мы обращались прежде всего, не претендуя его чему-либо научить, а стремясь *поделиться* своими наблюдениями, соображениями и... тревогами. Ибо оснований для тревоги за будущее уже не отдельных персон и институций, а общества в целом – с избытком. И каждый – социолог ли, не социолог – призван определить для себя, как ему *быть*, как ему жить дальше. <...>

А. Алексеев
Январь-декабрь 2009

(15)

Еще некоторые методологические замечания «под занавес»

<...> Что общего между столь различными сюжетами, как события в СИ РАН и Охта-центр, обыск в «Мемориале» и защита природы Северного Кавказа (глава 9), Открытое письмо петербургских социологов (глава 8) и Эстафета памяти (глава 7)? Общими, на наш взгляд, являются:

(1) отображение в них актуальных тенденций российского общества первого десятилетия XXI века, общества, именуемого иногда «постсоветским», иногда «переходным», иногда – обществом «суверенной демократии» или «авторитарным», – можно

¹² См. Ухтомский А. А. Письма. Публикация, вводная статья и примечания Е. И. Бронштейн-Шур / Пути в неземное. Сб. 10. М.: Советский писатель, 1973.

придумать еще массу определений, из которых неизвестно какое станет общепринятым в будущем;

(2) попытка социологического взгляда – репрезентации и осмысления этих событий, их интерпретации в качестве модельных (моделирующих) ситуаций в рамках качественной методологии исследований, сращенной с акционистским подходом в социологии;

(3) установка на откровенную ангажированность (иногда – непосредственное участие или даже попытка «направить» ход вещей) в исследуемой ситуации, то, что в терминах М. Буравого, обозначается как *публичная социология*, а в наших – как *социология открытая*.

Все эти определения (актуальные тенденции; моделирующие ситуации; открытая социология) являются, разумеется, не

безусловными, их применение к описанным событиям и к их исследованию достаточно авторски субъективно. Тем не менее, нам кажется, можно расширить, пожалуй, уже вошедшее в профессиональный оборот понятие *наблюдающего участия*.

Ключевым словом здесь является участие, т. е. некоторое обозначение деятельностной позиции познающего субъекта. Исследователь – он же актер, притом что участие может быть и не только непосредственным, однако уже само описание, аналитическая и рефлексивная деятельность приобретают характер и смысл *практического действия*, если:

- (1) предмет актуален,
- (2) ситуация модельна, и
- (3) социология публична.

А. Алексеев, Р. Ленчовский
Декабрь 2009

УДК 316.344.42:001

Наталія Коваліско (Львів)

Теоретичні витоки багатовимірного аналізу стратифікаційних порядків

У статті обґрунтовано оригінальний підхід до аналізу стратифікаційних порядків суспільства на основі вітчизняного та зарубіжного досвіду вивчення соціальної нерівності. Описані базові перспективи такого підходу та його основні кон'юнкції, розглянуто множинність стратифікаційних порядків та їхню реконфігурацію у суспільствах, що трансформуються.

В статье обосновывается оригинальный подход к анализу стратификационных порядков общества на основе отечественного и зарубежного опыта изучения социального неравенства. Описаны базовые перспективы такого подхода и его основные конъюнкции, рассмотрена множественность стратификационных порядков и их реконфигурация в обществах, которые трансформируются.

In the article the original approach to the analysis of society's stratification orders is proven on the basis of existing home and foreign experience of study of social inequality. The basic prospects of the given approach and its fundamental conjunctions are presented; multiplicity of stratification orders and their reconfiguration in the transforming societies are considered.

Постановка проблеми. Сучасні суспільства залишаються ієрархічно організованими з явною, неочевидною й латентною соціальною нерівністю. Проте місце індивідів та спільнот у розшарованому соціальному просторі визначається дією певної множини чинників і порядків нерівності, що своєю чергою, зазнають швидких змін під впливом інституційних та технологічних перетворень. В Україні трансформація стратифікаційних порядків відбувається ще й під впливом помітних інституціональних зрушень, делегітимації старих і створення нових соціальних структур й інститутів, оскільки змінилися форми й відносини власності, форми політичної влади та управління, система правосуддя, суспільний лад і уклад життя. Інституційна структура набуває нового формату: між традиційними інститутами та такими, що виникають, перерозподіляються нормативні функції по відтворенню стратифікаційних порядків (економіка, наприклад, а загалом й класова структура, регулюються тепер державою та ринком). Ініціюється також процес, який означає тимчасову чи доволі тривалу відмову інститутів підтри-

мувати та відтворювати традиційні зразки й моделі нерівності або неспроможність швидко утвердити нові.

Релевантне уявлення про складно стратифіковане сучасне суспільство можна отримати тільки при застосуванні у соціологічних дослідженнях складних теоретичних концепцій та комплексних методик класифікації індивідів у більш-менш однорідні страти. Йдеться про розробку нових, більш надійних процедур фіксації соціальних структур і порядків нерівностей, які б давали змогу точніше реконструювати і репрезентувати складні й суперечливі процеси їхнього суспільного виробництва і зміни. Без цього неможливі адекватні оцінки ступеня стратифікованості у суспільстві та прогнозування можливих індивідуальних й групових реакцій на соціальну нерівність, а, отже, і проведення цілеспрямованої соціальної політики. Всім цим і зумовлена наукова актуальність багатовимірного аналізу стратифікаційних порядків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичними витоками багатовимірного

стратифікаційного підходу вважають роботи М. Вебера та П. Сорокіна, в яких сформульовані концептуальні уявлення про соціальний простір та його основні виміри. В емпіричних кількісних репрезентативних дослідженнях операціональні визначення метрики соціального простору стосувалися або одного компонента, яким могли бути позиція індивіда в одному чи декількох так званих «об'єктивних» стратифікаційних порядках (рівень доходу, отримана освіта), або «диспозиції» індивіда (настрої, переконання, оцінки). Вивчення, наприклад, соціальної мобільності потребувало створення методики локалізації місця індивіда («позиції») в структурі зайнятості, що й було зроблено Дж. Голдторпом з колегами у відомій класовій схемі EGP. Перспектива «позиції» притаманна працям із класової структури суспільства Е. Райта, а також М. Кона, котрий ретельно намагався фіксувати «складність праці» за сукупністю ознак для локалізації індивіда в цьому стратифікаційному порядку.

Диспозиційна складова наявна в порівняльних дослідженнях престижу професій Д. Треймана, у конструюванні стандартного індексу статусних характеристик Л. Ворнера. Проте найпоширенішою у практиці наукових розвідок соціальної структури стала кон'юнкція «позиції – диспозиції», яка знаходиться в основі побудованого П. Блау та О. Данкеном соціально-економічного індексу, що дає можливість враховувати ієрархії доходу, освіти та престижу; в міркуваннях П. Бурдье щодо зв'язку габітусу з розміщенням індивіда в просторі капіталів; у концепції статусної неконсистентності Г. Ленські. Хоча згадані та деякі інші дослідження й сприяли інституціоналізації багатовимірних та лог-лінійних моделей вивчення стратифікаційних порядків, утвердили багатокритеріальні стандарти вимірювання в соціології, проте в них відсутній діяльнісний аспект – те, що індивіди роблять у повсякденному житті, тобто дослідження їхніх практик.

Названі переваги, а отже, й обмеженості, втілені в дослідженнях стратифікаційних порядків польських соціологів В. Весоловського, В. Майковського, Х. Доманського, Е. Внук-Ліпінського; в аналізі трансформації соціальної структури Чехії П. Махоніна, П. Кухаржа, М. Мюллера, М. Тучека, Л. Гатнара; у теоретико-концептуальних розробках й емпіричних розвідках з проблем трансформації російського суспільства Т. Заславської, Л. Беляєвої, З. Голінкової,

О. Шкаратана і Н. Сергєєва, Н. Тихонової, Н. Давидової та ін.

Аналізу стратифікаційного структурування сучасного українського суспільства присвячено низку наукових досліджень. Стосовно проблем співвіднесення суспільної трансформації та найрізноманітніших змін у соціальній структурі слід передусім виділити роботи В. Бакірова, Є. Головахи, С. Катаєва, О. Куценко, С. Макеєва, Б. Нагорного, Н. Паніної, В. Паніотто, І. Попової, А. Ручки, В. Танчера, В. Хмелько, В. Чорноволенка та ін. Аналіз змін соціально-класової структури з позицій структурно-діяльнісного аспекту пострадянської трансформації, порівняння процесів, які відбуваються в стратифікаційному просторі великого міста зі змінами, що характерні для західних суспільств, реалізований у роботах О. Якуби, О. Куценко та ін. Дослідженню рухливості соціальної структури сучасного українського суспільства, змін соціальних ідентичностей, застосування структурної парадигми у просторі нерівномірно розподілених соціальних благ та умов відтворення життя, особливостей сучасного теоретико-методологічного підходу до аналізу нових соціальних нерівностей присвячені роботи С. Макеєва, С. Оксамитної, І. Прибиткової, О. Симончук, О. Іващенко, О. Швачко, С. Бродської. Розглядали соціально-економічні процеси, пов'язані з майновою стратифікацією, нерівністю у доходах, проблемами бідності українців, В. Пилипенко, Е. Лібанова, І. Чапська.

Проте у вітчизняній соціології все ще не узагальнений досвід аналізу стратифікаційних порядків науковцями різних країн, не розробляються релевантніші новим реаліям спільного існування індивідів у сучасному суспільстві та надійніші процедури фіксації соціальних структур і порядків нерівностей, які б давали змогу з точки зору методології й методики класифікувати респондентів і задавати певну метрику соціального простору в контексті глобальних та регіонально зумовлених процесів й явищ. В умовах інституціональної трансформації формується приналежність індивідів до певних страт на основі різноманітних комбінацій соціально значущих стратифікаційних порядків, які часто є неконсистентними. Одновимірні градаційні схеми, чи навіть їхні теоретично й методично не обґрунтовані комбінації, що використовуються в емпіричних обстеженнях і є підставою вторинного аналізу соціологіч-

ної інформації, неадекватно відображають стратифікаційні процеси, а отримані результати зазвичай є неспівставними, хоча й можуть бути використані для вирішення вузьких прикладних проблем.

Метою статті є аналіз та узагальнення теоретичних розробок стратифікаційного аналізу в сучасних соціологічних теоріях й емпіричних розвідках, а також обґрунтування доцільності та релевантності багатовимірного підходу до аналізу стратифікаційних порядків.

Мультипарадигмальність соціології досить жорстко потребує поєднання багатьох сутнісних ознак світу співіснування та взаємодії індивідів і соціальних спільнот, жодна з яких не претендує на статус домінантною чи найточнішою. За структурного підходу суспільство зазвичай розглядають як гетерогенне утворення, з явними і латентними зв'язками між його елементами. Водночас під елементами розуміють інститути, організації, соціальні позиції, соціальні групи та категорії (класи, верстви тощо), а стратифікацію та диференціацію визнають тими тотальними процесами, що відтворюють таку гетерогенність.

Інакше кажучи, елементи за відповідною «програмою» із певними ступенями свободи, що зумовлено динамічними тенденціями соціуму, перманентно впорядковуються й організуються вертикально, формуючи певну кількість стратифікаційних порядків (порядків нерівності), а також горизонтально, коли елементи різні, проте розміщуються на одному «рівні», кристалізуючись у вигляді диференційних порядків (порядків відмінностей). Оскільки суспільство є одночасно і процесом, і результатом, то, по-перше, в ньому наявні та діють правила і норми, згідно з якими індивідам у ході їхнього включення у суспільство більш або менш жорстко приписують нерівності, тобто діє деякий алгоритм аскрипції нерівностей, а індивіди своїми намірами і практиками модифікують такий алгоритм або підпорядковуються його імперативам. По-друге, кінцевим результатом процесуальності є соціальна структура у широкому розумінні цього слова, своєрідна умова і контекст індивідуальної та групової діяльності, що не підлягають елімінації чи концептуальному спростуванню – те, що доцільно також називати соціальним порядком.

Прихильники структурного підходу в соціології структуру розуміють як завер-

шений результат, а поза науковою увагою практично залишають увесь той процес, що спричинив до її формування. Інакше кажучи, структурне дослідження абстрагується від проблем часу і, зрозуміло, від проблем виникнення, становлення, розвитку взагалі. Структуру розглядають як таку, що функціонує незалежно від індивідів та їхніх об'єднань, і яка перебуває також за межами індивідуальних чи групових впливів, недосяжна для них. А поведінка людей та спільнот, думки, настанови в основних рисах продиктовані саме структурою, випливають з неї, можуть бути редуковані до неї. В цьому розумінні, структурне пояснення – це редукція того, що спостерігає соціолог, до характеристик позицій (чи «місць»), що їх посідають індивіди в конкретний момент. Воно не претендує на універсалізм, проте встановлення обмежень на пояснення залишається завданням здебільшого емпіричним.

Діяльнісний підхід (акціоналізм) пов'язаний з концептуальними поглядами на соціальну дію. Оскільки діючий індивід стає у даному випадку стартовою точкою, то вже немає потреби розглядати структуру суто як результат, вона відтворюється індивідуальними та груповими діями, а відповідні практики активно впливають на стратифікаційні процеси й активізують динаміку соціальних структур. У другій половині ХХ століття здійснено низку плідних у теоретико-методологічному вимірі спроб подолати протиставлення структури та дії в межах напрямів, що існували під різними назвами: «діялісно – активістський», «діялісно – структурний», «конструктивістсько – структуралістський» підходи. Варто згадати такі різні теорії суспільства, як, наприклад, теорія структурації Е. Гіденса, теорія самовідтворюваного суспільства А. Турена та його заклик повернути у фокус теоретичної уваги «діючу людину», теорія активного суспільства А. Етціоні й теорія соціального становлення П. Штомпки.

Отже, соціальна нерівність, яку соціолог подає як певну сукупність стратифікаційних порядків, постійно відтворюється в будь-якому суспільстві, причому характер відтворення не є незмінним. Саме ця обставина не дає ослабнути інтересу дослідників до процесів стратифікації, стимулює пошук нових інституціональних або ж суто ситуативних підстав виникнення й утвердження нових різновидів нерівності. Уявлення про класовий стратифікаційний порядок, тобто

порядок домінування та панування, редукування соціальної структури до класової структури притаманне марксизмові. Емпіричне ж вивчення класової нерівності відбувається сьогодні із застосуванням досить чітких методичних конструкцій Е. Райта та Дж. Голдторпа. Найінтенсивніше концептуальна розбудова уявлень про неklasові стратифікаційні порядки відбувалася в рамках «розуміючої соціології» М. Вебера, а також структурного функціоналізму, де обґрунтовується необхідність та неминучість стратифікації, де вона трактується як нерівномірний розподіл матеріальних благ і суспільного престижу, який визначається функціональною важливістю (значимістю) позиції. В рамках функціонального підходу запропоновано вважати базовим стратифікаційний порядок позицій, де в самі позиції вмонтовані різні за якістю та обсягом матеріальні та символічні винагороди. Разом з тим індивід чи спільнота посідають різні статуси одночасно в межах різних стратифікаційних порядків (дохід, вік, посада, соціальне походження, влада, освіта, престиж тощо). Сукупний статус називають статусним (стратифікаційним) профілем. Індивіди з близькими статусними профілями утворюють соціальні страти, які характеризуються певною субкультурою, частішими контактами між її членами, схожим стилем життя, способом споживання, соціальними практиками і більш-менш вираженою дистанцією, що відокремлює одну страту від іншої.

Аналіз сучасної соціологічної літератури дає змогу встановити, що основними кон'юнкціями дослідження стратифікаційних порядків є «об'єктивізм – суб'єктивізм», «структура – діяльність», «сконструйовані спільноти – реальні групи», «сталі – “емерджентні” чинники стратифікації». Однак домінантною в аналізі стратифікаційних порядків є кон'юнкція «позиції – диспозиції», яка дає можливість виявити та пояснити специфіку поведінки індивідів та спільнот, що діють певним чином, оскільки є носіями певного габітусу (сукупності диспозицій, активної субстанції).

У соціології соціальний простір описують й аналізують переважно в структурній перспективі. Водночас, якщо дослідник концентрує увагу на проблематиці соціальних змін, то відкривається можливість трактувати простір людського співіснування як потік подій, сукупність найрізноманітніших практик індивідів та їхніх об'єднань.

Просторові уявлення в соціології знаходимо в працях Е. Дюркгайма, Г. Зіммеля, П. Сорокіна. У рамках позитивістської гілки соціології дослідження соціальних процесів у контексті просторових інтуїцій здійснювали представники Чиказької школи (Р. Парк, Ф. Трешер, Е. Богардус та ін.). Вони керувалися тим, що індивіди й самі здатні сприймати чи навіть постулювати наявність певних розмірностей простору спільного існування з іншими індивідами (групами індивідів). Із сучасних дослідників просторові конотації в плані багатомірності найбільш властиві поглядам П. Бурдьє, у котрого соціологія насамперед є соціальною топологією.

Для кінця минулого століття й першого десятиріччя поточного справедливим залишається твердження, що мейнстрім досліджень стратифікаційних порядків пов'язаний з використанням уявлень та операціоналізованих визначень капіталу. Продовжуючи розпочатий ще Г. Беккером пошук нових видів капіталу, що відображають їхні видозміни в сучасну епоху, П. Бурдьє виділяє такі три основні стани капіталу, а саме: інкорпорований, об'єктивований та інституціоналізований.

Варіацією на теми капіталу є й міркування А. Соренсена, котрий причиною класової стратифікації вважає всі активи, що приносять дохід та контрольовані конкретним індивідом. Найорганічнішим поняття капіталу є, зрозуміло, для економічної соціології. У теоретичному аналізі соціальної структури сучасного російського суспільства Т. Заславська за основний критерій соціальної диференціації суспільства бере принцип обліку сукупного капіталу, який мають у своєму розпорядженні індивіди та групи і який формується з таких складових: політичний (адміністративний, бюрократичний) капітал, виражений в обсязі та значущості владних і управлінських повноважень, у рівні рішень, які ухвалює індивід; економічний капітал, вимірюваний масштабами власності, володіння і розпорядження матеріальними ресурсами, контролем над фінансовими потоками, рівнем особистих доходів та сімейного добробуту; соціальний капітал, який визначають за широтою, міцністю і престижністю соціальних зв'язків суб'єктів, рівнем їхньої включеності в суспільні структури, соціальні та інформаційні мережі, багатством і насиченістю способу життя; культурний капітал, що відображає якість виховання, рівень освіти, професіона-

лізму, ерудиції, цінність життєвого досвіду суб'єктів. На думку В. Радаєва, основними формами капіталу, придатними для аналізу господарського життя індивідів, є: економічний, фізичний, культурний, людський, соціальний, адміністративний, політичний, символічний тощо. Проте найбільшу популярність термін «соціальний капітал» набув у розширеному трактуванні Дж. Коулмана, для якого соціальний капітал – це потенціал взаємної довіри і взаємодопомоги, що цілеспрямовано сформований у міжособистісних відносинах: зобов'язання й очікування, інформаційні канали і соціальні норми.

У вивченні гетерогенності сучасних суспільств за ознакою кількості критеріїв нерівності, які використовуються в емпіричних дослідженнях стратифікації, відомо, принаймні, про дві групи підходів. Згідно з Д. Граскі, першу групу утворюють так звані редукаціоністські стратегії, другу – синтезуючі. Редукаціоністські дослідницькі стратегії започатковані тезою, що, незважаючи на різноманіття критеріїв стратифікації (видів ресурсів), у кожному окремому суспільстві, лише один із цих критеріїв є основним у поясненні та описові соціальної неоднорідності. Тим самим визнається наявність домінантного стратифікаційного порядку, який і визначає геометрію соціальної структури. Представники синтезуючих стратегій наголошують на тому, що обов'язково треба враховувати широкий перелік критеріїв (ресурсів) стратифікації. Інакше кажучи, саме конфігурація різноманітних і автономних у певних межах видів ресурсів задає позицію («місце») соціальних агентів у суспільстві. Природно, що одні ресурси здатні ставати джерелом доступу до інших статусно важливих ресурсів. У такому разі маємо справу з багатовимірними (багатокритеріальними) стратегіями аналізу.

Найзагальніші теоретичні принципи та засади багатовимірного стратифікаційного підходу викладені в працях М. Вебера та П. Сорокіна. Обидва поділяють упевненість у релевантності уявлення про відносну незалежність основних вимірників (шкал) соціальної стратифікації, що дає змогу припускати також принципову можливість невідповідності (неконсистентності) позицій індивіда (чи групи) на різних шкалах. Ці дві ідеї, незважаючи на певні відмінності в ідентифікації конкретних стратифікаційних порядків та їхньої кількості, об'єднують їхні погляди та ініціюють подальші теоретико-методологічні пошуки в цьому контексті.

Е. Едвардс запропонував «об'єктивну» соціоекономічну модель класифікації професій, яка базувалася на статистичних даних перепису населення. Концепція статусної неконсистентності Г. Ленські фактично започаткувала новий напрям у дослідженнях соціальної стратифікації. Беручи багатовимірність стратифікації за висхідний принцип, Г. Ленські запропонував розглядати чотири стратифікаційні порядки (він називав їх вимірниками соціального статусу), пов'язані з системою цінностей американського суспільства: розмір доходу, професія, освіта й етнічна приналежність. П. Блау й О. Данкен у другій половині 1960-х років розробили ідею інтегрального соціоекономічного індексу професійного статусу (SEI).

Г. Гензбум, Д. Трейман, П. ДеГрааф вважали багатокритеріальні підходи оптимальними дослідницькими інструментами. Використовуючи ієрархічний підхід до професійної стратифікації, вони перебудували шкалу соціо-економічного індексу (SEI) П. Блау та О. Данкена шляхом усунення впливу чинника престижу професій, тобто суто «суб'єктивного». Багатовимірний підхід, окрім того, застосовують і в межах класового аналізу суспільства. До прикладу, Дж. Локвуд пропонує теорію «класової позиції», засновану на синтезі деяких ідей К. Маркса і М. Вебера з переважанням веберівської методології. Проте операціонального оформлення всі ці міркування набувають, починаючи з початку 1970-х років – у класових схемах Е. Райта, Р. Еріксона, Дж. Голдторпа та Л. Портокаро (так звана EGP-схема), а також у визначенні класів Г. Еспін-Андерсеном у контексті постфордистського сектору економіки.

На етапі інституційних перетворень значно спрощується, зменшується жорсткість системи стратифікаційних порядків. Домінантним стає економічний стратифікаційний порядок (капітал, дохід, власність) при різкому зменшенні компенсаторних функцій інших критеріїв соціальної диференціації. Остання обставина й призводить до збільшення поляризації і соціальної нерівності. Утворюється також розрив між «уявною» та «реальною» належністю до верстви чи групи (цей процес зачепив, певна річ, не всіх, але дуже багатьох). «Уявна» належність, пов'язана з попереднім життєвим досвідом, освітою, професійною кар'єрою, поставлена під сумнів наявними умовами і не підтверджується «значущими іншими».

Належність (до позиції, статусу, організації) і участь – віднині більше не одне і те ж саме. За відсутності систем винагороди належність поставлено під сумнів, отже, зникла і жорстка обов'язковість участі, контроль за якою заздалегідь приречений на неефективність. Інакше кажучи, оскільки ресурси ідентифікації виявилися недосяжними чи невизначеними, значна частина простору ідентифікаційних практик перетворилася на «проблемний простір». І в особистісному, і в соціальному аспектах питання ідентифікації стали центральними для структури суспільства. Неможливість використання ідентифікаційних схем, які склалися на основі здобутої раніше професійної освіти та досвіду практичної діяльності, призвели до уніфікації практик самоідентифікації.

Узагальнивши досвід спостереження за стратифікаційними процесами в сучасній науковій літературі, можна зробити два висновки. По-перше, стратифікаційні порядки не є жорсткими і ця їхня характеристика не є якоюсь тимчасовою вадою чи недоліком, а, певніше за все, – це постійний стан, що відповідає якимось фундаментальним властивостям сучасних суспільств. По-друге, застосування класових схем, а також включення в анкети запитань щодо статусу зайнятості давали підстави створити базу для порівняльних міжнаціональних досліджень. Разом з тим апіорно вважаємо, що локалізація страти, групи, індивіда в суспільстві залежить від сукупної дії багатьох чинників – множинних стратифікаційних порядків.

Підводячи підсумки, слід зазначити, що відносно невелика кількість можливих реакцій індивідів на плинність стратифікаційних порядків помітно спрощує процес спостереження за ними й інтерпретацію отримуваних даних, а їхні доведені до операціональних формулювань визначення відкривають можливості для достовірного емпіричного фіксування феноменів, що репрезентують реакції пристосування до невизначеності, якою характеризують стратифікаційні порядки суспільств, що трансформуються. Усе це дає можливість конструювати програму і методіку багатовимірного аналізу порядків нерівності. Теоретичні й методичні традиції та актуальні дослідницькі практики у цій сфері все ще ефективно застосовують у наукових розвідках, втілюють у той досвід спостережень, описів, пояснень, без якого не має перспектив продуктивна діяльність у цій галузі соціології. Водночас все це не обмежує шанси на розробку відносно нових підходів і перспектив.

У сучасних умовах зростає прикладне значення досліджень стратифікаційної структури суспільства з виявлення наявних ресурсних (особистісних, структурних) та потенційних можливостей усіх соціальних верств суспільства. Інформація, отримана з таких досліджень, може стати основою державно-політичних та соціально-технологічних дій, програм соціальної політики, спрямованих на розвиток і гармонізацію суспільства та його соціальної структури, як на рівні країни, так і окремо взятого регіону.

УДК 316:37

Віктор Городяненко, Олексій Гилюн (Дніпропетровськ)

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ ВИКЛАДАЧІВ ДНУ ІМЕНІ О. ГОНЧАРА

В статті на основі аналізу результатів емпіричного соціологічного дослідження розглядається реальний стан соціального самопочуття, конфліктного потенціалу, задоволеності життям професорсько-викладацького складу ДНУ ім. О. Гончара.

В статье на основе анализа результатов эмпирического социологического исследования рассматривается реальное состояние социального самочувствия, конфликтного потенциала, удовлетворенности жизнью профессорско-преподавательского состава ДНУ им. О. Гончара.

The article is based on the analysis of results of empirical sociological research. The real condition of social well-being, the conflict potential and the life satisfaction of the magistral staff of Dnipropetrovsk National University named after O. Gonchar are considered.

В сучасній Україні актуалізувалась проблема вдосконалення освітніх реформ, що зумовлено необхідністю реагування на загальноосвітні тенденції, пов'язані з орієнтацією системи освіти на потреби інформаційного суспільства. Вища освіта нині покликана «озброїти» випускника, окрім чисто професійних знань та умінь, навиками орієнтування у зростаючому потоці інформації та прагненнями до постійного оновлення своїх знань, здібностями до сучасного стилю спілкування, уміннями працювати у колективі, бути готовим до вирішення конфліктних ситуацій.

При цьому «забезпечувати» випускника таким комплексом кваліфікації і компетентності викладачі повинні в умовах, коли відбувається кардинальна трансформація основної викладацької функції: викладач перестає бути основним джерелом наукової інформації. Він тепер має зосереджуватись на створенні активного навчального середовища, стимулюванні творчого, відповідального ставлення студента до навчання, розвитку студентської самоосвіти та самоврядування.

Таким чином, зміна вимог до підготовки фахівців вищої кваліфікації автоматично «тягне» за собою і проблему модернізації професійної діяльності викладача, який

змушений не просто підвищувати кваліфікацію, а докорінним чином трансформуватися. Чи готові до цього викладачі? Які їх нинішні настрої та соціальне самопочуття?

Соціально-психологічний стан викладачів вищої школи звичайно залежить від загальної ситуації в суспільстві, соціальних змін, що в ньому відбуваються. Тому важливо знати реальне ставлення професорсько-викладацького складу як до змін у сфері вищої освіти, так і до трансформацій українського суспільства в цілому. Таке підґрунтя допоможе встановити реальну картину соціальних настроїв викладачів і розробити певні рекомендації щодо шляхів їх покращення.

Проблеми соціального становища викладачів вищої школи суверенної України в умовах її реформування досліджуються такими відомими вченими, як В.Астахова, Л.Белова, І.Гавриленко, М. Добрускін, В.Зубко, К.Корсак, О.Скідін, О.Сидоренко, Л.Сокурянська.

Метою соціологічного дослідження, яке проводилось кафедрою соціології ДНУ ім. О. Гончара в 2009 році, було виявлення реального стану соціального самопочуття, самоідентифікації, конфліктного потенціалу, ціннісних орієнтацій, задоволеності життям,

соціально-політичних уподобань професорсько-викладацького складу університету в період, коли в Україні крім гострих соціально-економічних і політичних проблем власного походження почали проявлятися наслідки світової фінансово-економічної кризи.

Для досягнення мети дослідження вирішувались наступні основні завдання:

– виявлення життєвих пріоритетів і домінуючих соціальних настроїв професорсько-викладацького складу університету;

– дослідження стану конфліктного потенціалу в науково-педагогічному колективі та рівня довіри до посадових осіб і служб університету;

– визначення основних проблем університетського життя в баченні різних статусних і демографічних груп науково-педагогічного колективу;

– дослідження ставлення професорсько-викладацького складу ДНУ до процесів, що відбуваються нині у сфері вищої освіти, а також в інших сферах українського суспільства;

– встановлення особливостей соціальної самоідентифікації та соціального самопочуття різних категорій професорсько-викладацького складу університету.

Збір емпіричних даних проводився за допомогою суцільного соціологічного опитування штатних викладачів вузу методом анонімного роздаткового анкетування. На комп'ютері за допомогою програми SPSS було оброблено 1054 заповнених анкети.

За посадовим статусом респонденти представлені наступним чином:

Асистенти, викладачі	18,4%
Старші викладачі	23,3%
Доценти	40,5%
Професори	6,9%
Завідувачі кафедр, декани, інші керівники	5,5%
Не вказали свій посадовий статус	5,4%

За віковими показниками опитані розподілились так:

До 25 років	3,9%
25-35 років	24,6%
36-45 років	21,6%
46-60 років	30,0%
Старші 60 років	17,2%
Не вказали, до якої вікової групи належать	2,7%

Чоловіків серед опитаних було близько 44 %, жінок – близько 56 %.

За стажем роботи в ДНУ:

До 5 років	15,2%
5-10 років	21,6%
11-20 років	26,6%
21-30 років	14,2%
Більше 30 років	19,7%
Не відповіли	2,7%

Метою даної статті є виявлення основних рис соціального настрою професорсько-викладацького складу ДНУ ім. О. Гончара в період економічної та соціально-політичної кризи в Україні.

Почнемо з визначення структурних компонентів, що входять до складу соціального настрою:

- соціальні очікування і домагання, які виявляють себе в установках і ціннісних орієнтаціях;

- соціальне самопочуття – сплав емоцій, відчуттів, установок свідомості, на основі яких індивідами виробляється оцінка рівня власного благополуччя;

- наявність або відсутність конфліктів;

- оцінка і самооцінка соціального статусу як на рівні його визначення в даний час, так і у формі життєвих планів – уявлень про можливість досягнення бажаного становища в групі і суспільстві.

Аналіз результатів опитування показав, що серед основних життєвих пріоритетів викладачі частіше за все обирають цікаву роботу, впевненість у завтрашньому дні і міцну родину (рис. 1).

Цінності самореалізації і самоактуалізації (почуття власної гідності і поваги з боку оточуючих) займають також важливі місця в ціннісній системі викладача. Респонденти вважають, що вони змогли реалізувати основну частину своїх життєвих планів, але більшості з них бракує впевненості в завтрашньому дні і можливості оптимістичного погляду на ситуацію (рис. 2).

Невпевненість у завтрашньому дні зумовлює занепокоєння як домінуючий настрій серед викладачів. Оптимістичний, впевнений настрій переважає лише у третини опитаних (рис. 3).

Рисунок 1.
Основні життєві пріоритети (у % до кількості опитаних; кожен респондент міг відзначити декілька варіантів відповідей)

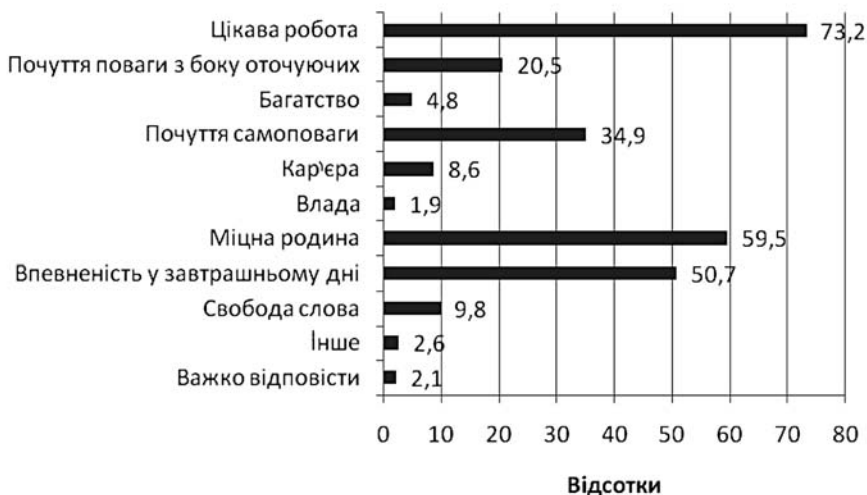

Рисунок 2.
Реалізовані життєві плани (у % до кількості опитаних; кожен респондент міг відзначити декілька варіантів відповідей)

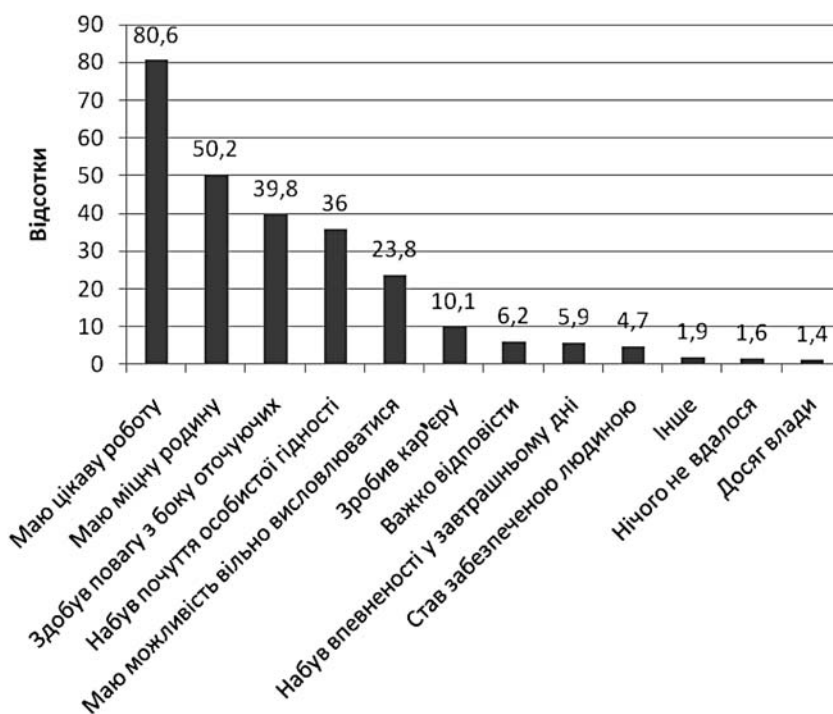
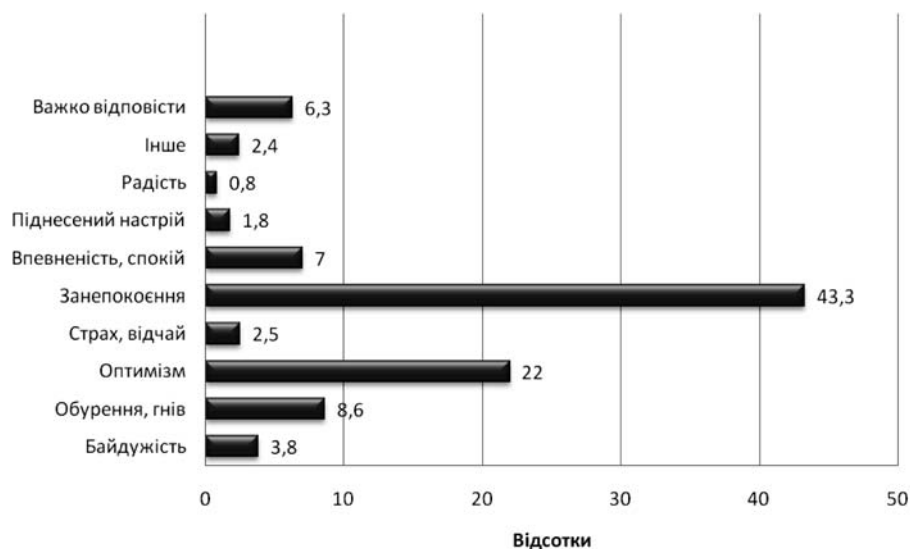

Рисунок 3.
Домінуючі соціальні настрої (у % до кількості опитаних)

Однак рівень задоволеності життям у цілому є досить високим, особливо в порів-

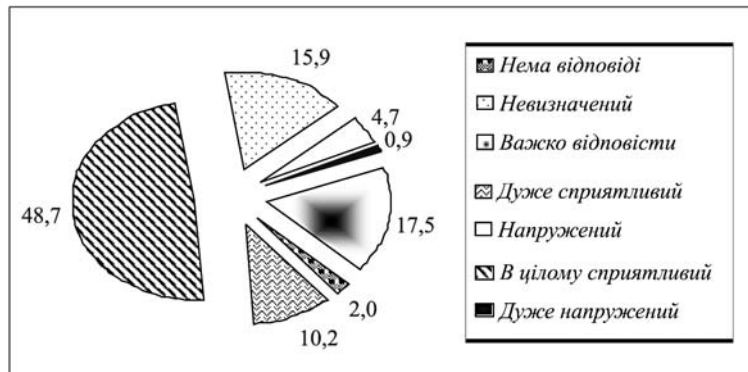

Рисунок 4. Оцінка соціально-психологічного клімату в колективі університету (у % до кількості опитаних)

нянні з розповсюдженим песимістичним настроєм (це, вірогідно, пояснюється тим, що респонденти оцінюють актуальний рівень життя, а песимістичний настрій існує відносно оцінки майбутнього).

На рівень соціального настрою впливає соціально-психологічний клімат, який існує в колективі. За результатами прове-

деного дослідження можемо констатувати, що соціально-психологічний клімат у колективі більшістю викладачів розглядається скоріше як сприятливий, аніж напружений і несприятливий (рис.4). Позитивні настрої простежуються майже на всіх рівнях соціальної структури університету.

Проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що умови праці науково-педагогічних працівників ДНУ за останні роки набули тенденції до покращення. Помітне покращення відбулося з точки зору можливості здобувати професійно-необхідну інфор-

мацію, у сфері міжособистісних стосунків з колегами та студентами. Велика частина опитаних викладачів вважає, що відбулося покращення якості їх власної роботи в університеті. Водночас, за деякими важливими напрямками викладацької діяльності відбулося, на думку викладачів, погіршення умов праці. Насамперед це стосується матеріально-технічного забезпечення пра-

Таблиця 1

Розподіл відповідей респондентів на питання: «Як змінилися умови Вашої праці протягом останніх років?» (у % до кількості опитаних)

Умови праці	Покра- щилися	Погірши- лися	Залишилися незмінними	Важко сказати	Не відпо- віли
Загальні умови праці	26,9	22,8	40,2	8,1	2,0
Умови для наукової роботи	16,8	34,9	39,2	7,0	2,1
Якість роботи в університеті	39,8	5,2	39,0	12,2	3,7
Правові умови праці	10,2	17,2	48,9	19,8	3,9
Можливості публікацій	16,4	40,7	33,2	7,8	1,9
Матеріально-технічне забезпечення праці	16,4	40,7	33,2	7,8	1,9
Умови для підвищення кваліфікації	18,7	23,9	46,4	9,0	2,0
Можливість здобувати професійно-необхідну інформацію	44,0	16,2	32,8	5,0	1,9
Умови для культурного розвитку	21,3	19,4	46,9	10,4	1,9
Умови для повноцінного відпочинку	19,9	35,4	38,9	9,6	2,2
Відносини зі студентами	30,2	2,3	61,3	4,5	1,8
Відносини з колегами	25,4	1,9	67,2	3,2	2,3
Відносини з керівництвом ДНУ	16,2	4,7	65,4	11,3	2,3
Матеріальне становище	15,9	28,3	21,6	6,5	27,7
Загальна ситуація в освіті	4,1	49,7	9,7	8,6	27,9

ці, можливостей для публікації наукових і навчально-методичних робіт, умов для наукової праці та умов для повноцінного відпочинку. Найбільш незмінними залишилися відносини з колегами, з керівництвом ДНУ та зі студентами, правові умови праці, умови для підвищення кваліфікації, умови для культурного розвитку (табл. 1).

Найчастіше покращення загальних умов праці відзначають викладачі історичного, соціально-гуманітарного, юридичного, економічного факультетів, а також факультету української й іноземної філології та мистецтвознавства. Негативні зміни загальних умов праці частіше за інших відзначають викладачі фізико-технічного факультету та факультету фізики, електроніки і комп'ютерних систем, а також викладачі фізкультури. Щодо умов для наукової роботи, то покращення цих умов найбільше відчули працівники соціально-гуманітарного та історичного факультетів. Значне погіршення умов для наукової роботи відзначають викладачі факультету фізики, електроніки та комп'ютерних систем, хімічного та фізико-технічного факультетів.

В навчальному процесі університету відбуваються складні зміни. Викладачі відзначають недостатній рівень необхідної інформації, пояснень щодо нововведень, а це не дає змоги адекватно і активно сприймати освітні інновації. Керівництво університету через зміни стилю та порядку організації навчального процесу, через матеріальну мотивацію, формування оптимального психологічного клімату в колективі намагається створити необхідні умови, які б заохочували та робили можливими якісні перетворення в освіті.

Проте недостатність автономії у вирішенні важливих питань життя університету, обмеженість повноважень посадових осіб, відсутність матеріальної зацікавленості, посилення бюрократизації управління, консерватизм членів колективу, на думку багатьох викладачів, гальмують реалізацію тих планів, які в найближчій перспективі вивели б нашу вищу освіту на рівень світових стандартів, в повній мірі реалізуючи і чужий, і власний досвід та потенціал.

Якщо говорити про ставлення викладачів до розвитку українського суспільства в цілому, то респонденти були най-

більш занепокоєні економічною кризою та її можливими наслідками (можлива втрата роботи, погіршення матеріального стану).

Щодо соціальної самоідентифікації професорсько-викладацького складу ДНУ можна зазначити наступне. У ситуації світової кризи і трансформацій, серед преференцій все ж залишаються на перших позиціях національні ідентифікаційні практики, які формуються значною мірою на основі поєднання емоційного і свідомого компонентів. Викладачі ідентифікують себе перш за все як громадяни України. Простежуючи вікові відмінності у формуванні соціальних самоідентифікацій, слід зазначити більш скептичне ставлення до цих процесів представників старших поколінь, яке сформоване під впливом життєвого досвіду і певних соціально-історичних ситуацій.

Щодо відносин викладачів зі студентами, то дослідження зафіксувало тенденцію позитивних змін по всіх вікових категоріях. Найвиразніше ця тенденція представлена у молодих викладачів. Подібна ситуація складається і зі змінами у відносинах із колегами. Так, найбільш вагомими позитивними змінами, пов'язаними з відносинами з колегами, спостерігаються у опитаних зі стажем роботи «до 5 років» і «5-10 років».

Суттєвим елементом соціального самопочуття викладачів є їхнє сприйняття свого професійного здоров'я. Результати опитування показали, що у більшій половині викладачів ДНУ присутні постійні перевантаження в професійній діяльності. Характер цих перевантажень має переважно психічний характер, майже кожен третій респондент відзначив, що відчуває одночасно і фізичні, і психічні перевантаження. Дослідження причин перевантажень показало, що перш за все вони пов'язані з професійною діяльністю науково-педагогічних працівників і виявляються як у процесі реалізації прямих професійних функцій по основній роботі, так і при виконанні додаткових професійних обов'язків. Суттєві навантаження отримують викладачі також у зв'язку з необхідністю мати додаткову роботу (за сумісництвом) для покращення матеріального стану. Перевантаження, пов'язані з виконанням обов'язків по основній роботі, частіше, ніж інші, мають викладачі віком до 25 років, додаткові професійні обов'язки обтяжують викладачів старших вікових груп. Необхідність мати додаткову

Таблиця 2

Розподіл відповідей респондентів на питання:
«Чи траплялися у Вас упродовж останніх 2-3-х місяців будь-які конфлікти,
що вивели Вас з рівноваги?» (% до кількості опитаних)

Найменування	Нема відповіді	Часто трапля- лися	Інколи трапля- лися	Один, два рази не більше	Не трапля- лися
На вулиці, в транспорті	4,9	5,0	21,2	17,9	50,9
В магазині, в службах побутових послуг	5,3	4,2	17,1	19,8	53,6
З чиновниками державних установ	4,6	6,3	14,3	13,6	61,2
З керівництвом вузу	4,6	0,9	8,3	8,1	78,1
З колегами	4,9	1,0	9,8	14,8	69,4
З представниками правових органів	4,6	0,8	2,8	3,5	88,5
З іноземцями	5,0	0,4	1,2	0,9	92,4
З людьми інших політичних переконань	4,6	1,6	9,0	10,6	74,2
З людьми, які ображають національну гідність	6,0	2,4	8,0	7,7	76,0
З батьками	7,6	0,9	6,0	12,0	73,4
З дітьми	7,1	2,1	11,9	13,3	65,7
З дружиною/чоловіком	8,2	2,3	11,3	17,5	60,8
З іншими родичами	6,2	0,6	7,6	12,6	73,1

роботу для покращення матеріального ста-
ну створює переважання для викладачів
практично всіх вікових груп.

Щодо рівня довіри посадовим особам
і службам університету, то загалом цей
рівень у викладачів достатньо високий.
Разом із тим, є потреба звернути увагу на
необхідність більш чіткого інформування
співробітників університету про діяльність
посадових осіб і керівників підрозділів, що,
безумовно, є фундаментом для створення
розгорнутої системи соціальної довіри в
межах навчального закладу.

Стан соціального самопочуття виклада-
чів залежить від наявності у їх житті кон-
фліктів. Конфлікти впливають на настрої,
стан душевної рівноваги, ефективність
трудова діяльності тощо. Будь-який ко-
лектив, а особливо викладацький – це поле
зіткнення ідей, позицій, думок, особистіс-
них уподобань тощо. Слід зауважити, що
на збільшення чи зменшення конфліктного
потенціалу викладачів впливають не лише
події, що відбуваються у стінах універси-
тету, але й повсякденне життя, сімейні
стосунки, побутові умови життєдіяльності,
масштабні події у суспільстві, глобальному
світі в цілому.

Отримані емпіричні дані дають змогу
стверджувати, що найчастіше респонден-
ти вступають у конфлікти з чиновниками
державних установ (табл. 2). Слідом ідуть
конфлікти, які виникають на вулицях, у

транспорті, в магазинах, у службах побуто-
вих послуг.

З керівництвом університету та колегами
конфлікти у респондентів трапляються не
часто. Це підтверджується відповідями на
питання: «Як часто Вам доводиться конф-
ліктувати у стінах університету?» (табл. 3).

Таблиця 3

Розподіл відповідей респондентів на питання:
«Як часто доводиться конфліктувати у стінах
університету?» (у % до кількості опитаних)

Варіанти відповідей	%
Не дали відповіді	2,3
Дуже часто	0,3
Часто	1,6
Рідко	20,1
Вкрай рідко	41,4
Ніколи	31,0
Важко відповісти	3,3

Отже, можна констатувати, що рівень
конфліктної взаємодії серед професорсько-
викладацького складу університету незнач-
ний, він знаходиться в межах соціальної
норми.

Розрахунки інтегрального індексу
соціального самопочуття (ІСС) також по-
казали, що його значення відповідає се-
редньому рівню. Найбільшу задоволеність
опитані науково-педагогічні працівники
демонструють стосовно соціально-трудоваї

і особистісної сфер життєдіяльності. Водночас значна кількість опитаних відзначає, що їм не вистачає можливості повноцінно проводити відпустку, не вистачає юридичної допомоги у захисті своїх прав і інтересів, повноцінного дозвілля, необхідної медичної допомоги. Значній частині опитаних не вистачає здоров'я, якісного житла, модного та красивого одягу, якісних меблів. Тобто, найбільша напруженість, що викликає погіршення соціального самопочуття, виникає в рекреаційно-культурній, матеріально-побутовій сферах, сфері соціального захисту. Звертає на себе увагу

той факт, що тільки третина респондентів має оптимістичні сподівання щодо майбутнього життя і вважає, що ситуація в країні буде покращуватися. Все це є віддзеркаленням тих негараздів, що мають місце в політичній, економічній, соціальній сферах українського суспільства

Разом із тим, дослідження показало, що науково-педагогічні працівники мають змогу ефективно задовольняти свої потреби, пов'язані з працею в університеті, і демонструють при цьому високі особистісні якості.

УДК 316:001.89

Евгений Степанов (Москва)

МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ КОНФЛИКТОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Статтю присвячено актуальним питанням методологічного забезпечення конфліктологічних досліджень.

Статья посвящена актуальным вопросам методологического обеспечения конфликтологических исследований.

The article is devoted to current problems of methodological provision for conflictological research.

В основу всех направлений конфликтологических исследований в качестве их общей методологии в настоящее время и на дальнейший период, как представляется, должна быть положена известная концепция культуры мира, разработанная ЮНЕСКО и принятая ООН в конце XX века в качестве общемировой Программы с перспективой претворения ее в жизнь в XXI веке как всем мировым сообществом, так и отдельными составляющими его региональными образованиями, странами и народами.

Основанием для принятия такого подхода служит содержащееся в обосновании самой этой концепции указание на то, что ключом к пониманию культуры мира является стремление перевести борьбу с элементами насилия в сотрудничество ради единых целей. А это, в свою очередь, предполагает в качестве задачи, требующей своего решения, так организовать общественные взаимоотношения, чтобы конфликтующие группы работали бок о бок в интересах развития этого «умиротворяющего» процесса.

Эта задача сформулирована в принятой ООН Программе управления конфликтом в интересах совместного развития. Таким образом, уже с самого начала разработки этой Программы в нее оказался включенным весь комплекс проблем современной конфликтологии: причин и механизмов

вызревания и функционирования конфликтов, возможного их предотвращения, локализации, минимизации негативных последствий, полного разрешения, учета международного контекста, нетрадиционных форм урегулирования и т.д. Это обнаружило не только значимость усилий конфликтологов, но и их большую ответственность за успешную разработку и реализацию самой Программы. Ибо можно считать бесспорным не только то, что нынешний уровень и успехи конфликтологии создают ту необходимую стартовую теоретическую базу, без которой не мог бы появиться столь масштабный проект, как данная Программа ООН, но также и то, что ее эффективная практическая реализация требует дальнейших творческих усилий сообщества конфликтологов, как отечественного, так и международного.

Необходимость учета и применения Концепции и Программы культуры мира подтверждают результаты предпринятых в предшествующий период конфликтологических исследований, которые показали, что решение теоретических и практических задач управления социальными конфликтами в современном российском обществе приходится осуществлять в условиях «конфронтационной культуры». Это воспроизводится ныне не только на массовом обыденном уровне, но и во всех структурах власти, что затрудняет переход от воспри-

ятия непримиримости интересов к их частичному или полному согласованию через компромиссы или консенсус.

Стремясь преодолеть эту трудность, отечественная конфликтология за полтора десятка лет своего становления и развития выработала и обосновала положения общей теории, приемлемые для всех ее основных направлений. Поэтому мы видим в данной статье свою основную задачу прежде всего в том, чтобы, опираясь на имеющиеся публикации – в том числе и наши собственные, – акцентировать внимание на тех подходах и понятиях, которые можно считать общепризнанными и потому способными выступить методологической и общетеоретической основой отечественной (и даже всей современной) конфликтологии.

Прежде всего *критерием собственно конфликтологического подхода к социальной реальности* – в отличие, скажем, от подхода, все еще существующего в обыденном сознании или в теории структурно-функционального анализа общества Т.Парсонса–Р.Мертон, – выступает признание конфликтности естественным состоянием любой общественной системы, что исключает отстаиваемую этими подходами негативную оценку конфликтов как таковых, безотносительно к их конкретному содержанию и направленности, и составляет исходную основу конфликтологической парадигмы.

В качестве исходного и общепризнанного в конфликтологическом исследовании может также, по-видимому, выступать и представление о том, что **социальный конфликт** – это социальное противоречие на стадии его реального разрешения вовлеченными в него субъектами. И потому как сами эти субъекты, так и те, кто с конфликтологических позиций осмысливает и оценивает особенности их поведения в возникшем противоборстве, должны прилагать настойчивые усилия к тому, чтобы выявить механизмы и средства его разрешения. При этом, как отмечает большинство исследователей, важно учитывать, что любой социальный конфликт представляет собой не просто противоречие, возникшее между определенными социальными субъектами, а такое противоречие, которое так или иначе ими осознано и оценено. Соответственно этому состояние сознания и духовного мира участников конфликтной ситуации далеко не безразлично для ее

возникновения, протекания и разрешения. Это означает, что в анализе конфликта необходимо учесть сложнейшую диалектику взаимодействия факторов бытия и сознания конфликтующих сторон. Только на этой основе можно преодолеть особенно характерный для наших прежних отечественных обществоведческих исследований, но все еще нередко воспроизводящийся и ныне, гипертрофированный объективистский подход к детерминации социального поведения и показать, что не извне, а именно через трансформацию ценностных ориентаций и мотивационной сферы конфликтующих субъектов изменяется занимаемая ими в конфликте позиция и характер их поведения в нем, которые и составляют их наличное бытие.

Это, кстати, проясняет роль различных направлений социального познания в исследовании конфликтов: в той мере, в какой усилия обществоведческих и человековедческих дисциплин способствуют выявлению существа конфликтов и подлинной мотивации поведения конфликтующих сторон, предлагаемые ими концепции и эмпирические данные составляют важные средства осмысления и оценки конфликтных ситуаций.

Вместе с тем, из сказанного ясно, что в методологическом аспекте необходимо обязательно учесть: поскольку социальный конфликт выражает специфическое взаимодействие активных социальных субъектов, их особую деятельную взаимосвязь, он органически укладывается в рамки **субъектно-деятельностного подхода**. Поэтому данный подход, как признается большинством исследователей социальных конфликтов, способен выступить адекватной общеметодологической основой для эффективного анализа методологических, концептуальных и технологических проблем конфликтологии.

Составляя завоевание отечественной предперестроечной и перестроечной социально-философской мысли, стремившейся адекватно отреагировать своими средствами на основные коллизии начавшегося перехода от тоталитаризма к демократии, он в целом полностью соответствует духу конфликтологической парадигмы и способен поставить конфликтологические исследования на прочную методологическую и понятийную основу.

Субъектно-деятельностный подход основан на учете широких объяснительных

возможностей понятия деятельности в раскрытии специфики общественного бытия, – в том числе и в его конфликтологическом аспекте. Эти возможности обусловлены тем обстоятельством, что *деятельность* пронизывает всю систему общественных отношений, составляя способ их функционирования и развития. В социальной действительности ничто не существует вне и помимо деятельности, все социальные процессы и отношения не просто так или иначе связаны с деятельностью, но и сами выступают как конкретные формы ее реализации. Поэтому, с позиций данного подхода, действительная история общества, присущих ему стадий и периодов трансформации, даже если она изображается как объективный, закономерный, развивающийся процесс, предстает как процесс и результат человеческой деятельности, в котором органически переплетены материальные и идеальные факторы и вне которого не существует ни общества, ни человека.

Существенно важным представляется также то, что, обосновывая понимание объективных общественных законов как законов самой деятельности, эта ориентация исключает возможность их натуралистической трактовки и метафизического противопоставления на этой основе объективной социальной действительности и субъективного мира человека как чего-то «чисто внутреннего».

С другой стороны, сама эта деятельность невозможна вне и без людей и состоящих из них общностей. Именно они выступают ее единственными реальными субъектами. Деятельность есть выражение активности того или иного социального субъекта по отношению к его окружению – предметному, личностному, групповому. Субъект потому и выступает субъектом, отличным от своего окружения и противопоставленным ему, что его связь с этим окружением, будучи необходимой для самого существования субъекта, является в то же время не механически жесткой, а достаточно неопределенной.

Это обстоятельство не только дает субъекту – человеку или сообществу людей – возможность самоопределения, но и требует от него так определиться в отношении данного окружения, установить с ним такую связь, которая в возможно более полной мере обеспечивала бы его существование. Необходимость в этом наиболее отчетливо проявляется в моменты расхож-

дения, несоответствия, рассогласования, противоречия субъекта с его окружением. Активность субъекта и есть прежде всего выражение противоречивости его взаимосвязи с действительностью и стремления снять, преодолеть эту противоречивость посредством собственных усилий. Когда в качестве действительности данному субъекту в его реальном наличном бытии противостоит другой субъект (или другие субъекты), эта его противоречивая взаимосвязь со своим объективным окружением и принимает форму *конфликта*.

Таким образом, с позиций этого подхода, *социальный конфликт* может быть определен как активное противоречие, противоборство самоопределяющихся субъектов. И поскольку и такое самоопределение, и такое противоборство в этом самоопределении происходят у индивидов и их общностей и групп постоянно, повседневно, он является нормальным и массовидным социальным феноменом, а вовсе не экстремальным, предельным случаем обострения социальных противоречий, как трактуют его некоторые авторы.

Предлагаемое понимание социального конфликта с позиций субъектно-деятельностного подхода позволяет избежать, с одной стороны, чрезмерно широкого подхода к нему, при котором на место по крайней мере одной из противоборствующих сторон (а в предельном случае – и на место обеих) подставляют не реально действующих социальных субъектов, а те или иные социальные и даже природные факторы (условия жизни, окружающую среду, идеи, цели, ценности и т.п.), с другой стороны – чрезмерно зауженного, когда конфликт считается начавшимся лишь с момента вступления субъектов в физическое противоборство, что оставляет за его рамками их самоопределение, их эмоциональные переживания и идейные расхождения (противо-«речия» в собственном, тесном смысле слова), предваряющие и мотивирующие их последующие конфликтные действия.

Субъектно-деятельностный подход помогает продвинуть методологию конфликтологического исследования и в другом весьма эвристически значимом направлении. Поскольку конфликтующие субъекты вступают в противоборство между собой ради разрешения возникшего между ними противоречия, социальный конфликт может быть определен как разрешаемое со-

циальное противоречие, а конфликтология соответственно – как теория разрешения социальных противоречий. При такой трактовке она предстает в качестве специфического раздела или приложения более общей теории – социальной диалектики – и получает возможность не только подключить к анализу социальных конфликтов весь эвристический потенциал этой теории, но и критически оценить его нынешние реальные возможности и слабости.

Как показывает анализ, одну из основных слабостей теперешнего состояния социальной диалектики составляет как раз неразработанность проблематики разрешения социальных противоречий, что вполне объяснимо для условий господства тоталитарной идеологии с ее идеей принципиальной бесконфликтности советского общества, все отношения которого будто бы пронизаны идейным единством и согласием. Поэтому в условиях отказа от тоталитаризма и его идеологии и перехода к демократическим принципам общественной жизни одна из основных проблем заключается в том, чтобы осмыслить и освоить такие *социальные механизмы*, которые позволили бы эффективно учитывать постоянно возникающие расхождения и противоречия в устремлениях различных социальных субъектов, самостоятельных и самоопределяющихся, и неизменно приводили бы их к форме общего единства и согласия, сознательно признаваемого и достигаемого в ходе урегулирования конфликтных противоборств. В задачу социальной диалектики как теории социальных противоречий входит обеспечение мировоззренческих и методологических аспектов решения этой проблемы.

В свете этого следует признать, что имеющиеся у западных конфликтологов достижения в такого рода анализе, по существу, можно рассматривать в качестве их вклада в теорию социальной диалектики, а демократическую организацию общества, в рамках которой они оказались возможными, – как необходимое общесоциальное условие их обеспечения.

Субъектно-деятельностный подход позволяет с самого начала ввести в осмысление социальной диалектики и то важное уточнение, что действительной движущей силой выступает не противоречие само по себе, а субъект или субъекты, являющиеся его сторонами и активными выразителями. Поэтому познание процесса разрешения

противоречий требует выразить «концептуальную историю» теоретического и практического разрешения противоречий субъектами, которое всегда происходит в определенных конкретно-исторических рамках.

В этом аспекте конфликт, как разрешаемое противоречие, предстает как процесс отождествления противоположностей, подключения механизмов и средств снятия их существенных различий, и притом с помощью собственных устремлений и усилий составляющих эти противоположности субъектов.

Анализ мировой практики развития и разрешения социальных конфликтов, представленный в работах ведущих западных конфликтологов, показывает, что нередко они поначалу разворачиваются по марксистскому «сценарию», когда каждая из противостоящих сторон стремится «взять верх» над другой и утвердить свое «определяющее» значение. Однако это ведет к эскалации их насилия одна над другой и, в случае наличия у обеих сторон достаточно больших возможностей для продолжения противоборства, заводит в тупиковую ситуацию, в которой ни одна из них не только не может двигаться вперед, но и в существенных отношениях отбрасывается назад, деградирует, и из которой, несмотря на большие усилия и потери, оказывается весьма трудно выбраться. В таких ситуациях, как правило, лишь признание каждой из сторон равноправности другой и правомерности тех оснований, которые побудили ее к конфликтному противоборству, создает необходимые условия для их примирения и разрешения возникшего между ними существенного противоречия посредством компромисса или консенсуса.

Все сказанное, разумеется, – лишь ряд важных штрихов к той общей картине необходимой трансформации социальной диалектики, которую инициирует и ожидает конфликтология в целях повышения эффективности своих исследований и получения для этого адекватных мировоззренческих и методологических средств. Предстоит, в частности соотнести между собой и связать в целостную систему те наиболее общие понятийные средства, которые характеризуют движение социальных противоречий в субъектной форме, начиная от их восприятия в виде соответствующих потребностей и кончая выработкой определенных социальных целей, личностных

черт и стереотипов поведения социальных субъектов, интересы которых приходят на этой основе в острое конфликтное столкновение. Эта «понятийная сетка» позволит адекватно отразить как внутреннюю детерминацию поступков общественных индивидов и социальных групп в конкретных конфликтных ситуациях, так и возможности принципиального разрешения данных ситуаций как выражения «наличного бытия». Развернуть и закрепить в общественном сознании это новое видение социального бытия, восстанавливающее адекватное понимание его диалектически-противоречивой природы и субъектной обусловленности, и развивать его дальше – составляет поэтому для современного социального познания вообще, конфликтологического в особенности, приоритетную теоретическую и прикладную проблему.

Другую такую проблему составляет разработка принципов *проблемно-ориентированного (аналитического) разрешения конфликтов*. Методы проблемно-ориентированного разрешения конфликтов (осуществляемого зачастую при участии фасилитатора как третьей стороны) возникли в связи с началом применения результатов научных исследований поведения людей для анализа и решения тех проблем, которые обычно регулировались с использованием силы и принуждения. Эти методы включают различные подходы, больше сходные между собой по процедуре, нежели по содержанию. Общее, что объединяет эти методы, включает следующее:

- в конфликтной ситуации определяют стороны и спорные вопросы;
- взаимодействие между представителями всех сторон осуществляется «лицом к лицу»;
- для содействия организации и проведению диалога сторон привлекается фасилитатор или группа фасилитаторов;
- осуществление интенсивного взаимодействия сторон проходит в рамках проведения рабочих встреч.

Активное взаимодействие сторон, принимающих участие в такого рода рабочих встречах, начинается с анализа проблемы. Этот анализ предполагает, что каждая из сторон должна выработать и изложить другой стороне или сторонам свое понимание

проблемы. Такого рода анализ представляет собой основу для выработки и принятия последующего решения. Этот анализ особенно важен для того, чтобы стороны могли реально оценить тот путь, который им предстоит пройти, чтобы достичь своих целей.

Участие третьей стороны (фасилитатора) имеет решающее значение и конструктивно только в том случае, если фасилитатор способен обсуждать проблему на профессиональном уровне. Целью участия такой третьей стороны является оказание помощи участникам в точном определении тех интересов сторон, которые могут быть предметом обсуждения, и их базисных потребностей. Третья сторона должна также способствовать самостоятельному поиску участниками вариантов решений, которые точно выражают их интересы и их понимание того, какими средствами могут быть удовлетворены их потребности.

В настоящее время в России на первый план среди такого рода проблем, требующих своего незамедлительного конструктивного решения так стремительно, как ни в одном другом государстве мира, – вследствие своей растущей остроты и значимости, – выдвигается региональная конфликтогенность. Этому во многом способствуют беспрецедентные масштабы ее территории, природно-климатическое и национальное разнообразие. Они существовали всегда, но особую остроту приобрели в последние полтора десятилетия в связи с распадом СССР, опасным разрывом связей между взаимодополнявшими друг друга хозяйственными организациями, гипертрофированным процессом «суверенизации» отдельных регионов, усилившимся воздействием на государственную политику России разнонаправленных внешних влияний, что даже ставит под вопрос целостность российского государства.

Опасное обострение региональных проблем проявилось прежде всего в разрыве хозяйственных, а также социокультурных связей регионов, в трансформации национального вопроса в территориальный. Экономический и национальный сепаратизм, непродуманная конверсия, произвол в перделе собственности, перекосы во внешней торговле, неконтролируемая инфляция, ценовые парадоксы, неимоверное возрастание транспортных расходов в условиях огромных расстояний и т.п., – привели к катастрофическому нарастанию меж- и внутрирегиональных диспропорций.

Рыночный механизм их выравнивания пока не срабатывает, хуже того, в такой огромной стране, как Россия, с ее полярно различными климатическими зонами и неравномерной социально-экономической освоенностью регионов он зачастую приводит к критическим ситуациям.

В этой связи все более обостряется и становится настоятельно необходимым – в интересах обеспечения и укрепления общественной безопасности – научно обоснованное решение проблемы определения и реализации политики адекватного воздействия на возникающие во всех российских регионах социальные напряжения и конфликтные ситуации. Это становится возможным на основе соответствующей оценки и корректировки действий и мотивирующих эти действия политических, экономических, культурных предпочтений их основных инициаторов и активных участников – субъектов политического процесса, а также – благодаря выявлению факторов, содействующих их заинтересованности в урегулировании и разрешении напряжений и конфликтов, а не их интенсификации и эскалации. Среди такого рода субъектов ведущую роль играют, разумеется, региональные элиты и их представители, поскольку само их руководящее положение в основных региональных структурах, – по общепринятому в настоящее время определению как раз и позволяющее зафиксировать их принадлежность к элитной группе, – побуждает их в первую очередь к тому, чтобы контролировать и в нужном, с их точки зрения, направлении изменять ситуацию как в этих структурах, так и в регионе в целом.

Все эти действия региональных элит представляют собой зачастую отражение их стремления к преодолению конкретных региональных противоречий и должны осознаваться как нечто, подпадающее решению (упорядочению, смягчению и т.п.) в обозримом будущем. В общем плане можно выделить следующие проблемы, отражающие такого рода противоречия и отчетливо влияющие на поведение региональных элит:

– социально-демографические и этнонациональные проблемы (активная депопуляция, социальная избыточность, угроза воспроизводству коренных национальностей и конфессиональных сообществ, неадаптивное изменение национально-этнического состава, в том числе из-за нерегулируемой миграции, и т.п.);

– проблемы, связанные как с падением производственного потенциала, так и с ресурсоистощением (сокращением естественных источников, например добываемых полезных ископаемых, пастбищ, производственных мощностей и т.п.);

– проблемы, обусловленные неотлаженностью механизма взаимодействия Центра и периферии, государства в целом и составляющих его частей;

– проблемы, носящие геополитический характер (образование анклавов и эксклавов, зон приграничных конфликтов и т.п.), вызванные внешними причинами быстрой утраты хозяйственного профиля территории (проблемы региональной перепрофилизации), и т.п.

При этом, естественно, периодически возникают проблемы, относящиеся к типу чрезвычайных и требующие от региональных элит специфических решений и специально резервируемых ресурсов, а, следовательно, – получения и обработки особого массива информации для их диагностики и оценки.

Основной акцент в современных условиях исследователи должны поэтому делать на изучении комплекса социальных, экономических, политических, национальных, демографических, духовных и экологических факторов развития регионов, позволяющем обнаружить корни наиболее острых проблем. При этом необходимо изучать не внешнесобытийные, а глубинные причинно-следственные связи, и не с идеолого-просветительских, а с объективно-практических позиций, с целью извлечения практически значимых уроков для сферы социального управления наших дней.

Такой подход требует интеграции в рамках определенной структуры (скажем, – Центра региональной конфликтологии) экспертов – представителей широкого спектра гуманитарных наук, поскольку специалистам одной отдельно взятой области знания не под силу вскрыть многообразие, а самое главное – взаимосвязь региональных проблем, увидеть в них как общегосударственные, формационные или цивилизационные закономерности, так и местные, и временные особенности.

В рамках проблемно-ориентированного подхода основная задача такого рода интегрированной когорты экспертов должна

заключаться прежде всего в выборе имеющихся для этого вариантов решений. Однако очень часто такого рода решения могут требовать существенных изменений в системе тех социально-экономических и политических отношений, форма которых генерирует конфликт.

В то же время проблемно-ориентированный подход, предполагающий использование в качестве «первого толчка» для разрешения конфликта анализ вовлеченными в этот конфликт сторонами сложившейся ситуации, исключает необходимость применения ими силы. Более сильная сторона оказывается в положении, когда она может представить и оценить реальные последствия применения ею силового давления. Если по каким-либо причинам, например, исходя из сиюминутных политических интересов, связанных с военным превосходством, она делает ставку на дальнейшее использование этого своего преимущества, – решение проблемы не будет достигнуто. Вместе с тем, процесс проблемно-ориентированного разрешения конфликтов «подсказывает» более слабой стороне в конфликте, что дальнейшая демонстрация ею «силы» в форме усиливающихся протестов приведет к долговременным затратам. Таким образом, проблемно-ориентированный процесс разрешения конфликтов является, в сущности, процессом информированного принятия решения или решения на основе информации.

Это возможно лишь в том случае, если осуществляющая вмешательство третья сторона – когорта объединившихся в исследовании и его практическом использовании экспертов – хорошо подготовлена. Эта подготовка выходит далеко за рамки компетенции в сфере управления, хотя и включает ее. Цель вмешательства заключается в том, чтобы помочь конфликтующим сторонам в проведении глубокого анализа их конфликтных отношений, раскрытии глубинных оснований их целей и мотивов, дать возможность точно оценить их тактику и избранный ими курс действий, и, наконец, помочь сделать приемлемый для себя выбор. Все это требует обширных знаний в области конфликтного поведения, структурных и институциональных источников конфликта, а также уже имеющихся вариантов выбора или того, какие варианты могут быть созданы специально. Процесс теоретической и профессиональной подготовки и деятельности специалистов такого

рода возможен на базе их разностороннего образования и опыта практической работы.

Аналитическое разрешение конфликта в каждом отдельном случае предполагает специальное решение проблемы и, таким образом, расширяет основу для новых обращений к этому методу в будущем. Эта методика позволяет решить не только специфические проблемы, но и помочь в поиске аргументов в пользу обоснования полезности и эффективности ее широкого применения.

В качестве теоретической основы прикладных методов разрешения конфликтов могут рассматриваться так называемые холистические теории поведения, возникшие на стыке различных дисциплин в течение последних десятилетий. В свою очередь, теоретическим обеспечением холистической теории выступает теория человеческих потребностей. Это делает возможным применение аналитического и проблемно-ориентированного подхода на всех социальных уровнях.

Несомненно, эта теория, находящаяся пока в начальной стадии своего развития, будет развиваться и модифицироваться. Однако уже сейчас можно сказать, что логически она находится на верном пути. Эта теория человеческого поведения, принимающая во внимание онтологические человеческие потребности, – отправной логический пункт в любом анализе человеческих взаимоотношений, – находится в резком контрасте с традиционными теориями, обращенными к поиску путей сдерживания индивидуального и национального поведения и управления им с тем, чтобы оно отвечало соответствующим социальным нормам.

Таким образом, проблемно-ориентированное разрешение конфликтов принимает форму политической философии. Те, чьим материальным интересам угрожают неразрешенные конфликты, а также те, кто связывает свои интересы с долговременной политической и социальной стабильностью, скорее всего, заинтересованы в проведении экспертизы, составлении прогнозов и оценке финансовых затрат относительно последствий неразрешенных конфликтов.

В контексте теории человеческих потребностей подчеркивается, что на практике нередко трудно или даже невозможно раз-

граничить национальные и международные конфликты. В мире существует множество конфликтов, связанных с насилием и фактически имеющих международное значение даже в том случае, если формально они не имеют соответствующего статуса. Это внутренние конфликты, которые могут касаться этнических проблем, пограничных споров или быть связаны с освободительными процессами и др. Все они так или иначе затрагивают интересы, привлекают внимание и участие внешних сил. Любое разделение такого рода конфликтов на внутренние и межнациональные является искусственным, так как все они имеют общие источники в структурных условиях как результат фрустрации определенных целей и ценностей.

Таким образом, в области как внутригосударственных (национальных), так и международных отношений большинство проблем не могут быть представлены в виде простых вопросов, отвечая на которые можно однозначно сказать, кто прав, а кто не прав, и призвать к санкциям или репрессиям. Другими словами, эти проблемы не могут решаться по сценарию судебного разбирательства. Как правило, они требуют использования для своего разрешения специально разработанных процедур.

Выполнение этой задачи неразрывно связано с решением проблемы определения объективных источников и субъективных показателей взаимодействия населения и власти в сфере разрешения экономических, социально-политических, межэтнических и всех других основных видов социальных конфликтов. Вместе с тем, должны быть обеспечены защита людей, недопущение эскалации этих конфликтов, расширения их зоны, организация переговорного процесса, а также интенсивное обучение людей способам правильного реагирования на конфликтную ситуацию и конструктивного поведения в ней.

В соответствии с этой задачей, интенсивно развивающаяся ныне региональная конфликтология все больше концентрирует свое основное внимание на выявлении, осмыслении и концептуальном интегрировании конфликтогенных факторов (геостратегических и внутривнутриполитических, юридических и экономических, этнических и культурных, религиозных, социально-психологических, и т. п.), вызывающих и обостряющих типичные конфликтные

ситуации в общественных взаимоотношениях, складывающихся в различных регионах страны и вне ее. В особенности – на тех из факторов, которые ведут к разного рода принуждению и насилию, разъединяющих и противопоставляющих участников социальных взаимоотношений, на раскрытии дестабилизирующих и деструктивных последствий действия этих факторов. А также – на поиске и обосновании с помощью всего этого возможных мер по их нейтрализации и по приданию социальным конфликтам характера и форм, содействующих общему улучшению социальной ситуации и согласованному движению всего общества к развитой демократической стадии, для которой характерна всеобщая ориентация на обеспечение мирного сотрудничества и социального партнерства.

Исследования (в том числе – финансово поддерживаемые грантом РГНФ № 04-03-00224а в семи российских регионах) обнаружили также необходимость учета значительного нарастания в современном российском обществе потенциала массового недовольства и протеста. Вместе с тем, они показали, что значительная часть недовольных не имеет склонности к участию в массовых действиях протеста и что у этого обстоятельства несколько причин, одна из которых – ориентация на адаптивную модель поведения в изменившихся социальных условиях. Таким образом, встает вопрос в том, чтобы определить, при каких условиях социальное недовольство преобразуется в потенциал массовой адаптации, а при каких – в потенциал массового протеста.

В концептуальном плане анализ полученных данных подводит к необходимости принять во внимание, что социальная энергетика протеста и адаптации имеют, видимо, единую природу. И что важнейшим фактором преобразования этой энергетика в адаптивное поведение либо, наоборот, в протестные действия служит «добрая/злая воля» людей, которая в свою очередь зависит, например, от чувства социальной справедливости/несправедливости или ощущения личной причастности/непричастности к общественным преобразованиям, включенности/невключенности в социальные процессы и т.д. В этом заключается социально-психологическая составляющая механизма роста и реализации потенциала массового протеста. На эмпирическом уровне эта связь должна проявляться, видимо, следующим образом:

чем выше потенциал адаптации, тем ниже потенциал протеста, и наоборот.

Все обозначенные выше проблемы и факторы конфликтогенности в российских регионах предстоит выявить и оценить в ближайшей перспективе путем организации и проведения в них конфликтологического мониторинга и аналитической обработки его результатов по следующим конфликтологическим направлениям:

1) Углубление и расширение методологической и общетеоретической базы конфликтологических исследований, уточнение и совершенствование их понятийного аппарата.

2) Содействие дальнейшему развитию отраслевых конфликтологических дисциплин – социологии конфликтов, этноконфликтологии, юридической, политической конфликтологии, конфликтологии образования, здравоохранения, становления рыночных отношений и предпринимательства и т.д.

3) Привлечение к этой работе региональных исследователей, их концентрация на проблемах налаживания конфликтологического мониторинга по всем указанным направлениям в соответствующих регионах и формирование на этой основе региональной конфликтологии как интегративной формы конфликтологической экспертизы и консультирования.

4) Разработка технологических аспектов урегулирования и разрешения разнообразных социальных конфликтов, эффективных методов управления этим процессом.

5) Конфликтологическое осмысление терроризма как проявления экстремизма и жесткой конфронтации, возникающих под влиянием системных конфликтов в современном обществе, как «устрашение ради принуждения», а также разработка эффективных средств и способов борьбы с ним как во внутреннем, так и в международном масштабе.

В качестве организационных форм реализации этих задач предполагается проведение в региональных Центрах конфликтологии постоянно действующих семинаров как средства обстоятельного обсуждения и оценки наиболее острых и значимых конфликтных ситуаций и противоборств, проведение общероссийских и международных конференций конфликтологов (в том числе – Международных конгрессов совместно с Международной ассоциацией конфликтологов), издание научно-практического журнала «Конфликтология», сотрудничество с центральными и региональными вузами в подготовке учебных пособий и курсов по конфликтологии, позволяющих постепенно обеспечить подготовку квалифицированных кадров конфликтологов, а также в проведении исследований, налаживании взаимодействия с администрациями регионов в разработке проектов и программ практической нейтрализации негативных последствий и тенденций острых социальных конфликтов и эффективном использовании их позитивного потенциала.

Всю эту работу предполагается обеспечивать соответствующей издательской деятельностью.

УДК 316:001.89

Валентин Шаленко (Москва)

ФИЛОСОФЕМЫ И КОНФЛИКТОГЕМЫ

Матеріал присвячено висвітленню соціально-філософських і конфліктологічних проблем у віршованій формі.

Материал посвящен освещению социально-философских и конфликтологических проблем в стихотворной форме.

The material is devoted to interpretation of social philosophy and conflict research problems in the form of verses.

Ребусы Универсума

Наш Универсум полон ребусов:
Загадок, тайн, задачек сложных.
За что ни схватишься,
Ну, не на чем стоятъ.

И в этот сверпроблемный мир
Мы входим смело и с надеждой,
Желая жить и долго и счастливо.
Наивно? Да, отчасти.

Мир не желает отдавать нам
То, что лишь ему принадлежит.
Но мы не можем тоже
Прожить, не отобрав «чужое».

Нам не спешат отдать дары.
Мы отвечаем: «Да не очень надо».
Хотя, стыдясь себя и презирая,
Ждем милостыни, может, щедрой.

Все в мире, побуждаемое к действию,
Противится ему, как только может.
И откликается *конфликтом* на акты
Вторжения в свое нутро.

Арена жизни

Вся жизнь – арена для борьбы.
Мир в целом, как угроза.
Страх неминуемой беды
Рассасывают слезы.

И, отклоняясь на чуть-чуть
От центра равновесья,
Опасности мы ощущаем жуть
И не находим себе места.

Наш камертон настроен на напасти:
Хоть что-нибудь да угрожает.
Но верю – в моей власти
Удерживать в узде и отражать.

Конфликт

Конфликт – типичная общения среда.
Общенье в принципе конфликтно.
Различья – в мере, как всегда.
В конфликте жизнь играет *многолико*.

Когда в конфликте мало соли,
Не откажусь попробовать на вкус.
А коль ее, как в ране боли,
Отвратен мне сей горечи искус.

Война вопросов

Загадывать загадки любят люди,
А смысл ответов размывает – философы.
В итоге мир вопросов вырос так,
Что превратился в их войну.

Как много жертв, дотла сгоревших
В огне вопросами развязанных конфликтов!

Спор

Те, кто нас горячо призывает,
Уходить любой ценой от споров,
В жизни ничего не понимает:
В основанье бытия лежит *напор*.

Сущее себя в броске являет:
В глаза – цветом, в память – формой.
Каждая пылинка в мирозданье
Столкновенья ощущает нормой.

Неизбывно несогласие с любым,
Воплощая свое право на отличие.
Не страшусь поссориться я с ним.
В жажде спора – личности величие.

Парадигма спора

Когда со мною спорит некто,
Он для меня – еще не враг.

Он заставляет лучше думать
И учит истину ценить.

Мы избегаем возражений.
Не лучше ль несогласие принять,
То, что дано, но в мягкой форме
Иного мнения, достойного дискуссии?

Заботимся, однако, лишь о том,
Чтоб замолчал партнер быстрее,
Ценою правды даже.
И в схватки превращаемся рабов.

Всем нравится, если друзья
Пореже осуждают нас:
«Ты бредишь, челуху несешь!»
Как яростно не любим правды смелость!

Мне больше по душе те споры,
Что ума вниманье оживляют,
Не взрывы гнева порождают,
Нас заводя в глухой тупик.

Тогда я сам иду навстречу
Тому, кто мне противоречит.
Он может научить меня,
Как я его в не меньшей мере.

Несогласие

Я не спорю – спорно утверждаю.
Несогласие – согласие с собой рождает.
Чувство уверенія себя
Укрепляет мою силу бытия.

Похвала оппонентам

Воздадим хвалу тем людям,
Кто с нами борется упорно.
Они ведь закаляют чувства, нервы,
Шлифуют навыки и знания.

Честный противник

Благодарю я честного противника,
Коль он мои ошибки выявляет.
И не уважу даже друга
За то, что правду от меня скрывает.

Ненависть

Ненависть дана с рожденья,
Как ни горько это сознавать.
Глубину подобного сужденья
Сердцем невозможно воспринять.

Если же серьезно поразмыслить,
Взвесить «за» и «против» не спеша,
Ненависть и есть костер той жизни,
Что сжигает неуемная душа.

Ирония борьбы

Оппоненты, споря горячо со мной,
Претворяют поражение в мою победу.

Мое дело, мою цель они усвоили,
Значит, для меня себя потратили.

Такова ирония борьбы с теми,
Кто себя сильнее нас считает.

Конфликт элит

Элита нынешняя, новая,
С репрессии пыль сталинскую сбросив,
Вернула этот подавляющій инструмент
В сегодняшние дни эпохи нашей.

Чтобы элиты прежней, 90-х,
Волю подавить к сопротивлению,
Давно не пуганной бессудными расправами
И каторжными лагерями смерти.

«Уж лучше часть отдать нам,
Чем потерять все, что нажили.
Но и второй подход не хуже,
Чем сесть в тюрьму – надолго».

А заодно нас приучают к мысли:
Любой протест так же бессмыслен,
Как против лома нет приема.
А принципы – удел бессильных маргиналов.

Так теми подрываются устои демократии,
Кому она, как в горле кость.

Бумеранг террора

Линия развития террора
Подобна бумеранга траектории:
У произвола своя логика
И свой конец жестокий.

Кто среди людей насилие чинит,
Кто одобряет или промолчит,
Возмездие сполна получит
И чашу искупленья осушит.

Миротворцы

По У. Черчиллю

Среди миротворцев есть такие,
Кто кормить готов крокодила,
В надежде, что он съест его последним,
А может, вовсе передумает.

Изъян миролюбия

Не отвечать ударом на удар,
Казалось, миролюбия финал?
Опасность здесь подстерегает
Вас, на кого он нападает.

Обиды не ответа не простит
И не позволит вам простить себя.

Польза разгрома

Когда нас разбивают в пух и прах,
Мы не теряем, а приобретаем.

УДК 316:001.89(477.6)

Сергій Посохов (Харків)

Історіографічні образи: спроби деконструкції (на матеріалах історіографії університетів)

Статтю присвячено розробці сучасних підходів історичної науки до деконструкції історіографічних образів (на прикладі історіографії університетів).

Статья посвящена разработке современных подходов исторической науки к деконструкции историографических образов (на примере историографии университетов).

The article is devoted to the development of modern historical science approaches to the deconstruction of historiographical images (on the example of the historiography of universities).

Проблема історіографічних образів вже досить давно поставлена в науковій літературі, втім прикладів розроблення та застосування методики виокремлення історіографічних образів, визначення факторів їх еволюції та способів інтерпретації (деконструкції) поки що у вітчизняній науці небагато. І це при тому, що висновок про доцільність такого підходу зроблено: «В працях історико-історіографічних, а також в різного роду проблемних історіографічних екскурсах, оглядах, вступках, статтях тощо, які мають за мету вивчення самого явища, особи, теми, проблеми і т.д., і т.п., "історіографічний образ" є найбільш адекватний шлях як вивчення, так і подання його результатів» [1. – С. 99].

Метою дослідження, яке здійснює автор протягом останніх років, стала проблема відображення історії університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії. Зазначений період став не лише періодом зміцнення університетської системи на Сході Європи, а й початком активного обговорення так званого «університетського питання» на сторінках різноманітних видань. Протягом цього часу різні групи інтелектуалів створили свої образи університетів під час спроб відповісти на питання про призначення, функції, завдання університетів Російської імперії та й університетів взагалі. Ці «прижиттєві» образи вплинули на увесь

подальший процес вивчення складної долі цих університетів, в тому числі й на формування тих поглядів, які представлені у сучасній науковій літературі. Взагалі можна стверджувати, що наші уявлення про університети Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. це є результат сприйняття часто складного переплетіння образів, створених нашими попередниками в ході осмислення такого унікального історичного явища як університет.

Відповідно, необхідність історіографічного узагальнення творчого доробку з університетської тематики, який дістався нам у спадок, на наш погляд, є вельми актуальним завданням. Не можна вважати, що історіографи зовсім минули цю тему. На сьогодні ми маємо історіографічні розділи в узагальнюючих монографіях, спеціальні історіографічні праці, чималу кількість рецензій та оглядів. Втім, після ознайомлення із ними у дослідника може виникнути стан розгубленості. Так, з одного боку, твердиться, що дореволюційна історія російських університетів в радянський період майже не досліджувалася [2. – С. 3], а з іншого, що в радянські часи тема історії дореволюційних університетів не зникла з поля зору дослідників, а в 1970-ті – 1980-ті роки навіть збагатилася декількома монографіями із загальної історії університетів [3. – С. 142]. Але справа не лише в суперечностях. Характерними для сучасної літератури є застереження про те,

що ця тема, де більшою, де меншою мірою, зазнала деформацій, і що витoki цих деформацій не лише в об'єктивних умовах, а й недостатньому розумінні авторами предмету дослідження, що початок їх слід шукати ще в дореволюційному періоді [Там само]. При цьому зазначається, що справа не просто в кон'юнктурній чи ідеологізованій історії, що є небезпеки й більш глибокі, підсвідомі, коли ми наповнюємо минуле сучасними нам сенсами та відповідними професійними цінностями [4. – С. 230]. Можливо сказане можна віднести до будь-якої теми в історії, і все ж, не буде перебільшенням, якщо сказати, що історіографія університетів дає нам чимало найяскравіших підтверджень наведеним вище думкам. Майже сто років тому в одній з праць, в якій йдеться про педагогічний спадок М.І.Пирогова, зазначалося, що «у радикального автора М.І.Пирогов – крайній радикал, у консерватора ж – він вже чистий консерватор» [Див.: 5]. Подібні «історії» є типовими для історіографії університетів, бо складно ще знайти яку-небудь установу, де б ідейні пристрасті кипіли на такому високому інтелектуальному рівні. А, враховуючи, що авторами університетських історій часто є представники самого університетського середовища, нескладно зрозуміти, що на рівні осмислення минулих подій ми маємо чимало вельми логічних, переконливих, яскравих версій чи образів. Як бути з ними? Зазначена обставина не може нас засмучувати, навпаки, вона надає нам неабиякий шанс дослідити як виникають, взаємодіють, трансформуються, передаються та засвоюються образи минулого. Як пише Л.П.Репіна: «В сучасній історіографії все більший інтерес викликають проблеми формування й ре-інтерпретації образів минулого, їх закріплення, заміщення й "придушення" в історичній пам'яті, механізмів трансформації останньої, принципів "реконструкції" спогадів про минуле в масовій та професійній історичній свідомості [підкр. – С.П.]» [6. – С. 5].

В даному випадку, аналізуючи літературу, в якій автори торкаються проблем історії університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст., ми також користувалися поняттям «історіографічний образ» та пропонували свою методику роботи з такими образами. Зокрема, в якості інструментарію пропонуємо так звані «маркери» – зафіксовані ознаки, які, залишаючись у незмінному вигляді, фіксували тематичні зсуви та «точки напруги» в конкретні історіографічні періоди. Лише до певної міри їх вибір обумовлений

бажанням автора, бо очевидно, що здебільшого вони відповідають темі та матеріалу. Але, відкидаючи можливі звинувачення у штучності таких конструкцій, хочеться нагадати слова М.М.Бахтіна, який на запитання «якою мірою можна розкрити й прокоментувати сенс (образу чи символу)?» відповідав: «тільки за допомогою іншого ізоморфного сенсу (символу чи образу)» [7. – С. 393]. Також в кожному історіографічному періоді виявлялися пануючі та маргінальні образи, а також базові «тропи» – метафори, ключові висловлювання, які визначали принципи, способи конструювання образів.

В якості матеріалу для аналізу використовувалися різноманітні історіографічні джерела, але перш за все – публіцистичні та історіографічні праці. Проблема віднесення публіцистики до історіографічних джерел не є новою. Про це вже неодноразово писали дослідники. Ми дотримуємося такого погляду, що публіцистика може бути й історичним, й історіографічним джерелом. В останньому варіанті вона виступає як «безпосередня реакція на подію, і внаслідок цього являє собою історію сучасності». Ми згодні з тим, що «в публіцистичних працях формується концепція й визначається авторська точка зору на події, надається їх оцінка» [8. – С. 7]. Питання про віднесення публіцистики до історіографії має вирішуватися в кожному окремому випадку. Якщо нас цікавить оцінка подій, процес осмислення минулого, можливі точки зору на проблему, то, на нашу думку, публіцистика однозначно може бути віднесеною до історіографічних джерел. Зазначене питання на сьогодні вже розглянуто в монографічному дослідженні М.П.Мохначової [9]. Автор робить висновок, про те, що: «В історії російської історичної науки 1830–1870-ті роки є епохою журнальної історіографії, як провідної лінії росту історичного і ще більшою мірою історіографічного знання» [9. – С. 350]. Звичайно, можна продовжувати дискусію, ставити питання про те, наскільки слід вважати історіографічними текстами чисто журналістські газетні жанри [10. – С. 186]. Однак, очевидно, що абсолютної відповіді ми не знайдемо, відповідь буде залежати від конкретних дослідницьких завдань. В нашому випадку публіцистика безсумнівно є історіографічним джерелом, оскільки саме вона стала місцем народження історіографічних «первообразів» університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. Виступи на сторінках

періодичних видань з «університетського питання» – яскравий приклад того, що для даного часу вони представляли собою сплав публіцистичного загострення й наукового підходу, розділити які часто неможливо. Але навіть якщо розділяти ці підходи, слід погодитися, що «виявлення співвідношення професійно-елітарної та буденно-масової історичної свідомості ... сприяє суттєвому оновленню історичної науки» [11. С. 162]. Втім, у роботі використовувалися й інші джерела – спогади, офіційні документи, які виходили з центральних відомств, місцеві університетські постанови, й особливо це стосується рішень університетських рад, які інколи також набували публіцистичної гостроти та значного суспільного розголосу. Разом із тим, зауважимо, що поза аналізом залишаються образи, що були створені в художній та мемуарній літературі. Вважаємо, що їх вивчення – це завдання спеціального дослідження.

Тепер щодо запропонованої періодизації. Відомо, що періодизація має умовний характер, оскільки це є лише спосіб визначити деякі якісні відмінності відрізків часу. В сучасній історіографії пропонуються різні варіанти періодизації процесу вивчення історії дореволюційних університетів Російської імперії. Розбіжності здебільшого торкаються періодизації радянської епохи, бо щодо «другої половини XIX століття – 1917 р.» йдеться про «традиційність» виокремлення цього періоду [8. – С. 17]. Дехто при цьому вважає за можливе вести мову про 1917 р. (1920-ті) – (1980-ті) кінець 1980-х років [12. – С. 3; 13. – С. 10], тобто фактично про весь радянський період. Такий погляд історіографів базується на протиставленні дореволюційного та радянського часу. Хтось вважає за необхідне зазначити, що в 1950-ті роки спостерігаються нові моменти у вивченні університетської проблематики [14. – С. 4], а хтось прямо зазначає, що 1920-ті – 1940-ві роки є окремим історіографічним періодом [15. – С. 63]. Деякі дослідники вважають, що новий історіографічний період розпочався в середині 1980-х років, хоча у цей час і зберігається «камуфляж колишньої термінології» [16. – С. 115], інші – що література середини 1980-х років ще має відбитки типові для «доперебудовного часу», і лише з початку 1990-х років поступово змінюється загальна оцінка значення університетів [2. – С. 4]. На нашу думку, застосування сукупності якісних критеріїв до історіографічного матеріалу дозволяє виокремити чотири періо-

ди в історіографії університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст.: 1) дореволюційний час, 2) 1920-ті – 1940-ві роки, 3) 1950-ті – 1980-ті роки, 4) 1990-ті – по теперішній час. При цьому слід зазначити, що межі між періодами не є чіткими. Скажімо деякі якісно нові риси можна спостерігати з середини 1930-х років та середини 1980-х років, однак наявність цих рис не призвела до зміни домінуючого історіографічного образу. Саме панування того чи іншого образу стає основою створення зазначено вище періодизації.

В результаті проведеного дослідження можна зробити деякі висновки. Образи університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст., які виникли в тогочасній публіцистиці, були обумовлені взаємозв'язком історичної свідомості та соціального контексту. Вже тоді вони стали елементом не лише масової, а й професійної історичної свідомості. Ці образи представляли до певної міри узгоджені версії минулого та сучасного стану університетів, які відповідали настроям окремих соціальних груп і будувалися на різноманітних архетипічних основах та нарративних сегментах. Межі образів не були постійними, а змінювалися в часі та в своєму індивідуальному вимірі. Для цього періоду характерна строкатість ландшафту ідей, які висловлювалися в літературі. Пануючим став «ліберальний» образ університету (як такого, що випереджав суспільство, уособлював прогрес в сенсі надання громадянських свобод та утвердження демократії). «Консервативний» та «революційний» образи були маргінальними і мали тенденцію до зближення (і той, і інший поєднували університет із суспільним ладом, але кардинально відрізнялися в оцінках останнього). Шляхом комунікації та під впливом соціальних умов образи університетів набували все більшої чіткості та спрощеності, конфронтація образів посилювалася (перш за все по лінії: пануючий – маргінальні).

Зазначені образи, які були створені сучасниками подій, в подальшому зазнали суттєвої «фільтрації». Зміни інтересу до колективного минулого на наступному історіографічному етапі (1920-ті – 1940-і рр.), коли в основу інтелектуальних конструкцій було закладено протиставлення минулого та сьогодення, призвели до штучного відокремлення одного із образів («революційного») в якості панівного. Цей образ репрезентував результат найпо-

слідовнішої критики ідеї університету на основі класового підходу та принципів утилітаризму. Інші образи фактично припинили існування через неможливість їх трансляції. Фактично відбулося придушення соціальної пам'яті з метою надання їй нового значення. Маргінальні образи (тепер «ліберальний» та «консервативний») існували лише в емігрантській літературі, але майже не впливали на існування та еволюцію панівного образу. Лише з другої половини 1930-х років спостерігається початок «розмивання» образу «старого університету» як елементу віджитого суспільства. Серед іншого це було пов'язано із тим, що публіцистика втратила провідні позиції у справі формування історіографічного образу.

В другій половині ХХ ст. в радянській історіографії відбудеться становлення нового образу університету, який значною мірою будувався на конструкціях «ліберального» образу. Такі зміни були обумовлені як соціальними, так і науковими факторами. Еволюція відбувалася не шляхом дискусій та відштовхування від попереднього образу, а через перенесення акцентів та через іншу інтерпретацію висловлювань В.І.Леніна. Ключовим словом, яке віддзеркалювало нове розуміння історичної ролі університетів Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. стало слово «всупереч». Діяльність університетів (у найширшому розумінні) пояснювали як таку, що не лише виходила за межі суспільно-політичних форм, а реально протистояла їм. Публіцистика в зазначений час не відігравала будь-якої помітної ролі в формуванні цього образу, однак вже однобічність «первообразу» призводила до рецидивів публіцистичності, яка здебільшого виявлялася в однобічності оцінок. Західна історіографія демонструвала зразки більшої виваженості, але створити свій образ університетів Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. не змогла.

Останній історіографічний період, який розпочався в 90-х роках ХХ ст., позначився відродженням елементів всіх «первообразів» (як тут не згадати М.М.Бахтіна: «Немає нічого абсолютно мертвого: у кожного сенсу буде своє свято відродження»). Але тепер вони не стільки протистоять один одному, скільки взаємодоповнюють. Новим словом, яке на цьому етапі виконує функції об'єднуючого начала, стало слово «парадокс». Принцип додатковості, який почав домінувати, остаточно перетворює історі-

ографічні образи з «публіцистичних» на «наукові», поступово призводить до «умиротворення» образів. Втім, сама по собі «парадоксальність» характеризує несталість положення нового образу. Подальша його еволюція відбувається через усвідомлення глибинних внутрішніх зв'язків такого унікального соціального явища як університет з оточуючим соціальним контекстом. Таке усвідомлення відбувається на рейках культурної історії. Тим самим спостерігається свого роду зміна коду – перехід від політичного реєстру (відокремлюючого) до культурного (цілісного), від «конфліктуючої» інтерпретації до «консенсусної».

Маркери, за допомогою яких фіксувалося тематичне поле образів, дозволили виявити «точки напруги» і таким чином визначити основний елемент історіографічної конструкції. На першому історіографічному етапі, на нашу думку, такою «точкою» стала проблема автономії (символ очікуваних суспільних змін), на другому – функції та завдання університету (що трактувалися як доказ архаїчності університету), на третьому – студентський рух (який виступав наочним проявом протидіючого владі університету), на останньому етапі – університетська культура (як явище історичне і корпоративне). Таким чином, старі образи хоча й використовувалися на новому історіографічному етапі, але головне, що слід зазначити, центральний «образоутворюючий елемент» домінуючого образу змінювався. Це пояснюється тим, що старі образи не можуть «працювати» без змін у нових соціокультурних умовах. На кожному наступному етапі відбувалося своє переосмислення здобутків попереднього часу.

Фактори еволюції образів університетів Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. можна поділити на внутрішні та зовнішні. Під впливом внутрішніх факторів (професіоналізації) відбувся перехід від публіцистичності до науковості, від протиставлення до додатковості. Зовнішні фактори (соціальні, культурні, ідеологічні, які обумовлювали затребуваність певних образів минулого) впливали на характер процесу трансляції та взаємодії образів. В нашому випадку останній момент, перш за все, виявився в межах свободи (несвободи) функціонування образів. На процес творення образів університетів, й на подальшу їх еволюцію впливала боротьба за політичне верховенство. Так, перетворення «революційного» образу на пануючий в

1920-ті роки не лише відповідало новому соціальному контексту, а й сприяло політичному підкоренню університетів.

Специфіка образів університетів полягає в тому, що університети є потужними інтелектуальними центрами, відповідно, першочергове значення в процесі конструювання та функціонування цих образів має погляд «із середини». Університет стає творцем свого власного образу. На першому історіографічному етапі, коли створювалися «первообрази», провідну роль відіграло саме університетське (професорське) середовище, звідси – панування «ліберального» образу. Погляд «із зовні» знайшов своє втілення в «консервативному» та «революційному» образах (хоча, до певної міри, у їх створенні брали участь і представники університетського середовища). Живучість «первообразів» (особливо «ліберального»), серед іншого, пояснюється не лише існуванням не до кінця відрефлексованих масових стереотипів серед професійних істориків, а й необхідністю в «будівельному матеріалі», який здебільшого репрезентував відомі образи. Звичайно, «прижиттєвий» образ, який свого часу був «соціалізованим» через його сприйняття широким колом зацікавлених осіб як такого, що мав суспільну значущість, втрачав на новому етапі деякі суттєві свої риси, однак елементи конструкції вписувалися в

нові образи. Так або інакше, але в кожний історіографічний період університетське середовище, з міцним фундаментом традицій та настанов здійснювало неабиякий вплив на формування та функціонування зазначених образів. Актуалізація образів в університетському середовищі відбувалася, перш за все, через моделі «кризи» чи «тріумфу», а метою виступало визначення не стільки сенсу минулих подій, скільки напрямків розвитку на майбутнє.

«Наукові» образи є, з одного боку, результатом еволюції «публіцистичних» образів, але, з іншого, такими, що протистоять їм. «Наукові» образи можна назвати «спеціалізованими», «парадигмальними». Вони викликають зацікавлення у вузького кола фахівців, не трактуються як такі, що мають неабияке суспільне значення. Їх еволюція відбувається здебільшого в межах наукового співтовариства. Перетворення «публіцистичних» образів на «наукові» не є безповоротним. Рецидиви «публіцистичності» є спалахами зацікавленості громадськості до тієї чи іншої проблеми. Оскільки питання історії та майбутнього університетів ще довго будуть цікавити високоінтелектуальну університетську громадськість, емоційно фарбовані образи університетів, які виникли з масової свідомості чи на її потребу, ще не раз з'являться на сторінках різноманітних видань.

Список використаних джерел:

1. Болдырь С.П., Чернов Е.А. Историографический образ: опыт расширения методологического арсенала науки истории и исторического познания // Українська історична наука на порозі XXI століття: Харківський історіографічний збірник. – Вип. 2. – Х., 1997.
2. Лаптева Л.П. История российских университетов XVIII – начала XX века в новейшей отечественной литературе (1985 - 1999) // Российские университеты в XVIII – XX веках. – Воронеж, 2000. Вып. 5.
3. Чесноков В.И. Некоторые актуальные вопросы истории дореволюционных российских университетов // Российские университеты в XVIII – XX веках. – Воронеж, 2002. – Вып. 6.
4. Вишленкова Е.А. Феномен наделения в «историях» Казанского университета // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – М., 2003. – Вып. 10.
5. Мусин-Пушкин А.А. Н.И.Пирогов как педагог. – Пг., 1917.
6. От редактора // Образы прошлого и коллективная идентичность в Европе до начала нового времени. – М., 2003.
7. Бахтин М.М. К методологии гуманитарных наук // Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1986.
8. Вахтерова О.А. Отечественная дореволюционная историография студенческого движения в России в конце XIX – начале XX века. – Дис. ...канд. ист. наук. – СПб., 1998.
9. Мохначева М.П. Журналистика и историографическая традиция в России 30 – 70-х гг. XIX в. – М., 1999.
10. Дергачева Л.Д. [Рецензия] // ОИ. – 2001. – Рец. на: Мохначева М.П. Журналистика и историографическая традиция в России 30 – 70-х гг. XIX в. – М.: РГГУ, 1999. – 511 с.
11. Попова Т. Историография и интеллектуальная история: симбиоз, диалог, оппозиция, ассимиляция...? (поговорим о наболевшем или уголи мои печали!) // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2005. – Вип. 1.
12. Левицька Н.М. Студентство України в кінці XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998.
13. Змеев В.А. Развитие российской высшей школы (XVIII – начало XX века). – Дис. ...д-ра ист. наук. – М., 2001.
14. Терещенко О.В. Становление и развитие классического университета в России XIX – XX вв. – Дис. ...канд. ист. наук. – Ставрополь, 2002.
15. Донин А.Н. Реформы университетов и средней школы России: общественная мысль и практика второй половины XIX века. – Дис. ...д-ра ист. наук. – Саратов, 2003.
16. Ляхович Е.С., Ревушкин А.С. Университеты в истории и культуре дореволюционной России. – Томск, 1998.

Светлана Романенко (Одесса)

Обучение солидарности

(ответ уважаемому рецензенту Ирине Марченко – автору статьи «Обучение бедности» в еженедельнике «2000», выпуск № 14 (505) за 9–15 апреля 2010 г.)

Конечно, после разгромной рецензии Ирины Марченко на первый выпуск «Украинского социологического журнала» в еженедельнике «2000» любое высказывание в защиту будет звучать как оправдание. Но я все-таки попробую, тем более что судьба этого издания мне как рядовому украинскому социологу небезразлична.

Да, действительно журнал долго выходил в свет, но тот, кто живет в Украине, хорошо знает, что такое регистрация чего бы то ни было. Так что он не «готовился два года», а проходил все инстанции полтора года. Тираж в 200 экземпляров является более чем достаточным, если учесть, что журнал зарегистрирован также и в электронном варианте и потому доступен всем интересующимся жителям планеты. Обилие исторических и информационных материалов тоже вполне оправдано. «УСЖ» – печатный орган общественной организации под названием Социологическая ассоциация Украины. И хотя социология в Украине относительно молода, она уже имеет свою историю, которую, наверное, пора начинать писать.

О том, что социология – прикладная наука, поверьте, знают все социологи, и это не является дискуссионным вопросом. Так что с «пониманием» у современных социологов все в порядке, да и с прикладными исследованиями и разработкой социальных технологий тоже. Глобальный вывод о «главной болезни всей украинской социологии», наверное, имеет право делать только профессиональный социолог, причем не на основании одного бегло просмотренного журнала. Тем более что и в нем можно найти достаточно много плодотворных идей; о некоторых из них даже упоминает рецензент, правда, как-то вскользь, нехотя, будто бы стесняясь.

Зато без малейшего стеснения и достаточно громко заявляет, что «динамика

«развития» социологии у нас просто смехотворна», прочитав исторический очерк о развитии социологии образования, которая является всего лишь одной из отраслевых социологических теорий. Кстати, автор этого очерка – Валерий, а не Виталий, Пилипенко. И монография, изданная в 2000 году, упоминается автором как одна из «фундаментальных» работ, а не последних, как пишет И. Марченко. Чем же так удивил И. Марченко тезис о том, что «культура накладывает отпечаток на развитие экономики», – трудно понять. Тем более в контексте критики послереволюционных преобразований 1917 года, когда упоминаемая формула К. Маркса «бытие определяет сознание» была доминирующей и применялась повсеместно. Пассаж рецензента привел в восторг другого украинского журналиста А. Литовченко, который в своей статье (<http://www.skuns.info/stats/1597/>) назвал его интеллигентным пинком. Пинать – это понятно, у журналистов «работа такая». Вопрос в другом: интеллигентно ли?

Финальный вывод И. Марченко вовсе приводит в недоумение: «Остается надеяться, что «УСЖ» преодолит болезни роста, которые сегодня актуальны не только для украинской, но и для мировой науки, и о которых так метко сказал патриарх американской социологической мысли, один из авторов теории постиндустриального общества Даниэл Белл (цит. по ст. «Актуальна ли проблема интеллектуальной элиты?» Бориса Нагорного): «Основная проблема нашего времени заключается в том, что у нас нет больше системы принципов, которая позволила бы понять то, что происходит сегодня в мире... В целом поиск всеобъемлющей социологической парадигмы — все это в прошлом»... Несмотря на эти горькие слова ученого, хотелось бы верить, что нашим социологам да и нам с помощью «УСЖ» все же удастся понять, что происходит сегодня в мире и стране».

С одной стороны, после разгрома на трех страницах формата А4 так и подмывает сказать: «Спасибо за надежду!» С другой же – человеку, хоть немного знакомому с идеями Д. Белла, становится понятно, что выводы не соответствуют основанию. Но, в конце концов, абстрагируемся от статьи Д. Белла «Эра разобщенности», которую рядовому журналисту знать, в общем-то, и не полагается, и вернемся к «УСЖ». Наша рецензент умудрилась **выбрать цитату из цитаты**. Творческая «интерпретация» настолько увлекла журналиста, что «горечь ученого» была перенесена на другой объект. И. Марченко преподнесла эту «вырезку» в таком виде, что якобы Д. Белл по сути предрек конец социологии и в целом идее познаваемости общества.

Вообще идея «вырезки» чрезвычайно плодотворна, если продолжить в том же направлении, то можно было получить, например: «Основная проблема нашего времени заключается в том, что ... все ... в прошлом». И «пнуть» по этому поводу всех социологов, например, за приверженность коммунистическим идеалам (цитируют же К. Маркса!).

Вся цитата целиком, которую приводит в журнале Борис Нагорный, звучит иначе: «Основная проблема нашего времени заключается в том, что у нас нет больше системы принципов, которая позволила бы понять то, что происходит сегодня в мире. Думая об этом, я все больше убеждаюсь в том, что мы вступили в эпоху разобщенности». Или: «Я называю наше время эпохой разобщенности, потому что ни один фактор не может в полной мере объяснить, что же именно происходит в мире... Мы находимся в конце истории в том смысле, о каком я говорил выше, – в смысле прогресса в направлении единой глобальной идеи. Марксово понимание прогресса и в целом поиск всеобъемлющей социологической парадигмы – все это в прошлом. В этом понимании история действительно завершается. Потому что цивилизованность или демократия не заменяют и не заменят идеи, к которой люди столетиями стремились как к истинному знанию». Эта цитата ставит под сомнение способность концепции постиндустриального общества служить общей теорией для познания современности. Именно для этого ее приводит Б. Нагорный в рецензии «Актуальна ли проблема интеллектуальной элиты?», которую И. Марченко сочла не критическим пересказом. Просто **крити-**

ка бывает разной. В противовес грубому «пинку», она бывает действительно интеллигентной и конструктивной, когда автору указывают на несоответствие и предлагают путь его разрешения.

Но хочется еще раз вернуться к приведенной цитате. Д. Белл характеризует современное общество как «разобщенное». Другой исследователь Ульрих Бек называет его «индивидуализирующимся». Список подобных характеристик можно продолжить, Ален Турен даже попытался обосновать, что общества больше нет. Его действительно нет в том смысле, что нет объединяющей людей идеи. Выживание в тесноте сегодняшнего мегаполиса предполагает не консолидацию, а, напротив, жесткую конкуренцию и, как следствие, увеличение дистанции между людьми. Самое время задать вопрос: должна ли современная журналистика способствовать сокращению этой дистанции? Нужна ли нам, жителям Земли, и, в частности, украинцам, новая солидарность? Возможно, над этим пора задуматься?

Прочитав рецензию И. Марченко, становится понятно, что к социологическим изданиям для журналистов нужен переводчик, поскольку восприятие предложенных материалов и трактовка приведенных в рецензии отрывков указывает на то, что мы говорим на разных языках и понять научный текст не каждому журналисту под силу.

Интересно, а не пробовала ли уважаемая Ирина Марченко написать рецензию, например, на математический журнал или журнал по химии? Представляю, каким «скучным» он бы ей показался и сколько «банальностей» она бы обнаружила там. Но, видимо, детские страхи перед этими дисциплинами не позволяют даже приближаться к подобным изданиям! А вот относительно социологии почему-то все уверены, что знают и понимают ее не хуже специалистов. Да, статьи «УСЖ» написаны на доступных языках: украинском, русском, английском, и здесь достаточно редко используются математические формулы, но это не означает, что, читая их, вы воспринимаете именно тот смысл, который вложил автор. Тем более вырывая цитаты из контекста и даже выбрасывая ключевые слова из предложений.

Беглое прочтение «УСЖ» привело нашего журналиста к восторженному выводу

о том, что «социология и журналистика настолько близкие сферы деятельности, что их порой и не разделить». В качестве примера такой совместной деятельности приводится «интерпретация разнообразных опросов». Социологи неоднократно с ужасом обнаруживали результаты подобной интерпретации собственных исследований нашими журналистами. Каждый должен заниматься своим делом: задача журналистов, наверное, все-таки **ссылаться** на данные социологических исследований, но уж никак не интерпретировать, поскольку для этого нужна определенная квалификация.

Уважаемая Ирина Марченко правильно начала свои боевые действия с того, что писать рецензию на научное издание – занятие неблагодарное. Действительно это так. Кроме «неблагодарности», это еще и достаточно сложное занятие, предполагающее подробное прочтение рецензируемого издания и осознание написанного. Чтение по диагонали и цепляние к отдельным вырванным из контекста цитатам отнюдь не является рецензированием. Это, скорее, способ «в рамках приличий» безапелляционно очернить результаты чужого труда.

Чего удалось добиться уважаемому рецензенту? За две недели размещения на сайте еженедельника данную статью просмотрели 556 посетителей. 15 из них согласились с мнением автора, 7 высказались против (спасибо «семерым смелым!»), 2 оставили отзывы о прочитанном. Текст этих отзывов ниже приводится дословно с точностью до знака.

Wladislaw 09.04.2010, 13:59

*Готовьтесь к бедности8!-Нашли *открытие*?! Да у нас НИКОГДА и НИКТО, даже олигарх, от сумы и тюрьмы не зарекается!... Все *открытия* журнала исчерпаны... Было одно, да на поверку и то оказалось тривиальн остью!... Приплыли... Не печатать...

dushin 13.04.2010, 11:08

Wladislaw, а почему не печатать? Печатать! Для того, чтобы всем стало ясно, что для этого издания тираж в 200 экз. уж очень большой. Достаточно было бы и

одного экземпляра. Хотя и не хорошо критиковать не видя самого издания, но, если верны цитаты из журнала, то они весьма красноречивы – украинска социология весьма ниже плинтуса!

Спасибо откликнувшимся, поскольку они прекрасно иллюстрируют результаты работы уважаемой И. Марченко и, возможно (следуя вольной логике нашего рецензента, позволю и я себе подобную крайность), обрисовывают методы и направления работы некоторых украинских журналистов: сеять раздор, чернить всех и вся, порочить конкретных людей, а в их лице и всю украинскую социологию.

Зачем это нужно? В чем сверхзадача рецензии И. Марченко? Можно предположить, что материал заказной, с целью уничтожить журнал и унижить украинских социологов. Это объяснение является хотя бы рациональным, и тогда понятно, для чего было «копья ломать». Все остальные мотивы являются не просто иррациональными. Они деструктивны по своей сути и способны вызвать негативные последствия не столько для социологии, сколько для общества в целом. Ведь украинскому обществу пора заново обучаться солидарности. Это покажется тривиальным, тем более в преддверии Первомая, но это так.

В заключение – пожелание на будущее всем уважаемым рецензентам: приглашение к творческому сотрудничеству отнюдь **не** требует столь жесткого отказа. Манипулирование цитатами **не** является творчеством и недопустимо в работе профессионала, будь-то социолога, журналиста или математика. Интерпретация **не** подразумевает вкладывания в слова автора собственного смысла. Ну, и в конечном итоге статья «Обучение бедности» – **не** более чем «новости науки в популярном изложении», пусть даже от весьма уважаемого и востребованного периодического издания. Поэтому я не просто надеюсь, а уверена, что «Украинский социологический журнал» будет жить!

*Светлана Романенко (Одесса)
27 апреля 2010 г.*

Матеріали дослідницьких комітетів САУ

УДК 304.4+311.313(477.62)

Марина Вуйченко (Умань)

ПРОБЛЕМА СЕГМЕНТАЦІЇ РИНКУ ПРАЦІ ЗА ГЕНДЕРНИМ І ВІКОВИМ КРИТЕРІЯМИ

У статті розглядаються методологічні та нормативно-правові аспекти сегментації ринку праці за гендерним і віковим критеріями.

В статье рассматриваются методологические и нормативно-правовые аспекты сегментации рынка труда по гендерным и возрастным критериям.

The paper deals with the methodological and normative legal aspects of the segmentation of labor market according to gender and age criteria.

Одним з наслідків фінансової кризи, в умовах якої функціонує економіка України починаючи із 2008 року, є посилення диференціації ринку праці, виникнення значних розбіжностей у становищі представників різних сегментів ринку праці на підприємствах. Найбільш вражаючі зміни, що відбулися в економіці, пов'язані із значним розширенням працюючих: похитнулися гарантії зайнятості та оплати праці, знищено десятиліттями створену рівність в одержанні доходів та споживанні благ. На ринку праці з'явилися працівники з більш стабільною зайнятістю та гарантованими доходами і працівники, які потерпають від нерегулярної та неповної виплати заробітної плати та загрози безробіття. Як правило, у другу категорію на підприємствах потрапляють найменш захищені верстви працюючих: жінки, молодь, працівники пенсійного віку. За таких умов проблема сегментації ринку праці за гендерним критерієм є досить важливою і актуальною.

Питанню сегментації ринку праці та дискримінації працюючих за гендерним і віковим критеріями на підприємствах присвячували свої праці багато зарубіжних і вітчизняних вчених-економістів, зокрема Дж.М.Кейнс, Г.Беккер, Л.Туроу, Дж.Донахью, М.Спенс, Н.Т.Вишневська, В.В.Радаєв, І.Г.Петрова,

І.М.Прибиткова, В.В.Томілов, О.І.Здоровцов, К.І.Якуба, І.І.Лотоцький та інші вчені, проте багато питань, що пов'язані із розбіжностями у становищі представників різних сегментів ринку праці на підприємствах, потребують подальшого дослідження.

У структурі критеріїв сегментації ринку праці віковий і гендерний посідають перше та друге місце відповідно, оскільки справляють безпосередній вплив на інші критерії, зокрема професійний і кваліфікаційний. Вважається, що вікова та гендерна сегментація є найбільш загальним видом сегментації, який дає найбільше уявлення про ринок праці будь-якої країни світу.

Сегментація ринку праці за віковим і гендерним критеріями в економічній літературі явище нове, яке є наслідком впливу на формування ринку праці гендерної і вікової дискримінації та асиметрії.

Гендерна та вікова асиметрія на ринку праці тлумачиться як суб'єкт-об'єктні відношення, що проявляються у непропорційному розподілі зайнятих людей різної статі та віку за професіями, галузями, посадовими позиціями як об'єктивній характеристиці ринку праці. Гендерна та вікова асиметрія

формується під впливом зовнішніх обмежень (економічних, правових, організаційних або інституційних), індивідуального вибору працівником сфери професійної зайнятості, а також дискримінаційних дій роботодавців.

Проблема сегментації ринку праці за гендерним і віковим критеріями у західних країнах набула поширення починаючи з 80-х років ХХ століття. Звичайно, вона існувала й раніше, але на неї не звертали особливої уваги.

На початку 80-х років у Великій Британії почали з'являтися праці, присвячені мобільності жіночих і вікових груп. Дослідженню підлягали промислові підприємства різних типів із різним процентним співвідношенням жінок і чоловіків, молоді, людей працездатного та пенсійного віку серед загальної чисельності працюючих. Досліджуючи можливість їх кар'єрного росту, умови праці та її оплати, вчені економісти почали звертати увагу на суттєву дискримінацію певних груп працюючих.

Зокрема, як зазначає Г.Маршал, аналізуючи соціально-трудова відносини на підприємствах Великої Британії, жінки одночасно стають об'єктом як горизонтальної, так і вертикальної сегментації. Горизонтальна сегментація означає зосередження жінок у певних професіях та сферах діяльності при їхньому відносному виключенні з інших сфер. Деякі сфери праці, як зазначає науковець, вже розуміються як «жіночі професії». Вони передбачають низьку кваліфікацію робітників, є менш привабливими, характеризуються низьким рівнем заробітної плати. Г. Маршал підкреслює, що жінки частіше формують групи вторинного ринку праці – тимчасово зайнятих працюючих на умовах неповного робочого часу, що робить їх об'єктом вертикальної сегментації. Як відзначає науковець, жінки набагато рідше з'являються на вищих та середніх менеджерських посадах, а кар'єрні можливості чоловіків набагато кращі, аніж у жінок. Крім того, як зазначає Г.Маршал, у самих трудових відносинах є відтінок патріархальності [1, р.137].

Інший дослідник Л.Мак-Давел звертає увагу на негативні наслідки вікової сегментації на підприємствах. Аналізуючи становище, в якому перебувають різні вікові групи працюючих, науковець наголошує на фактичному безправ'ї молоді. Йдеться не лише про неможливість посісти певні кар'єрні ступені, а й про вороже ставлення до молоді у трудових колективах спеціалістів, особливо із престижними дипломами. Щодо становища на підприємствах людей похилого віку, то, на думку Л.Мак-Давела, вони перебува-

ють у кращих умовах порівняно з молоддю. Адже, як підкреслює науковець, «принцип старшинства» (вислуга років, трудовий стаж роботи на певній фірмі) зберігає своє значення не лише в Японії [2, р.161].

У 2000-х роках дослідження сегментації ринку праці за віковим і гендерним критеріями набуває значного поширення в багатьох країнах світу. Зокрема дане питання досліджується низькою російських вчених-економістів. Д.В.Несторова та І.О.Мальцева, оцінюючи можливості кар'єрного росту чоловіків і жінок всередині підприємства, застосовують терміни «ефект скляної стелі», «ефект скляних стін». Ці терміни означають, що, хоча теоретично жінки мають однакові з чоловіками права та можливості кар'єрного росту на підприємстві, реально найвищі посади є для них недоступними, адже ще на початку свого трудового життя жінки не мають можливості посісти такі посади, що ведуть до кар'єрних звершень [3, с.85-88].

Р.І.Капелюшніков зазначає, що гендерна диференціація працюючих у пострадянських країнах не вкладається ні в яку модель, адже при традиційно високому рівні трудової активності жінок можливості їхнього кар'єрного росту є значно обмеженими [4, с.114].

Українська дослідниця цієї проблематики О.М.Лебединська підкреслює, що високоосвічена молодь, як особливий суб'єкт ринку праці, знаходиться сьогодні серед найвразливіших у соціальному відношенні груп вітчизняного ринку праці, адже вона повною мірою відчуває на собі практично усі прояви гендерної дискримінації у поєднанні із віковою. Як підсумовує науковець, реалізувати свій професійний потенціал найважче молодим жінкам [5, с.567-575].

Гендерна політика – це комплексна цілеспрямована діяльність держави, міжнародних і недержавних організацій щодо інтегрування гендерного підходу для ліквідації усіх форм дискримінації за ознакою статі в суспільстві.

Гендерна політика в країнах Європейського Союзу пройшла декілька етапів розвитку: від політики поліпшення становища жінок та політики в інтересах жінок до політики забезпечення рівних прав і можливостей. На початку 90-х років ХХ століття у Європейському Співтоваристві було створено першу європейську мережу експертів із питань залучення жінок до процесу прийняття рішень, яка здійснювала моніторинг цих процесів у країнах Євросоюзу. На 1996–2000 роки було

прийнято Програму дій. Декларації, підписані 1992 року в Афінах і 1999 року в Парижі, також підкреслюють значення гендерного балансу. Країни, які прагнуть вступити до Європейського Союзу, повинні запроваджувати законодавство ЄС стосовно рівних можливостей і поділяти цілі ЄС щодо вирівнювання гендерного балансу в країнах.

Принцип заборони дискримінації працюючих за гендерною ознакою закріплено у міжнародно-правових актах: Загальній декларації прав людини 1948 року, міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права 1966 року, кількох конвенціях Міжнародної організації праці (МОП), Конвенції щодо ліквідації всіх форм дискримінації стосовно жінок.

Певні кроки в напрямку усунення дискримінації працюючих за гендерною ознакою зроблені й в Україні. Так, 1 січня 2006 року вступив у дію Закон України «Про забезпечення рівних прав жінок і чоловіків та вільних можливостей їх реалізації». Стаття 17 Закону забороняє роботодавцям «в оголошеннях (рекламі) про вакансії пропонувати роботу лише жінкам або лише чоловікам, за винятком специфічної роботи, яка може виконуватися виключно особами певної статі, висувати різні вимоги, даючи переваги одній із статей, вимагаючи від осіб, які влаштувалися на роботу, відомостей про їхнє особисте життя, плани щодо народження дітей» [6].

Що ж стосується правового регулювання наслідків сегментації ринку праці за віковим критерієм в Україні, то позитивним кроком можна назвати Закон України «Про забезпечення молоді, яка отримала вищу або професійно-технічну освіту, першим робочим місцем з наданням дотації роботодавцю» від 04.11.2004 року. На жаль, з часом дія цього закону була призупинена у зв'язку із неузгодженістю з положеннями Державного бюджету України.

Список використаних джерел:

1. Marshall C. Tel at Social Class in Modern Britain / C. Marshall, 1986, p. 137.
2. McDowell L. Gender Divisions / L. McDowell // Changing Social Structure, 1989, p. 161.
3. Нестерова Д.В. Внутрифирменная мобильность и карьера: гендерный аспект / Д.В.Нестерова, И.О.Мальцева // Экономическая социология. Т.9. – 2008. – № 2. – С. 85-88.
4. Капелюшников Р.И. Движение рабочей силы и рабочих мест в российской промышленности / Р.И.Капелюшников // Вопросы экономики. – 1998. – № . – С. 114.
5. Лебединська О.М. Перспективи працевлаштування молодих фахівців на ринках праці ЄС в оцінках студентів-випускників економічних спеціальностей / О.М.Лебединська // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць. – Харків: ВЦ Харківського національного ун-ту ім. В.Н.Каразіна, 2007. – С. 567-575.
6. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 8 вересня 2005 року // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 52. – Ст. 561.

Також Верховною Радою України схвалено Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення працевлаштування молоді» від 01.03.2005 року, зокрема щодо внесення змін у п.2 ст.5 Закону України «Про зайнятість населення» відносно бронювання підприємствами (об'єднаннями), установами і організаціями незалежно від форми власності і організаційних форм з чисельністю працюючих понад 20 осіб до 5 відсотків загальної кількості робочих місць (у тому числі з гнучкими формами зайнятості) для зазначеної групи молоді.

У 2008 році Постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання надання роботодавцям дотації для забезпечення молоді першим робочим місцем» визначено перелік професій і спеціальностей, за якими роботодавцям може надаватися дотація (інженер, муляр, електрозварювальник, слюсар-ремонтник, фрезерувальник). У цьому ж році затверджено Наказ Міністерства праці та соціальної політики України «Про затвердження Порядку та строків надання дотацій роботодавцю для забезпечення молоді, яка отримала вищу та професійно-технічну освіту, першим робочим місцем».

Крім того, Постановою Правління Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття від 24.04.2008 року «Про затвердження форми договору про забезпечення молоді першим робочим місцем з наданням роботодавцю дотації» затверджено відповідну форму договору.

На жаль, криза, в якій перебуває Україна починаючи з другої половини 2008 року, фактично звела нанівець дію вищезазначених заходів: серед вивільнених у 2008–2009 роках працівників переважну більшість склали жінки, молодь, люди похилого віку. Отже, важливою і актуальною постає розробка заходів щодо регулювання трудових відносин, у яких за умов кризи опинилися представники найменш захищених сегментів ринку праці.

УДК 304.4+311.313](477.62)

Сергей Ефимов (Симферополь)

Куда исчезли русские, или «Сообщающиеся сосуды» этноязыковой самоидентификации населения Украины: 1989-2001 гг.

У статті розглядаються тенденції розвитку етнововних процесів в Україні та її регіонах.

В статье рассматриваются тенденции развития этноязыковых процессов в Украине и ее регионах.

The paper deals with the trends of ethnolinguistical processes development in Ukraine and its regions.

Необходимость адекватного учета этноязыковых особенностей регионов, объективного анализа тенденций развития этноязыковых процессов в государстве в целом за годы независимости Украины не только не уменьшилась, но и обрела еще большую актуальность. Многочисленные электоральные действия последних лет подтвердили вывод Т.Н.Рудницкой о том, что в настоящее время «этнический состав населения становится реальным фактором социального развития отдельных регионов, во многом определяя политические, экономические, культурные и другие сферы жизни людей» [9, с.133].

В приводимой ниже таблице 1 представлена информация о характере изменений рас-

пределения населения Украины по наиболее многочисленным национальным и языковым группам, произошедших в период между переписями населения 1989 и 2001 годов. В блоке «Крым» в целях обеспечения сравнимости итогов переписей 1989 и 2001 гг. приводятся сводные данные по АР Крым и г. Севастополю, так как отдельные сведения по указанным административно-территориальным единицам по итогам переписи-1989 не публиковались [7, с. 78-87]. В графе 4 в скобках указана доля населения региона в населении Украины; в графе 5 в скобках указано изменение доли населения региона в населении Украины.

В разрезе антропогеографических районов страны согласно [10, 473-477] данные приве-

Таблица 1

Изменения распределения населения регионов Украины по наиболее многочисленным национальным и языковым группам: 1989–2001 гг.

Регион	Численность населения в 2001 году, чел.	± к итогам переписи 1989, %	Доля в населении региона, %	± к итогам переписи 1989, %	Из них считают родным языком, %				{7}- {9} , %
					Украинский		Русский		
					2001	± к 1989	2001	± к 1989	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
УКРАИНА									
все население	48240902	-6,2			67,5	+2,8	29,6	-3,2	0,4
в т.ч.: украинцы	37541693	+0,3	77,8	+5,1	85,2	-2,5	14,8	+2,6	0,1
русские	8334141	-26,6	17,3	-4,8	3,9	+2,3	95,9	-2,5	0,2
Крым									
все население	2401209	-1,2	(5,0)	(+0,3)	9,5	-4,2	78,8	-3,6	0,6
в т.ч.: украинцы	576647	-7,9	24,0	-1,8	38,8	-13,8	61,1	+13,7	0,1
русские	1450394	-11,0	60,4	-6,7	0,2	+0,1	99,7	-0,1	0

© С. Ефимов, 2010

Таблица 1 (продолжение)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
г. Киев									
все население	2566953	-0,2	(5,3)	(+0,3)	72,2	+14,6	25,3	-15,8	1,2
в т.ч.: украинцы	2110767	+13,3	82,2	+9,7	85,7	+6,9	14,2	-7,0	0,1
русские	337323	-37,1	13,1	-7,8	7,9	+6,6	92,0	-6,7	0,1
Области:									
Винницкая									
все население	1763944	-8,2	(3,7)	(0)	94,8	+4,1	4,7	-3,9	0,2
в т.ч.: украинцы	1674135	-4,8	94,9	+3,4	98,8	+0,6	1,2	-0,6	0
русские	67501	-40,0	3,8	-2,1	13,6	+8,8	86,2	-9,0	0,2
Волынская									
все население	1057214	-0,1	(2,2)	(+0,1)	97,3	+2,8	2,5	-2,6	0,2
в т.ч.: украинцы	1024955	+2,4	96,9	+2,3	99,7	+0,3	0,3	-0,3	0
русские	25132	-46,4	2,4	-2,0	14,4	+8,6	85,6	-8,5	0,1
Днепро-петровская									
все население	3561224	-8,0	(7,4)	(-0,1)	67,0	+5,5	31,9	-5,3	0,2
в т.ч.: украинцы	2825781	+2,0	79,3	+7,7	82,5	-2,3	17,4	+2,2	0,1
русские	627531	-32,9	17,6	-6,6	6,0	+3,8	93,7	-4,0	0,2
Донецкая									
все население	4825563	-9,2	(10,0)	(-0,3)	24,1	-6,6	74,9	+7,2	0,6
в т.ч.: украинцы	2744149	+1,9	56,9	+6,2	41,2	-18,3	58,7	+18,3	0
русские	1844399	-20,4	38,2	-5,4	1,3	+0,7	98,6	-0,8	0,1
Житомирская									
все население	1389293	-9,6	(2,9)	(+0,1)	93,0	+5,8	6,6	-3,5	2,3
в т.ч.: украинцы	1254855	-3,9	90,3	+5,3	97,8	+1,0	2,2	-1,0	0
русские	68851	-43,3	5,0	-2,9	18,6	+10,6	81,3	-10,7	0,1
Закарпатская									
все население	1254614	+0,7	(2,6)	(+0,2)	81,0	+2,9	2,9	-2,1	0,8
в т.ч.: украинцы	1010127	+3,4	80,5	+2,1	99,2	+0,8	0,05	-1,0	0,2
русские	30993	-37,3	2,5	-1,5	7,9	+4,1	91,8	-4,0	0,1
Запорожская									
все население	1926810	-7,1	(4,0)	(0)	50,2	+0,9	48,2	-0,6	0,3
в т.ч.: украинцы	1364095	+4,8	70,8	+7,7	68,8	-8,2	30,9	+7,9	0,3
русские	476748	-28,2	24,7	-7,3	4,4	+2,7	95,3	-3,0	0,3
Ивано-Франковская									
все население	1406129	-0,5	(2,9)	(0,2)	97,8	+2,9	1,8	-3,0	0,1
в т.ч.: украинцы	1371242	+2,1	97,5	+2,5	99,8	+0,4	0,2	-0,4	0
русские	24925	-56,3	1,8	-2,2	13,9	+10,0	86,0	-10,1	0,1
Киевская									
все население	1821061	-5,9	(3,8)	(0)	92,3	+3,9	7,2	-3,7	0,2
в т.ч.: украинцы	1684803	-2,6	92,5	+3,1	98,4	+0,4	1,5	-0,5	0,1
русские	109322	-34,9	6,0	-2,7	12,3	+7,6	87,6	-7,7	0,1
Кировоградская									
все население	1125704	-8,3	(2,3)	(-0,1)	88,9	+5,6	10,0	-5,1	0,5
в т.ч.: украинцы	1014616	-3,1	90,1	+4,8	96,7	+0,3	3,3	-0,3	0
русские	83929	-41,7	7,5	-4,2	12,6	+8,1	87,3	-8,1	0
Луганская									
все население	2540191	-11,1	(5,3)	(-0,3)	30,0	-4,8	68,8	+4,9	0,1
в т.ч.: украинцы	1472376	-0,7	58,0	+6,1	50,4	-15,9	49,4	+15,7	0,2
русские	991825	-22,5	39,0	-5,8	1,7	+0,9	98,2	-1,0	0,1
Львовская									
все население	2605956	-4,5	(5,4)	(-0,1)	95,3	+5,2	3,8	-4,1	1,1
в т.ч.: украинцы	2471033	+0,3	94,8	+4,4	99,6	+0,7	0,4	-0,7	0
русские	92565	-52,6	3,6	-3,6	12,1	+9,2	87,8	-9,2	0
Николаевская									
все население	1262899	-4,9	(2,6)	(0)	69,2	+5,0	29,3	-4,5	0,5
в т.ч.: украинцы	1034446	+3,1	81,9	+6,3	82,4	-1,3	17,5	+1,2	0,1
русские	177530	-31,2	14,1	-5,3	6,2	+3,6	93,7	-3,7	0,1
Одесская									
все население	2455666	-6,4	(5,1)	(0)	46,3	+5,1	41,9	-5,2	0,1
в т.ч.: украинцы	1542341	+7,6	62,8	+8,2	71,6	-2,6	28,3	+2,5	0,1
русские	508537	-29,3	20,7	-6,7	2,7	+1,8	97,0	-2,0	0,2
Полтавская									
все население	1621207	-7,3	(3,4)	(0)	90,0	+4,1	9,5	-3,7	0,4
в т.ч.: украинцы	1481167	-3,6	91,4	+3,5	97,1	0	2,9	0	0
русские	117071	-34,6	7,2	-3,0	12,2	+8,1	87,8	-8,0	0,1
Ровенская									
все население	1171445	+0,6	(2,4)	(+0,1)	97,0	+3,0	2,7	-2,9	0,1
в т.ч.: украинцы	1123401	+3,5	95,9	+2,6	99,6	+0,5	0,4	-0,5	0
русские	30129	-43,8	2,6	-2,0	16,8	+10,8	83,2	-10,8	0

Таблица 1 (продолжение)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Сумская									
все население	1296763	-9,2	(2,7)	(-0,1)	84,0	+5,9	15,6	-5,8	0,1
в т.ч.: украинцы	1152034	-5,6	88,8	+3,3	92,4	+1,6	7,6	-1,6	0
русские	121655	-36,0	9,4	-3,9	10,4	+7,6	89,5	-7,7	0,1
Тернопольская									
все население	1138500	-2,2	(2,4)	(+0,1)	98,3	+1,0	1,2	-1,3	0,3
в т.ч.: украинцы	1113516	-1,1	97,8	+1,0	99,9	+0,2	0,1	-0,2	0
русские	14194	-46,7	1,2	-1,1	19,6	+11,9	80,3	-12,0	0,1
Харьковская									
все население	2895813	-8,8	(6,0)	(-0,2)	53,8	+3,2	44,3	-3,8	0,6
в т.ч.: украинцы	2048699	+2,8	70,8	+8,0	74,1	-5,4	25,8	+5,3	0,1
русские	742025	-29,6	25,6	-7,6	4,3	+2,8	95,6	-2,9	0,1
Херсонская									
все население	1172689	-5,2	(2,4)	(0)	73,2	+5,4	24,9	-5,5	0,1
в т.ч.: украинцы	961584	+2,6	82,0	+6,2	87,0	-0,7	13,0	+1,3	0,6
русские	165211	-33,8	14,1	-6,1	8,4	+4,5	91,6	-4,5	0
Хмельницкая									
все население	1426649	-6,2	(3,0)	(0)	95,2	+3,9	4,1	-3,9	0
в т.ч.: украинцы	1339331	-2,6	93,9	+3,5	99,1	+0,8	0,9	-0,8	0
русские	50686	-42,4	3,6	-2,2	15,9	+9,7	84,0	-9,8	0,1
Черкасская									
все население	1398313	-8,4	(2,9)	(-0,1)	92,5	+3,4	6,7	-3,6	0,2
в т.ч.: украинцы	1301183	-5,8	93,1	+2,6	98,3	+0,4	1,6	-0,5	0,1
русские	75577	-38,2	5,4	-2,6	11,8	+7,2	88,0	-7,4	0,2
Черниговская									
все население	1236065	-12,5	(2,6)	(-0,1)	89,0	+3,3	10,3	-3,3	0
в т.ч.: украинцы	1155354	-10,6	93,5	+2,0	94,4	+1,1	5,6	-1,1	0
русские	62207	-35,6	5,0	-1,8	11,1	+7,6	88,8	-7,7	0,1
Черновицкая									
все население	919028	-2,3	(1,9)	(+0,1)	75,6	+4,8	5,3	-5,2	0,4
в т.ч.: украинцы	689056	+3,4	75,0	+4,2	98,5	+1,2	1,4	-1,2	0
русские	37881	-39,9	4,1	-2,6	8,1	+5,6	91,5	-5,9	0,3

денной выше таблицы 1 могут быть представлены следующим образом:

Приведенные данные свидетельствуют о том, что наибольшее абсолютное снижение численности населения наблюдается в регионах российского приграничья (Черниговская, Сумская, Харьковская, Луганская области) и в регионах, прилегающих к столице государства (Житомирская, Винницкая, Черкасская, Полтавская области), а также в Кировоградской, Днепропетровской, Запорожской и Одесской областях. По-видимому, основной вклад в эту тенденцию внесен соответствующими миграционными потоками, направленными как вовне (преимущественно в Россию), так и вовнутрь (в данном случае в Киев как в регион наивысшей экономической активности).

Практически сохранили прежнюю численность населения Волынская, Ивано-Франковская, Тернопольская, Черновицкая области. Незначительное увеличение числа постоянных жителей зафиксировано в Закарпатской и Ровенской областях. В силу описанных выше экономических причин практически на прежнем уровне осталась численность населения Киева.

Численность украинцев возросла в 14 регионах, причем наиболее существенно в Киеве (на 13,3%) и Одесской области (на 7,6%).

Если первое можно объяснить миграцией из других областей Украины, то второе требует дополнительного изучения, учитывая то обстоятельство, что в целом население Одесской области сократилось на 6,4%. Такой значительный рост нельзя объяснить только изменениями в самоидентификации русских; по-видимому, значительный вклад внесен иммигрантами: коэффициент иммиграционной нагрузки для Одесщины согласно данным Н.А.Шульги почти в 1,4 раза превышает среднеукраинский показатель [11, с.101-104].

Уменьшение абсолютной численности украинцев произошло в 12 регионах. При этом показатели уменьшения количества украинцев повсеместно оказались ниже соответствующих показателей снижения численности населения соответствующих регионов.

Переписью 2001 года зафиксирован повсеместный рост удельных показателей численности украинцев во всех регионах (см. графу 5). Исключением стал лишь Крым вследствие своей миссии главного мигрантопринимающего региона Украины: масштабная репатриация крымских татар способствовала тому, что за период между переписями их абсолютная численность на полуострове возросла в 6,4 раза (с 38,4 тыс. чел. до 245,3 тыс. чел.), а относительная – с 1,6% до 12,1%. Отметим, что это обстоятельство необходимо постоянно

учитывать для понимания и других общерусских процессов.

Важным итогом переписи-2001 является фиксация факта как абсолютного, так и относительного снижения численности русских в Украине. Это характерно для всех регионов государства.

Более чем в два раза сократилась численность русских в Ивано-Франковской и Львовской областях. На 40 и более процентов сократилась их численность в Винницкой, Волынской, Житомирской, Кировоградской, Ровенской, Тернопольской, Хмельницкой областях, более чем на треть – в г. Киеве, Закарпатской, Киевской, Полтавской, Сумской, Херсонской, Черкасской, Черниговской,

Черновицкой областях. При этом только в двух регионах – в Тернопольской и Сумской областях – удельные показатели (см. графу 5) уменьшения русского населения превышают соответствующие показатели роста численности украинцев (в Черкасской области они равны). В остальных регионах, как и в Украине в целом, удельные показатели роста численности украинцев незначительно превышают соответствующие показатели снижения численности русских.

В связи с этим можно с уверенностью говорить о том, что основной вклад в уменьшение численности русских внесен не миграцией, а сменой этнической идентичности русских, являющихся, скорее всего, выходцами из смешанных украинско-русских семей. Это подтверждается приведенными

Таблица 2

Изменения распределения населения антропогеографических районов Украины по наиболее многочисленным национальным и языковым группам: 1989–2001 гг.

Антропо-географические районы Украины	Численность населения в 2001 году, чел.	± к итогам 1989, %	Доля в населенном районе, %	± к итогам 1989, %	Из них считают родным языком, %				(K7)-{9} , %
					украинский		русский		
					2001	± к 1989	2001	± к 1989	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
УКРАИНА в целом									
все население	48240902	-6.24			67.50	+2.80	29.60	-3.20	0.40
в т.ч.: украинцы	37541693	+0.33	77.82	+5.10	85.20	-2.50	14.80	+2.60	0.10
русские	8334141	-26.61	17.28	-4.79	3.90	+2.30	95.90	-2.50	0.20
Центральный (Винницкая, Житомирская, Киевская, Черкасская, Черниговская обл., г. Киев)									
все население	8354568	-6.87			86.31	+6.76	12.51	-6.74	0.02
в т.ч.: украинцы	7496294	-1.39	89.73	+4.99	94.18	+1.86	5.78	-1.91	0.05
русские	611459	-38.21	7.32	-3.71	10.54	+7.40	89.33	-7.52	0.12
Западный (Волынская, Закарпатская, Ивано-Франковская, Львовская, Ровенская, Тернопольская, Хмельницкая обл.)									
все население	10060507	-2.27			94.60	+3.41	2.89	-3.09	0.32
в т.ч.: украинцы	9453605	+0.86	93.97	+2.92	99.56	+0.56	0.36	-0.58	0.02
русские	268624	-48.02	2.67	-2.35	13.64	+9.15	86.26	-9.16	0.02
Северо-Восточный (Полтавская, Сумская, Харьковская обл.)									
все население	5813783	-8.46			70.63	+4.13	28.19	-4.29	0.16
в т.ч.: украинцы	4681900	-1.44	80.53	5.74	85.88	-2.22	14.08	+2.17	0.04
русские	980751	-31.09	16.87	-5.54	6.00	+4.00	93.91	-4.07	0.08
Восточный (Донецкая, Луганская обл.)									
все население	7365754	-9.83			26.13	-6.00	72.80	+6.43	0.43
в т.ч.: украинцы	4216525	+0.98	57.24	+6.13	44.41	-17.50	55.45	17.43	0.07
русские	2836224	-21.11	38.51	-5.50	1.44	+0.77	98.46	-0.87	0.10
Центрально-Восточный (Днепропетровская, Запорожская, Кировоградская обл.)									
все население	6613738	-7.78			65.83	+4.13	32.92	-3.85	0.28
в т.ч.: украинцы	5204492	+1.56	78.69	+7.24	81.68	-3.50	18.19	+3.37	0.13
русские	1188208	-31.87	17.97	-6.35	5.82	+3.62	93.89	-3.85	0.22
Южный (АР Крым, Николаевская, Одесская, Херсонская обл., г. Севастополь)									
все население	7292463	-4.30			42.47	+1.72	49.13	-4.20	2.48
в т.ч.: украинцы	4115018	+2.90	56.43	+3.95	73.32	-3.05	26.61	+3.11	0.06
русские	2301672	-19.41	31.56	-5.92	1.80	+0.94	98.06	-1.00	0.05

И.М.Прибытковой данными Госкомстата Украины, согласно которым потери русского населения в миграционном обмене со странами ближнего и дальнего зарубежья с 1994 по 2000 год составили 326 тысяч человек, а также данными МВД России, свидетельствующими о том, что за предшествующее последней переписи десятилетие из Украины в Российскую Федерацию переселились около 600 тысяч человек всех национальностей [8, с. 324].

Описанные выше тенденции во многом объясняет информация, представленная в графах 6-9.

В целом по стране на 2,8% увеличилось количество людей, считающих своим родным языком украинский. При этом доля украинцев, считающих украинский своим родным языком, снизилась на 2,5%. Рост численности населения, считающего украинский родным языком, зафиксирован в 23 регионах. В Днепропетровской, Житомирской, Кировоградской, Львовской, Николаевской, Одесской, Сумской, Херсонской областях он превысил пятипроцентный барьер, а в Киеве составил 14,6%. Несомненно, что основной вклад в это внесло изменение языковой самоидентификации русских: во всех регионах прирост количества русских, посчитавших украинский своим родным языком, превысил прирост числа украинцев, считающих родным язык своей национальности. Исключение составляет лишь Киев, где вклад в «украиноязычность» двух наиболее крупных этнических групп населения страны сопоставим.

Доля украинцев, считающих родным языком язык своей национальности, увеличилась в 16 регионах, в Полтавской области она осталась на прежнем уровне, а в 9 регионах (Днепропетровской, Донецкой, Запорожской, Луганской, Николаевской, Одесской, Харьковской и Херсонской областях, а также в Крыму) она снизилась. При этом в данных регионах практически зеркально увеличилась доля украинцев, считающих своим родным языком русский. Это можно объяснить, пожалуй, тем, что изменение этнической самоидентификации с «русских» на «украинцев» не сопровождалось соответствующим изменением языковой самоидентификации. «Декларировать себя украинцем во время переписи легче, нежели вернуть утраченный язык» – так комментирует это обстоятельство С.В.Кульчицкий [5]. Укажем также, что снижение относительной численности населения, считающего своим родным украинский язык, в целом по региону наблюдается лишь в До-

нецкой (-6,6%), Луганской (-4,8%) областях и в Крыму (-4,2%). И если в крымском случае это является следствием широкомасштабной репатриации крымских татар, то объяснение донбасских явлений требует дополнительных исследований. Некоторый ключ к их пониманию может дать анализ миграционных процессов [11, с.98-101]. Добавим, что, по мнению Л.А. Азы, языковая самоидентификация подчас приобретает демонстративные формы, и что рост удельного веса людей, предпочитающих русский язык общения, может приходиться на периоды усиления действия разного рода политических и экономических рычагов [6, с. 530]. Данный тезис наиболее ярко проиллюстрировали президентские выборы 2004 и 2010 годов.

Обратим внимание читателя на «эффект сообщающихся сосудов» при изменении языковой самоидентификации украинцев и русских: объемы «перетекания» практически совпадают, не превышая для подавляющего большинства регионов (и Украины в целом) 0,1–0,2 процента. Количественные оценки этого явления (модуль разности модулей соответствующих данных прироста/уменьшения из граф 7 и 9) приведены в графе 10.

Следует отметить, что недовольство итогами переписей населения Украины (особенно в части этноязыковой статистики) начинает входить в традицию. Так, если в 1989 году итоги переписи подвергались сомнению со стороны ревнителей украинской национальной идеи, то в 2001 году активно разочарованным оказался «русский» фланг украинского политикума.

В свое время, отвечая критикам переписи–1989, автор сделал полностью подтвердившийся прогноз о «существенном увеличении удельного веса украинцев и людей, считающих украинский язык родным, в общем объеме населения Украины» по итогам предстоящей переписи, связав это прежде всего с обретением украинской нацией статуса «титальной» [2, с. 16]. Спустя шесть лет, комментируя итоги переписи–2001, Л.Д.Кучма предложил следующее объяснение: «человек ищет свою пользу, старается приспособиться к новым обстоятельствам, уловить, что понравится власти... Люди перестали бояться заявлять себя украинцами...» [6, с. 298]. Добавим к сказанному, что сам Л.Д.Кучма с обретением Украиной независимости изменил свою этническую самоидентификацию с «русского» на «украинца». Несколькими десятилетиями ранее наблюдался иной процесс: Л.И.Брежнев, к

примеру, на определенном этапе из «украинца» превратился в «русского».

В заключение добавим, что в части получения данных этноязыковой статистики подвергнуть процедуры проведения переписей сколь-либо обоснованной критике пока еще никому не удалось. Утвердительный ответ можно дать и на вопрос о сопоставимости итоговых результатов переписей 1989 и 2001 гг.

В соответствии с указаниями к записи ответов, изложенными в Инструкции о порядке проведения Всесоюзной переписи населения 1989 года и заполнения списков проживающих в помещении и переписных листов, в качестве ответа на вопрос о национальности «записывается национальность, которую указывает сам опрашиваемый. Национальность детей определяется родителями» [3, с. 17]. В ответе на вопрос о родном языке «записывается название языка, который сам опрашиваемый считает своим родным языком. Родной язык может не совпадать с национальностью. Если опрашиваемый затрудняется назвать какой-либо язык родным языком, следует записать название языка, которым он лучше всего владеет или которым обычно пользуется в семье. Родной язык детей, еще не умеющих говорить, и других малолетних детей определяется родителями. Если родители затрудняются определить родной язык ребенка, следует записать язык, на котором обычно разговаривают в семье» [3, с. 17-18].

В период проведения Всеукраинской переписи–2001 в соответствии с инструкцией в качестве ответа на вопрос «Ваше этническое

происхождение (укажите национальность (народность) или этническую группу)» предусматривалось, что «записывается национальность (народность) или этническая группа, указанная самим респондентом. Национальность детей определяется родителями. При возникновении сложностей с определением национальности ребенка, в случае если родители принадлежат к разным национальностям, предпочтение отдается национальности матери... В ответе на вопрос о родном языке записывается название языка, который сам респондент считает своим родным языком. Родной язык может не совпадать с национальностью. Если опрашиваемый затрудняется назвать какой-либо язык родным языком, следует записать название языка, которым он лучше всего владеет или которым обычно пользуется в быту и дома. Родной язык детей, еще не умеющих говорить, и других малолетних детей определяется родителями. Если родители затрудняются определить родной язык ребенка, следует записать язык, на котором обычно разговаривают дома. Родным языком глухонемых считается язык, на котором они читают и пишут, либо язык, которым пользуются члены их домохозяйства или те лица, с кем они преимущественно общаются» [4, с. 25-26].

Исходя из вышеизложенного, можно утверждать, что самые масштабные социологические исследования, каковыми являются переписи, адекватно зафиксировали изменения этноязыковой самоидентификации населения Украины, произошедшие на рубеже тысячелетий.

Литература

1. Аза Л.О. Тенденції етномовного розвитку в Україні // Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців) / За ред. В.М.Ворони, М.О.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2001. – 662 с.
2. Ефимов С.А. Распределение населения Украины по национальным и языковым группам: региональные особенности. // «Бизнес-информ», Харьков, 1997, № 16. – С. 13-16.
3. Инструкция о порядке проведения Всесоюзной переписи населения 1989 года и заполнения списков проживающих в помещении и переписных листов. – М.: Госкомитет СССР по статистике, 1988. – 45 с.
4. Инструкция о проведении Всеукраинской переписи населения 2001 года и заполнении переписной документации. – К.: Государственный комитет статистики Украины, 2001. – 56 с.
5. Кульчицкий С. Третий Переяслав. – «Зеркало недели» №5 (430), 8-14 февраля 2003 г.
6. Кучма Л. Украина не Россия. – М.: Время, 2003. – 560 с.
7. Национальный состав населения СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. / Госкомстат СССР. – М.: Финансы и статистика, 1991. – 159 с.
8. Прибыткова И.М. Структурные изменения демографического потенциала Украины (по данным переписи населения 2001 г.) // Проблемы розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства: Наукові доповіді і повідомлення III Всеукраїнської соціологічної конференції / За ред. М.О.Шульги, В.М.Ворони. – К., 2003. – С. 322-325.
9. Рудницкая Т. Этнические особенности социально-профессионального отраслевого и квалификационного состава занятого населения Украины // Философская и социологическая мысль. – 1996. – № 1-2. – С. 111-133.
10. Социально-экономическая география Украины / Под ред. О.Шабля. – Львов: Свит, 1995. – 640 с.
11. Шульга Н.А.. Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. – К., 2002. – 700 с.

УДК 316.36–058.862(477.74)

Олеся Кириленко, Максим Гон (Рівне)

Проблеми захисту прав людини: досвід соціологічних досліджень

Емпіричні методи соціології входять у систему моніторингу умов дотримання прав людини, дозволяють проводити всебічний аналіз проблем, факторів, технологій удосконалення захисту прав людини. У статті вивчається досвід проведення соціологічних досліджень у сфері захисту прав і свобод людини на міжнародному, національному та регіональному рівнях.

Эмпирические методы социологии входят в систему мониторинга условий соблюдения прав человека, позволяют проводить всесторонний анализ проблем, факторов, технологий усовершенствования защиты прав человека. В статье изучается опыт проведения социологических исследований в сфере защиты прав и свобод человека на международном, национальном и региональном уровнях.

Empirical methods of sociology are elements of the system for monitoring human rights provision, enable a comprehensive analysis of problems, factors and technologies to improve the protection of human rights. The article examines the experience of sociological research in the field of protection of human rights and freedoms at the international, national and regional levels.

Актуальність теми. Захист прав людини в сучасному суспільстві виступає актуальною проблемою теоретичних, емпіричних і прикладних досліджень соціології, політології, правознавства, ґендерології. В систему соціального моніторингу рівня захисту прав людини входять соціологічні, статистичні та нормативно-правові методи збору та аналізу інформації. Результати моніторингу дають можливість оцінювати рівень захисту прав і свобод людини в суспільстві, умови та фактори, що на нього впливають, специфіку законодавчих, державних, громадських механізмів правового захисту, а також визначати шляхи підвищення ефективності системи реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина.

Останні десять років в Україні все більше використовуються емпіричні методи збору та аналізу інформації в сфері захисту прав людини, що засвідчує поступовий розвиток технологій соціального моніторингу проблем соціально-політичного розвитку суспільства. Це важливо з точки зору демократизації та гуманізації соціальних відносин, підвищення політико-правової культури суспільства та особистості, розвитку зворотних зв'язків між суб'єктами

державного управління та громадянським суспільством. В такому аспекті актуальним є вивчення досвіду соціологічних досліджень щодо захисту прав людини як на національному рівні, так і в міжнародному та регіональному вимірах.

Мета статті – визначити рівень, фактори та основні проблеми захисту прав людини в Українському суспільстві на основі результатів національних і регіональних соціологічних досліджень (на прикладі масового опитування в м. Рівне). Для досягнення даної мети необхідно виконати наступні завдання:

1. виокремити систему основних емпіричних показників, що відображають рівень і проблеми захисту прав людини в українському суспільстві;

2. проаналізувати основні результати соціологічних досліджень, проведених в Україні впродовж останніх десяти років, що були спрямовані на вивчення рівня захисту прав людини;

3. визначити основні напрями оптимізації соціальних механізмів захисту прав людини в українському суспільстві.

Рівень наукової розробки проблеми. Теоретико-методологічні основи проблеми захисту прав людини отримали розвиток у роботах таких фахівців із соціології, політичних і правових наук України, як М.М.Антонович, М.О.Баймуратов, С.В.Бобровник, К.Г.Волинка, Ю.О.Волошин, Н.В.Воротіна, Н.П.Гаєва, В.С.Журавський, О.В.Зайчук, І.О.Іерусалімова, Н.І.Карпачова, Т.А.Костецька, К.Б.Левченко, Т.М.Мельник, О.І.Наливайко, А.Ю.Олійник, Н.М.Оніщенко, І.М.Панкевич, Н.М.Пархоменко, П.І.Пашук, П.М.Рабнович, Н.М.Раданович, В.Ф.Сіренко, М.І.Суржицький, Н.М.Хуторян, Ю.С.Шемшученко та інші [1, 2].

Дослідження проблем захисту прав і свобод людини має концептуальне та нормативне підґрунтя у системі документів міжнародного права та національного законодавства (Загальна Декларація прав людини ООН, Європейська Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, Європейська соціальна Хартія, Конституція України та інші).

Одним з перших українських досліджень з даної проблематики є національне опитування, яке було проведено в 1999 році Інститутом політики під керівництвом М.Томенка в рамках Проекту Програми розвитку ООН «Захист прав людини» [3]. Дослідження виявило цілий ряд проблем у сфері дотримання прав людини в Україні – недостатню обізнаність щодо своїх прав і механізмів їх захисту, низький рівень як довіри до правозахисних інституцій, так і громадської активності в захисті своїх прав. Так, за результатами національного опитування 1999 року, більша частина респондентів – 71,6 % – вважали, що Україну не можна визнати державою, в якій дотримуються прав і свобод людини [3, с. 50].

Найбільш відомими і вагомими дослідженнями в сфері захисту прав людини в Україні виступають національні масові та експертні опитування, які були проведені наступними дослідницькими центрами:

- Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (2006–2009 рр.);
- Українським інститутом соціальних досліджень ім. О.Яременка (2002 рік);
- Київським міжнародним інститутом соціології (2002–2003 рр.);

– Інститутом соціології НАН України (соціологічний моніторинг 1992–2008 рр.) [4; 5; 6, с. 39-41; 7, с. 36-42].

Результати дослідження проблеми.

Аналіз досвіду досліджень у сфері захисту прав людини дозволяє визначити основні емпіричні показники (індикатори), що відображають різні аспекти даної проблематики:

– оцінку рівня правового захисту людини в сучасних умовах, сфер і форм порушення прав і свобод людини і громадянина;

– оцінку (рейтинг) місця і ролі захисту прав людини в системі цінностей суспільства та людини;

– визначення та оцінку захисту різних прав і свобод людини (економічних, політичних, громадянських, соціальних, культурних);

– оцінку умов, факторів, механізмів, що впливають на рівень і якість захисту прав людини або визначають їх;

– рівень обізнаності в сфері нормативно-правових документів (міжнародних, національних, конституційних зокрема) та форм захисту прав людини;

– оцінку діяльності політичних інститутів і громадських організацій, що забезпечують захист прав людини;

– визначення шляхів підвищення правової культури та оптимізації правового захисту людини;

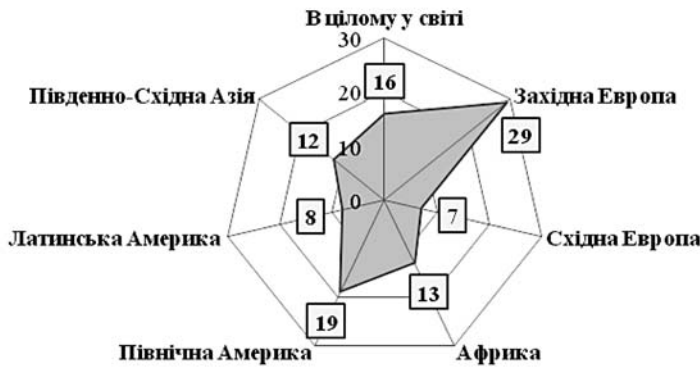
– оцінку роботи сфер освіти та ЗМІ щодо формування правових знань та активізації правозахисної діяльності, боротьби з дискримінацією та порушенням прав і свобод людини.

Треба зауважити, що різні дослідницькі структури розробляють і використовують різний інструментарій для дослідження проблеми захисту прав людини. В такому аспекті, результати їх досліджень мають унікальний характер. Але в умовах розвитку міжнародної наукової інтеграції зростає цінність крос-культурних досліджень, що проводяться з використанням єдиної методологічної та інструментальної основи. Цікавими з цієї точки зору виступають

результатами дослідження Інституту Дж.Геллапа (США), які демонструють загальну оцінку рівня захисту прав людини в

%) – засвідчують те, що їм не вистачає дотримання прав людини, тільки 3 % респондентів – що такого захисту в нашій країні їм вистачає (діаграма 2) [7, с.40].

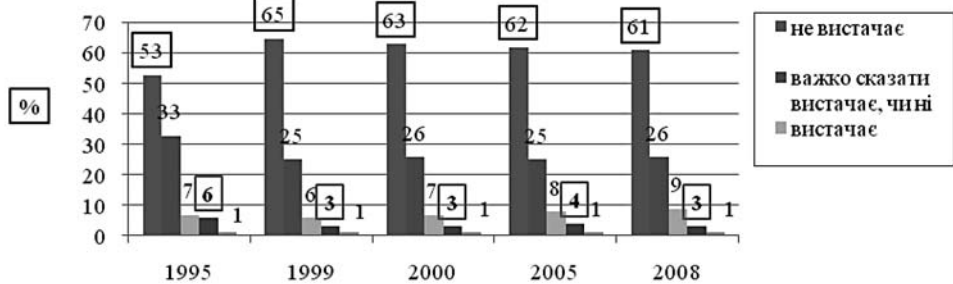
Діаграма 1.
Доля відповіді " захищені в повній мірі" на питання "Оцініть рівень захисту прав людини..." у %.
(результати крос-культурного дослідження в країнах всіх континентів, Програма Інституту ім. Дж.Геллапа "Міжнародний огляд тисячоліття", 2003 р.)
Джерело: <http://www.gallup-international.com/>

різних країнах світу [8]. На жаль, регіон Східної Європи має найнижчі показники щодо захисту прав людини (діаграма 1) [8].

Результати національних опитувань в Україні більшою мірою підтверджують ці дані: переважна кількість українських респондентів – майже дві третини (65-61

Діаграма 2.
Розподіл відповідей на питання: Чи вистачає Вам дотримання прав людини в Україні?
(Результати соціологічного національного моніторингу, Інститут соціології НАН України, N=1 800)

року ця оцінка складала 3,17 бала [4].

Таблиця 1

Розподіл відповідей у % на запитання: Як Ви оцінюєте в цілому дотримання прав людини в Україні? За п'ятибальною шкалою, де «1» означає, що права дуже погано дотримуються, а «5» — дуже добре. (Результати національного опитування. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. N=2012, динаміка 2006-2009 рр.) Джерело: Центр Разумкова. - http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=447	Трав. 2006	Лют. 2007	Лют. 2008	Бер. 2009
Базові права особистості (право на життя, особисту свободу, свободу слова і переконань, свободу пересування, недоторканість особи, право на таємницю листування тощо)	3.37	3.37	3.49	3.32
Політичні права (право обирати владу та бути обраним, право контролю за представницькими органами влади тощо)	3.08	3.15	3.18	2.77
Соціальні та економічні права (права на працю, достатній життєвий рівень, соціальний захист, право на ведення власного бізнесу тощо)	2.52	2.49	2.71	2.39
Культурні права	3.00	2.94	3.15	3.02
Екологічні права	2.35	2.58	2.61	2.57

Таблиця 2

Розподіл відповідей у % на запитання: Хто є основним джерелом порушення прав людини в Україні? (Результати національного опитування. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. N=2012, 2009 р.) Джерело: Центр Разумкова. - http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=204	
	%
Президент України	28,7
Прем'єр-міністр України	3,6
Голова Верховної Ради	0,5
Уряд України	6,3
Верховна Рада України	5,4
Народні депутати	12,8
Місцева влада	3,4
Міліція	4,0
Прокуратура	1,0
СБУ	0,4
Збройні Сили	0,3
Бізнес	1,6
Кримінальні структури	11,9
Самі громадяни	3,1
Інше	0,8
Ніхто	0,8
Важко відповісти	15,4

Серед джерел істотних порушень прав людини в Україні громадяни найчастіше називають Президента і народних депутатів [4]. Також більше третини опитаних назвали кримінальні структури, Прем'єр-міністра, Верховну Раду, Уряд і міліцію. Найрідше називаються Збройні Сили. Порівняно з минулими роками значно зросло число громадян, які джерелом істотних порушень називають центральні органи влади або їх представників. Так, порівняно з минулим роком число тих, хто вважає

джерелом істотного порушення прав людини місцеву владу (з 40,4% до 28,2%), міліцію (з 45,4% до 35%) та кримінальні структури (з 52,4% до 41%) [4].

В 2008 році Центром соціально-політичних досліджень кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету було проведено соціологічне опитування жителів міста Рівне на тему: «Загальна Декларація прав людини ООН – 60 років» (N=1250). За результатами да-

джерелом істотного порушення прав людини Президента України, зросло з 29% до 54,5%, Прем'єр-міністра України — з 16% до 37,3%, Уряду — з 22,7% до 36%, Верховної Ради — з 28,9% до 37%, народних депутатів — з 44,9% до 49,2%. Водночас скоротилося число тих, хто вважає дже-

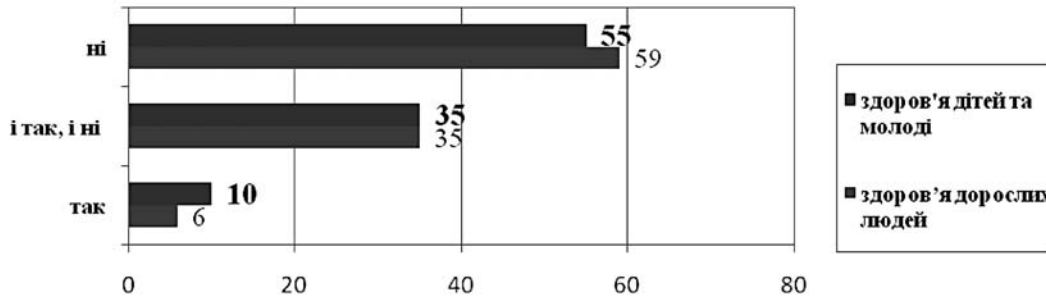
джерелом істотного порушення прав людини місцеву владу (з 40,4% до 28,2%), міліцію (з 45,4% до 35%) та кримінальні структури (з 52,4% до 41%) [4].

ного дослідження, більшість рівненських респондентів – 60 % – засвідчують недостатній рівень захисту прав людини в нашому суспільстві. Серед основних прав, що порушувались упродовж останніх років, рівненські респонденти в першу чергу відзначають соціальні права (діаграма 3).

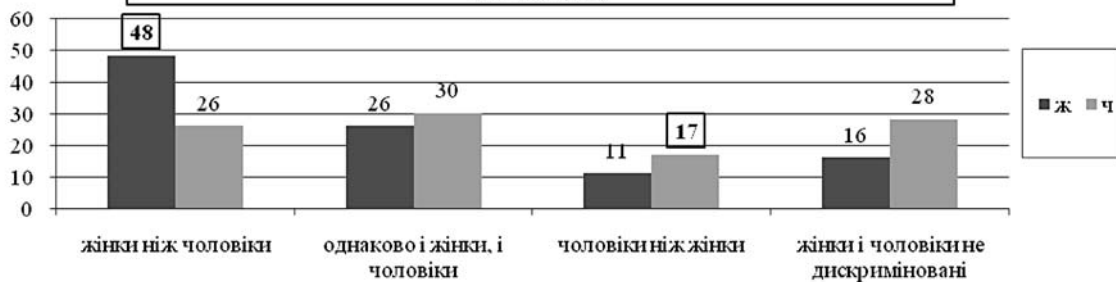
Серед базових цінностей життя сучасних людей здоров'я займає перше місце. Його захист – не тільки індивідуальна справа, це одна з провідних проблем соціального

відповідях. Так, 48 % жінок-респонденок міста Рівне вважають, що вони більш дискриміновані, ніж чоловіки, і тільки 17 % чоловіків-респондентів – що вони дискримі-

Діаграма 4.
Розподіл відповідей на питання:
Чи достатньо в нашому суспільстві захищені здоров'я людей, дітей та молоді?
(Опитано 1250 жителів м. Рівне, вересень-листопад 2008 р.
відповіді у %)

Діаграма 5.
Розподіл відповідей на питання:
Представники якої статі на Ваш погляд дискриміновані в нашому суспільстві більше? ...
(Опитано 1250 жителів м. Рівне, вересень-листопад 2008 р.
відповіді у %)

захисту людини в сучасних умовах. В Україні, з точки зору респондентів, захист здоров'я дітей, молоді і дорослих потребує значного посилення (діаграма 4)

новані в українському суспільстві більше, ніж жінки (діаграма 5).

Загальна Декларація прав людини ООН визначає необхідність рівності прав і свобод людини незалежно від віку, статі, раси, національності тощо. Результати досліджень засвідчують, що в нашому суспільстві існує гендерна дискримінація. Жінки це більш гостро відчувають і відображають у своїх

Результати опитування рівненчан щодо проявів у суспільстві різних форм дискримінації вказують на те, що в українському суспільстві поширеним є не тільки сімейне насильство (50 % респондентів), а й дискримінація за ознакою статі (36 %) та національна дискримінація (32 %). Поряд із цим 21 % опитаних рівненчан засвідчили те, що пережили злочини по відношенню до

Таблиця 3

Розподіл відповідей на питання: Які фактори можуть покращити правовий захист людини в нашому суспільстві? (Опитано 1250 жителів м. Рівне, вересень-листопад 2008 р.)	
	Відповіді у %
зростання рівня та якості життя людей	33,4
підвищення правової культури людей	29,3
покращення роботи правоохоронної системи	25,6
зниження рівня корумпованості державних структур	5,2
втілення в життя законів	3,1
Ваш варіант	2,5

себе, а 23 % – що були свідками злочинів по відношенню до інших.

Серед основних факторів покращення правового захисту людей респонденти на чільне місце ставлять зростання рівня та якості життя (підвищення захисту економічних і соціальних прав), підвищення правової культури (обізнаності щодо законів, засобів захисту своїх прав; активності у правозахисті), покращення роботи правоохоронної системи суспільства (судів, міліції та ін.) (таблиця 3).

Таким чином, прояви та шляхи подолання різних форм дискримінації людини в нашій країні виступають актуальною проблемою соціологічних досліджень, а підвищення захисту прав і свобод людини – важливим завданням політичного розвитку щодо демократизації всіх сфер суспільного життя.

Висновки

– Розвиток демократії неможливий без якісного підвищення рівня захисту прав людини, без подолання всіх форм дискримінації та приниження людини. Зростання рівня та якості життя людей

є пріоритетним напрямом їх соціального захисту. Актуальними виступають обмеження і поступове подолання не тільки економічної та політичної дискримінації, а й дискримінації за ознаками віку, статі, національності.

– Результати соціологічних досліджень засвідчують недостатній рівень правового захисту людей в українському суспільстві, в першу чергу в сфері економічних і соціальних прав, а також недостатній рівень ефективності державних структур у виконанні правозахисних функцій.

– Важливим фактором зростання рівня правового захисту населення виступає процес підвищення правової культури та правозахисної активності громадян, в якому мають більшу роль відігравати ЗМІ, освіта та громадські організації.

– Соціологічні емпіричні дослідження виступають важливим інструментом моніторингу рівня та проблем захисту прав людини в сучасних умовах, потребують поширення і використання на регіональному та локальному рівнях державного управління, в діяльності правозахисних громадських організацій.

Список використаних джерел

1. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні [Текст]. – Монографія / За заг. ред. Н.М. Оніщенко, О.В.Зайчука. – К.: Юридична думка, 2007. – 424 с.
2. Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні: До 60-річчя Загальної декларації прав людини [Текст]. – Монографія / За ред. Ю.С.Шемшученка; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. – К.: Юридична думка, 2008. – 252 с.
3. Права і свободи людини в Україні [Текст]. – К.: Інститут політики, 1999. – 76 с.
4. Права людини / Держава / Соціологічні опитування [Електронний ресурс]. – Центр ім. О.Разумкова. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/socpolls.php?cat_id=161 <28 серпня 2010 р.>
5. Стан дотримання політичних прав та громадянських свобод в Україні (аналітичний звіт за 2005 рік): Абетка з прав людини в Україні [Текст] / О.Павлов (ред.). – К.: Дім Свободи-Україна, 2006. – 184 с.
6. Антонович М.М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини : Теорія і практика [Текст]. – Монографія. – К.: КМ Академія, 2007. – 384 с.
7. Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992–2008: Соціологічний моніторинг. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – 85 с.
8. Universal Human Rights / Millennium Survey / Survey archive [Electronic resource]. – The Gallup International Millennium Survey. – Mode of access: <http://www.gallup-international.com/> <28 серпня 2010 р.>

УДК 316.347(4-15)

Микола Недюха, Олександр Михайлич (Київ)

Електоральна культура молоді як чинник становлення громадянського суспільства

У статті аналізуються особливості становлення політичної свідомості молоді за умов політичної та економічної нестабільності українського суспільства.

Ключові слова: вибори, електорат, електоральні орієнтації, електоральна поведінка, електоральне поле, суб'єкт електорального вибору, об'єкт електорального вибору, політична самоідентифікація, соціалізація, молодь, громадянське суспільство.

В статье анализируются особенности становления политического сознания молодежи в условиях политической и экономической нестабильности украинского общества.

Ключевые слова: выборы, электорат, электоральные ориентации, электоральное поведение, электоральное поле, субъект электорального выбора, объект электорального выбора, политическая самоидентификация, социализация, молодежь, гражданское общество.

In the article the features of formation of political consciousness of young people are analysed in the terms of political and economic instability of Ukrainian society.

Key words: elections, electorate, electoral orientations, electoral behaviour, electoral field, subject of electoral choice, object of electoral choice, political self-identification, socialization, youth, civil society.

Однією з причин суперечливості, а то й гальмування природної динаміки становлення України як суверенної, демократичної країни є слабка соціально-психологічна готовність суб'єктів соціальної дії (індивідів, громадських організацій, органів самоврядування тощо) постати активними учасниками процесу соціальних змін. Зазначене дає підстави стверджувати про недостатнє усвідомлення громадянами своїх реальних політичних інтересів або, принаймні, реальних спроб надати їм довготривалого значення, застосувати їх як засіб спільних, солідарних дій.

Уявляється, що усвідомленню сутності та спрямованості процесів становлення громадянського суспільства за умов соціальної пасивності його основних акторів може послугувати вивчення динаміки чинників електоральних уподобань громадян України. За умови збереження існуючих тенденцій проце-

су соціальних змін українського суспільства саме довіра громадян має бути визначальною умовою ефективності влади, її здатності консолідувати суспільство, забезпечити динамічний процес соціальних змін. Відповідно політика має розглядатись не лише як одна зі сфер суспільного буття, а й як визначальна функція життєдіяльності суспільства, де громадськість ефективно впливає на процеси вироблення та реалізації внутрішньої та зовнішньої політики держави.

Очевидним є те, що в сьогоденній Україні скільки-небудь суттєвий вплив на перебіг процесів державотворення громадяни здійснюють на виборах шляхом голосування. Україна, відповідно до класифікації Л.Даймонда, є країною з електоральною демократією, де мають місце вільні загальнонаціональні вибори, однак слабким є громадянське суспільство, відсутній ефективний захист громадянських прав і політичних свобод [1, 67-68].

Важливим чинником становлення електоральної культури громадян України є громадсько-політична активність, передусім, молоді. Її особливістю як вікової соціально-демографічної групи, яка соціалізується, засвоює загальноосвітні, професійні та культурні функції, готується до засвоєння і виконання соціальних ролей дорослого населення, є та обставина, що в її соціальному складі є значною частка тих, хто не має власного повноцінного соціального становища (учні, студенти), характеризується своїм минулим (батьків, сім'ї) або ж майбутнім соціальним статусом, пов'язаним, передусім, із професійною підготовкою. Важливо також враховувати, що соціальні особливості різних груп молоді обумовлюються не лише їх номінальною належністю до різних формальних структур суспільства, але й безпосереднім залученням до різних субкультур, неформальних масових рухів тощо.

Якби соціалізація молоді передбачала лише пасивне віддзеркалення дійсності, соціальних умов, то виховання зводилося б до вироблення механізму адаптації, конформістських настанов, виконавської слухняності, засвоєння кожним новим поколінням одних і тих самих ідентичностей, що унеможливило б процес соціальних змін. Саме тому важливого значення набувають соціальна ініціатива, творчість, прагнення до нового та міра їх наявності в діяльності молодої людини. Цей процес своєрідного суспільного омолодження болгарський соціолог П.Мітев назвав «ювентизацією», яка передбачає зміни, що здійснюються безпосередньо молоддю чи за її участю. За своїм змістом ювентизація є специфічним видом соціальної творчості, що зумовлена новим рівнем доступу молоді до соціально-політичної та ціннісної системи суспільства [2, 29].

При цьому оптимальним засобом забезпечення єдності соціалізації й ювентизації є соціальна ініціатива, яка передбачає не лише засвоєння молоддю норм суспільства, а й набуття нею ознак суб'єкта соціальної дії з його здатністю до диференційованої самооцінки, самостійності ухвалення рішень.

За таких умов формування політичної свідомості набуває не лише теоретичного, а й прикладного характеру, що дозволяє обрати належні соціально-психологічні засоби, виробити необхідні механізми формування ціннісного ставлення молоді до явищ політичного життя, чим посприяти забезпеченню

самоорганізаційного потенціалу становлення демократичної свідомості суспільства.

Причинами розмитості політичної свідомості молоді є кілька чинників, передусім: а) неструктурованість вітчизняного політичного простору, де домінують вузькокорпоративні інтереси, а не усталені типи ідеологій, що не дозволяє утвердитись ідентичностям у політичній свідомості молоді; б) наявність суперечностей між молоддю та інститутами політики щодо можливості останніх розв'язати глибокі соціальні проблеми молоді або, принаймні, реалізувати ті ідеї, котрі висловлюються політиками, що сприяє відчуженню молоді, призводить до індивідуальної дезорганізації, аномії, зростання нігілізму тощо; в) суперечливість політичної свідомості молоді, відсутність чітких політичних орієнтацій та уподобань, що не дозволяє усвідомити власний статус з точки зору досягнення єдності дій чи групових інтересів. Зазначене має своїм наслідком відсутність належної солідарності в молодіжному середовищі, домінування таких особливостей політичної свідомості, як лабільність, фрагментація і мозаїчність, низький рівень довіри до політичних інститутів, емоційність оцінок. Поширюється практика відмови від традиційних політико-ідеологічних цінностей.

Як зазначає Є.Шестопад, у молоді, період дорослішання якої припав на час ринкових реформ, знання про політику абстрактні, інтерес до політики незначний [3]. Молоді люди за умов невизначеності перестають довіряти політичним інститутам, тоді як більшість громадян, здійснюючи свій політичний вибір, багато в чому покладаються на образи, що навіюються засобами масової інформації та рекламою. На думку Д.Ольшанського, домінування неусвідомлених уявлень у свідомості є наслідком процесу масовизації, пов'язаного з функціонуванням у сучасному суспільстві різних видів інформації [4]. Тому однією з особливостей політичної свідомості молоді є домінування емоційно-психологічної складової, тоді як періодам стабільного розвитку країни має відповідати розвинута громадянська самосвідомість, у тому числі представників молодого покоління.

Громадянська свідомість, будучи історично відображеною в свідомості людини та відповідним чином ідентифікованою політико-ідеологічними й етичними засобами, тобто самоусвідомленням себе як громадянина країни і члена суспільства, розумінням своєї ролі в процесі їхнього становлення і розви-

тку, є особливою формою масової, групової та індивідуальної свідомості.

Аналізуючи стан громадянської свідомості сучасної молоді, зокрема за результатами загальнонаціонального опитування, проведеного Центром соціальних та політичних досліджень «СОЦИС» з 28 квітня по 15 травня 2006 року (1800 респондентів, похибка $\pm 2,4\%$), необхідно наголосити, що громадсько-політична активність молоді не відрізняється скільки-небудь суттєво від активності представників інших вікових категорій.

Так, на запитання «Чи переконували Ви друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів протягом останніх 12 місяців?» частки респондентів 18–30 років та 55 років і більше виявилися ідентичними. Натомість, громадсько-політична активність респондентів 31–40 років та 41–54 років статистично значуще є вищою (на рівні $p < 0,01$ та $p < 0,05$ відповідно) порівняно з аналогічними показниками молоді та людей похилого віку (див. табл. 1).

За нижченаведеними чинниками електорального вибору на парламентських виборах 2006 р. – знайомство з програмою партії (блоку) та її підтримка, відчуття симпатії до

консорціумом у складі семи провідних соціологічних компаній [5], також засвідчили, що відсоток молоді, яка здійснює електоральний вибір, керуючись свідомими мотивами, статистично значуще відрізняється від загальноукраїнського показника у меншу сторону. Взаємопов'язаним індикатором є більша частка серед молоді тих, хто, порівняно з загальноукраїнськими даними, не дивиться інформаційні програми центральних телевізійних каналів і взагалі не читає всеукраїнські газети та журнали (див. табл. 3).

Таким чином, результати опитувань свідчать, що показники громадсько-політичної активності та усвідомленого формування об'єкту електорального вибору серед молоді поступаються таким у представників інших вікових категорій. Більше того, має місце негативна тенденція. За словами директора Центру «Социс» М. Чурилова, молодь меншою мірою, ніж доросле населення, готова йти на вибори. Серед молодих людей більша частка тих, хто не визначився, як голосувати, причому політична активність молоді, порівняно з активністю всього населення, є помітно меншою, ніж це спостерігалось раніше [6]. Очевидно, що такий стан речей не сприяє становленню засад громадянськості, утвердженню пріоритету прав і свобод лю-

Таблиця 1

Чи переконували Ви друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів протягом останніх 12 місяців?, %

	Вік респондентів				Різниця (2)-(1)	Різниця (3)-(1)	Різниця (4)-(1)
	18-30 років N=436	31-40 років N=320	41-54 років N=459	55 років і більше N=585			
	1	2	3	4			
Ні	81,0	70,6	74,7	81,0	-10,4*	-6,3**	0
Так	19,0	29,4	25,3	19,0	10,4*	6,3**	0
Разом	100	100	100	100			

* Різниця – статистично значуща на рівні $p < 0,01$.

** Різниця – статистично значуща на рівні $p < 0,05$.

лідера (інших представників) партії (блоку), довіра представникам партії (блоку) та відчуття антипатії до представників інших політичних сил – відмінності у відповідях респондентів різних вікових груп знаходяться у межах похибки. Різниця в ступені впливу оточення виборця на його електоральний вибір двох вікових груп – 18–30 років та від 55 років і більше – порівняно з респондентами віком 31–40 років та 41–54 років є статистично значущою в сторону збільшення на рівні $p < 0,05$ (див. табл. 2).

Результати соціологічного дослідження, проведеного з 26 червня по 9 липня 2009 року

дини й громадянина, становлення патріотизму. Розуміючи складність проблеми формування політичної свідомості молоді, її безпосередній зв'язок з процесами державотворення та їхнім політико-ідеологічним забезпеченням, уявляється доцільним наголосити на важливості здійснення заходів щодо: а) посилення ефективності діяльності політичних інститутів шляхом звернення до найважливіших проблем молоді, залучення її представників до партійних лав, зокрема молодіжних сегментів політичних партій; б) представництва і захисту інтересів молоді у вищих ешелонах влади; в) зміцнення ідеологічної політики, дотри-

Таблиця 2

Що насамперед визначило Ваше рішення проголосувати за певну політичну силу на виборах до Верховної Ради України?, %

	Вік респондентів				Різниця (2)-(1)	Різниця (3)-(1)	Різниця (4)-(1)
	18-30 років N=436	31-40 років N=320	41-54 років N=459	55 років і більше N=585			
	1	2	3	4			
Знайомство з програмою і її підтримка	19,4	23,9	21,2	22,4	4,5	1,8	3
Відчуття симпатії до лідерів цієї партії (блоку)	27,1	27,3	29,1	26,3	0,2	2	-0,8
Довіра представникам цієї партії (блоку)	33,8	31,9	33,5	35,9	-1,9	-0,3	2,1
Відчуття антипатії до представників інших політичних сил	8,3	10,1	8,9	6,2	1,8	0,6	-1,9
Я зробив вибір під впливом порад оточуючих	4,8	1,7	2,1	4,5	-3,1**	-2,7**	-0,3
Разом	100	100	100	100			

** Різниця – статистично значуща на рівні $p < 0, 05$.

мання ідеологічного розмаїття, створення й активної підтримки самостійних молодіжних організацій (військово-патріотичних, політичних, релігійних, спортивних, профспілкових, клубів за інтересами, організації дозвілля тощо); г) побудови цілісної системи політичної освіти студентської молоді на засадах формування механізмів самоконтролю громадянськості молодої людини; д) формування чіткої структури засобів масової комунікації, які б сприяли

«критичну масу» осіб із широким соціальним світоглядом і високою громадянською культурою, здатних досліджувати соціальні аспекти політичного життя за умов соціально-політичних трансформацій, у тому числі й особливості процесу формування об'єкту та чинників електорального вибору й з'ясування моделей аналізу електоральної поведінки виборців України, які в інтегрованому вигляді можна звести до таких основних:

Таблиця 3

Індикатори громадянської свідомості молоді

Чинники електорального вибору, %	18-29 років	Україна загалом
Саме ця людина може вирішити проблеми, які стоять перед нашим суспільством	39,5	43,5
Вся попередня діяльність цього політика дозволяє мені зробити висновок про те, що йому під силу вивести країну з хаосу	30,4	34,6
Цей політик притримується найбільш близьких мені поглядів і переконань	25,1	29,1
Зацікавленість в отриманні інформації, %		
Не дивлюся інформаційні програми центральних телевізійних каналів	4,6	2,9
Не читаю взагалі всеукраїнські газети та журнали	46,2	41,6

об'єктивному висвітленню політичних подій тощо.

Необхідно зазначити, що кожне громадянське суспільство передбачає певну

– ідеологічна, сутність якої полягає в здійсненні електорального вибору відповідно до ідейно-засадничих підвалин діяльності суб'єктів виборчої боротьби, якими можуть бути ідеї, переконання, програми партій чи

блоків, а також авторитет, пасіонарність лідерів тощо);

– раціональна, де пріоритетом формування електоральних преференцій є особисті інтереси, усвідомлена вигода як результат вибору. Значною мірою формуванню раціональної моделі сприяють такі фактори, як особиста участь у діяльності об'єкту електорального вибору, підкуп, залякування, добродійність, обіцянки, поєднання особистого волевиявлення з адміністративним ресурсом тощо);

– ціннісно-орієнтована, коли основою електорального вибору є цінності та уподобання, що склалися в певному регіоні, а також наближеність до оточення кандидата (члени сім'ї, друзі, колеги, жителі одного населеного пункту, області чи регіону тощо);

– корпоративна, що, як правило, будується шляхом ідентифікації та звеличення певних ознак спільності (регіону проживання, мови й ін.), що призводить до актуалізації мотивів голосування згідно з критерієм «свій-чужий»;

– іміджева, що передбачає зорієнтованість виборця безпосередньо на об'єкт електорального вибору через особисту симпатію/антипатію до особистості кандидата чи лідера;

– протестна, що ґрунтується на схильності виборців до абсентеїзму чи голосування за політичні сили, які виборець вважає опозиційними. Причиною такого вибору є, як правило, негативне ставлення до політичних діячів, що уособлюють владу або з нею отожднюють. Мотивацією до протестного голосування може бути також схильність до сприйняття опозиційної риторики тощо.

Обґрунтовані моделі аналізу електоральної поведінки виборців України дають можливість аналізувати виборчі пріоритети, орієнтації носіїв політичної свідомості, що склалися в нашій країні, класифікувати їх на певні типи свідомості, європейські типи ідеології тощо. Так, зокрема, електоральний вибір виборців консервативного спрямування

значною мірою пояснюють ідеологічна, ціннісно-орієнтована та, частково, корпоративна моделі. Тоді як електоральний вибір носіїв прагматичного типу свідомості можна аналізувати, виходячи з теоретико-методологічних та евристичних можливостей раціональної моделі, радикального типу політичної свідомості – протестної, реформістського – ціннісно-орієнтованої та раціональної. Аналіз волевиявлення індивідів з маргінальним типом свідомості доцільно аналізувати, виходячи з положень іміджевої, протестної та корпоративної моделей.

Зазначений підхід дозволяє значною мірою з'ясувати етнорегіональні особливості електорального поля України, пояснити, принаймні, історико-соціальні умови регіональної диференціації за умовною лінією «Схід-Захід», так само як і виявити міру впливу маніпуляційних політтехнологій. Розуміння штучності цього питання (зокрема, використання технологій поділу електорату за критерієм «свій-чужий», спекуляції довкола мовної проблематики тощо) є важливим кроком на шляху формування усвідомленого електорального вибору.

Тривалість та інтенсивність зазначеного процесу значною мірою залежить від електоральної культури громадян України, насамперед молоді. Алгоритм дій виглядає так: розуміння молоддю механізму і чинників електорального вибору – свідомий електоральний вибір – зниження частки розчарованих у політиці серед молодого покоління – громадянська активність політично свідомої молоді – підвищення електоральної культури серед громадян загалом – становлення і розвиток повноцінного громадянського суспільства. Відповідно, усвідомлений електоральний вибір, започаткований молоддю, не може не позначатись на електоральних настроях переважної більшості громадян України, що сприятиме становленню ідеологічних політичних партій, а з ними – і політичної відповідальності суб'єктів вітчизняного виборчого процесу.

Список використаних джерел:

1. Diamond L. Developing Democracy: Towards Consolidation. – Baltimore: Johns Hopkins Univ. Press, 1999. – 384 p.
2. Митев П. Социология лицом к лицу с проблемами молодежи. – София, 1983. – 186 с.
3. Шестопап Е.Б. Психологический профиль российской политики 1990-х: Теоретические и прикладные проблемы политической психологии – М.: РОССПЭН, 2000. – 431 с.
4. Ольшанский Д. В. Психология масс. – СПб.: Питер, 2001. – 368 с.
5. Центр «СОЦИС», Київський міжнародний інститут соціології, компанія «R&B Group», Центр імені О.Разумкова, Центр «Соціальний моніторинг», Центр «Український демократичний круг», Компанія «ФОМ-Україна». Всього було опитано 18 655 респондентів, зважений загальний масив склав 10422 анкети, похибка +/- 0,9%.
6. Інтерфакс, 25.11.2009.

Наукове життя

Юрий Чернецкий (Харьков)

Первый блин – отнюдь не комом

Соціологічна енциклопедія / Укладач В. Г. Городяненко. –
К.: Академвидав, 2008. – 456 с. (Серія «Енциклопедія ерудита»).

Появления подобного издания автор рецензии с нетерпением ждал в течение девяти лет – с того момента, когда свет увидело аналогичное российское¹. Или даже больше, около двух десятилетий – со времени, когда в личной библиотеке почетное место заняла однотомная американская «Энциклопедия социологии»². Наконец дождался и не может сказать, что отечественная книга не оправдала ожиданий. Скорее наоборот.

Следует подчеркнуть, что появление этой энциклопедии – заслуга в первую очередь вице-президента Социологической ассоциации Украины, председателя Днепропетровского отделения САУ, подлинного подвижника социальной науки и издательской деятельности профессора Виктора Георгиевича Городяненко. Отечественное социологическое сообщество должно быть ему за это глубоко благодарно. И данную рецензию автор просил бы прежде всего рассматривать как выражение искренней признательности.

Эстетическое удовольствие и материал для размышлений читатель начинает получать сразу после того, как открывает «Социологическую энциклопедию». Следует признать удачным решение поместить на первой странице эпиграф (этого не сделали ни американцы, ни россияне), еще и не

простой, а такой, который может претендовать на попадание в золотой фонд высокоинтеллектуальной афористики. Речь идет об определении дисциплины от ее мэтра Питера Бергера: «Социология является систематизированной попыткой рассмотреть социальный мир настолько внимательно, насколько это возможно, понять его, не поддаваясь собственным надеждам и страхам». Bravo, Бергер! Спасибо, уважаемый составитель!

Самое главное о содержании книги сказано во вступительной статье: «Структурно, в части понятийного аппарата энциклопедия представляет все уровни и отрасли социологического знания, раскрывает разнообразные аспекты научного понимания социальной действительности, социального бытия общества, особенности функционирования социальных институтов, социальных общностей («спільностей»), сообществ («спільнот»), групп и индивидов. В ней синтезирован широкий массив информации из истории социологической науки, представлены основные направления, течения, школы, наиболее значимые теории, деятельность и научные достижения выдающихся социологов прошлого и современности, активных деятелей отечественной социологической науки» (стр. 5). Перечень того, что сделано, выглядит исчерпывающим. И подчеркнем сразу: все это

¹ Российская социологическая энциклопедия / Под общей редакцией Г. В. Осипова. – М.: Издательская группа НОРМА–ИНФРА•М, 1999. – 672 с.

² The Encyclopedia of Sociology: New & Updated / Senior advisor A. W. Frank, III. – Guilford (Connecticut): DPG Reference, 1981. – 317 p.

действительно осуществлено! Другое дело, что с чем-то составитель и авторы справились лучше, с чем-то – немного хуже. Однако рецензенту не доводилось видеть абсолютно безупречных книг. И для чего же осуществляются новые издания, как не для того, чтобы труд усилить и ликвидировать замеченные погрешности?

Вопросы же у внимательного читателя возникают уже во время ознакомления со вступительной статьей. В частности, в приведенном фрагменте явно различаются понятия социальных «спільностей» и «спільнот». Такое разграничение не является общепринятым. Попробуем разобраться. Сначала предлагаем обратиться к наработкам ученых-языковедов. В весьма фундаментальном источнике значения слов, которые нас интересуют, раскрыты следующим образом: «СПІЛЬНІСТЬ, -ності, ж. 1. Одинаковость для всех; то общее, что присуще каждому из сравниваемых явлений. 2. Неразрывная связь, единство. 3. Объединение людей, сплоченных общими условиями жизни, целью, интересами». И ниже: «СПІЛЬНОТА, -и, ж. То же, что спільність».³ То есть специалисты по лингвистике считают, что эти два слова являются абсолютными синонимами. Но с ними не согласен автор соответствующих статей энциклопедии и одновременно руководитель издательского проекта В. Теремко, который утверждает: «Часто с понятием «спільність соціальна» неоправданно отождествляют понятие «спільнота» (стр. 377). И приводит свои определения этих категорий. Заинтересованные читатели сами могут их оценить и согласиться или не согласиться с автором.

Рецензенту известно о разграничении, которое языковеды проводят между лексическим значением и понятием, а именно: «Значение слова является категорией того же уровня, что и понятие, но между ними имеется существенная разница. Как и понятие, оно отображает главнейшие, наиболее характерные черты предмета или явления, по которым его можно идентифицировать, но для значения эти черты определяются бытовой общественной практикой, а для понятия – путем научного анализа»⁴. Однако в данном случае, учитывая словарное толко-

вание, имеем дело с двумя абстрактными существительными несмотря на то, что лишь одно из них создано при помощи книжного суффикса «-ість». А в подобных случаях выделение понятий требует особенно четкого, убедительного обоснования. Вообще, рецензент вспомнил об этой ситуации, чтобы предложить следующее: в дальнейшем имеет смысл давать рядом с каждым термином его эквивалент на английском – основном языке международного социально-научного общения. Это, по крайней мере, заставит авторов более взвешенно подходить к вопросам терминологического словотворчества, чтобы не создавать лишних противоречий между общеупотребительной и специальной лексикой.

Кстати, что касается авторского коллектива, то он подобрался достаточно мощный. Но для того, чтобы оценить его уровень, читателю приходится прилагать немало усилий. Хорошо было бы, если бы в украинской энциклопедии, подобно российской, тексту предшествовал список фамилий с инициалами членов авторского коллектива. А еще лучше – если бы, по примеру американской, указали и название высшего учебного заведения или другой организации, где автор работает. В нашем же случае остается верить вступительной статье, в которой утверждается, что «этот масштабный интеллектуальный и издательский продукт является плодом коллективных усилий отечественной социологической школы, объективно отражает современное состояние социологической науки и практики в Украине» (стр. 5).

Между прочим, рецензент считает нужным разъяснить свое понимание категории «отечественная социологическая школа». Мы склоняемся к подходу, который был воплощен в американской и российской энциклопедиях. Среди авторов первой один-единственный в то время работал за пределами США: речь идет об известном специалисте по вопросам истории и теории социологии, профессоре Кембриджского университета (Соединенное Королевство) И. Робертсоне. Всех иностранцев среди более чем 250 авторов второй можно было пересчитать на пальцах одной руки, и в их число входил единственный украинец – В. Пани-

³ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укладач і головний редактор В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – С. 1172.

⁴ Шевченко Л. Ю., Різун В. В., Лисенко Ю. В. Сучасна українська мова: Довідник / За редакцією О. Д. Пономаріва. – К.: Либідь, 1993. – С. 141.

отто. А в украинской энциклопедии, только скоренько ее полистав, мы нашли десяток иностранных авторов, преобладающее большинство которых – граждане России. Как выяснилось, причиной этого был отказ ряда ведущих социологов Украины от участия в проекте. Уверены, что в дальнейшем удастся избежать проблем с нахождением отечественных в узком, собственном смысле авторов для замены «варягов». И это нехитрое усовершенствование обязательно надо внести в будущее переиздание, защищая национальное достоинство и создавая в полном смысле национальный интеллектуальный продукт.

А вот то, что в энциклопедию включено много статей, которые посвящены видным российским социологам, считаем абсолютно правильным. Этим наша энциклопедия, без сомнения, отличается в лучшую сторону от российской, на страницах которой нашлось место статьям лишь о двух украинских социологах – опять-таки В. Паниотто и уважаемой Л. Сохань. Другие наши ученые, по мнению российских коллег, не были достойны внимания.

Жаль, что украинская энциклопедия в части представления отечественных ученых также имеет много пробелов. Например, убеждены, что заслуживают «персональных» статей один из основоположников отечественной социологии В. Осовский, первый директор Института социологии НАНУ Ю. Пахомов (как, кстати, и сам Институт), лидер мощной одесской школы социологии Н. Победа, ведущий специалист по социологической теории В. Тарасенко, мэтры в области конкретно-социологических исследований В. Паниотто и В. Хмелько (как и возглавляемый ими Киевский международный институт социологии), известный исследователь проблем социальной стратификации С. Макеев и многие другие. Причем все подобные статьи должны быть фундаментальными, в частности, включать библиографию, а не представлять собой кратенькие биографические справки. Ведь речь идет о научной энциклопедии и о людях, которые эту отрасль науки в нашей стране создавали и развивают! За душой у каждого из них имеется весомый научный вклад. А написать добротные статьи об учителях –

прямая моральная обязанность учеников, которых эти мастера сделали учеными.

Завершая разговор об «именах», скажем, что многовато ошибок допущено в ударениях. Например, вопреки сведениям из рецензируемой энциклопедии, на первом слоге нужно делать ударение в фамилиях «Дарендорф», «Лазарсфельд», «Маслоу», «Мейо», «Хоманс» (и в популярном термине «габитус»!), наоборот, на последнем – во французских фамилиях «Гобино», «Токвиль» и др. Наверное, из российской энциклопедии перекочевала в отечественную ошибка в написании латинскими буквами фамилии ученого, который дал имя нашей науке: Conte (а надо Comte!).

Можно много размышлять о том, каких статей не хватает. Например, лично рецензенту как человеку, интересующемуся вопросами социологической теории, кроме статьи «Исторический материализм», хотелось бы увидеть также и статьи «Номинализм в социологии» и «Социологизм» (или «Реализм в социологии»). Не помешала бы и общая статья «Социальная теория» (как в американской энциклопедии) или «Теория социологическая» (как в российской). Вполне уместной выглядела бы статья, посвященная флагману отечественной социологической периодики – журналу «Социология: теория, методы, маркетинг». Убеждены, что полезными были бы и фундаментальные статьи о каждом из региональных отделений Социологической ассоциации Украины... Прерываемся, чтобы у читателя рецензии терпение не лопнуло.

Могут заметить, что все соображения относительно путей улучшения – это лишь мечтания. Но ведь не самый глупый человек в подобной ситуации высказался недвусмысленно: «Надо мечтать!» Мечтать и воплощать мечты в жизнь. Как это сделал, подав нам всем достойный наследования пример, авторский коллектив «Социологической энциклопедии» во главе с неисправимым (к счастью) мечтателем – глубокоуважаемым Виктором Георгиевичем Городяненко. Давайте же по крайней мере не будем неблагодарными (об этом см. выше). А вообще-то в данном случае можно реализовать и программу-максимум...

Опыт юбилейной философии – 2010 (1)

*Замечательному человеку и социологу
Анатолию Александровичу Ручке
и всем, всем, всем друзьям, отметившим семидесятилетие*

Праздничный облик обретает белый свет,
и воплощается в стихотворные строчки мир.
Семьдесят лет – это семьдесят побед
и над собой, и над судьбы заморочками.

Скакун души не устаёт же пастись
на жизни лугах – и на степных, и на пойменных.
Семьдесят лет – это семьдесят жар-птиц,
и упорхнувших в небеса, и пойманных.

Стих не по-юбилейному недлинный завершим
мыслью конструктивной, без пустословия.
Семьдесят лет – это семьдесят вершин,
но впереди – горвосхождения новые!

Юрий Чернецкий

Опыт юбилейной философии – 2010 (2)

*Замечательному человеку и социологу
Евгению Ивановичу Головахе
и всем, всем, всем друзьям, отметившим шестидесятилетие*

Рискуя подкинуть карту не в масть,
скажу: шестьдесят – благая весть
о том, что жизнь без сомнения удалась,
хотя бы потому, что была и есть.

Она не проходит без утрат,
но «мечет июнь цветы в наши рты»¹ –
и снова каждый безумствовать рад,
в плену у беспечности и мечты.

Ещё же приятнее, когда...
да что там: приятнее во сто крат,
коль «озарений» череда
была, и плоды их на полке стоят.

Пусть этот завидный ряд у Вас
становится всё длинней и длинней!
Пускай Ваши разум с душою, резвясь,
творят фиесту «обычных» дней!

Желаю Вам трезво на всё смотреть,
снеся юбилейный перехлёт,
но видеть тем не менее впредь
побольше весенних фетовских звёзд.

И день этот в дружеском кругу
желаю праздновать вновь и вновь,
пускай иногда через «не могу»,
хотя бы до девяноста годков!

Юрий Чернецкий

¹ Переведённый в настоящее время и во множественное число (естественное желание примазаться...) стих Пабло Неруды, обращённый к любимому юбиляром и поздравителем Федерико Гарсиа Лорке.

Опыт юбилейной философии – 2010 (3)

*Замечательному человеку и социологу
Сергею Алексеевичу Макееву*

Вы встретили солидный юбилей.
Свершений множество у Вас в активе.
Примите пожеланье от друзей:
чтоб впредь жилось сытней и веселей
и в этом отношении – счастливей!

Принадлежите Вы к числу столпов
Отечества науки социальной.
Коллеги новых Ваших ждут трудов,
как в засуху дождя. «Всегда готов!» –
девиз Ваш, без сомнения, похвальный.

Так продолжайте же свой славный путь,
намёк малейший на печаль развеяв.
Пускай награды усыпают грудь,
пускай мечтает молодёжь чуть-чуть
похожей быть на Вас. Ведь Вы – Макеев!

Юрий Чернецкий

Відомості про авторів

- Алексєєв Андрій Миколайович** російський соціолог (Санкт-Петербург), кандидат філософських наук, до 2008 р. – старший науковий співробітник Соціологічного інституту РАН, автор книги «Драматична соціологія і соціологічна ауторефлексія» (т. 1–4, СПб., 2003–2005)
- Балакірева Ольга Миколаївна** кандидат соціологічних наук, завідувача відділом моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України», член правління САУ, заслужений діяч науки і техніки України (Київ)
- Вуйченко Марина Анатоліївна** кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту організацій Уманського національного університету садівництва, докторант (Умань Черкаської обл.)
- Гиліон Олексій Васильович** кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології Дніпропетровського національного університету імені О.Гончара
- Гон Максим Мойсейович** доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету
- Городяненко Віктор Георгійович** доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри соціології Дніпропетровського національного університету імені О.Гончара, віце-президент САУ
- Єфімов Сергій Олексійович** керівник відділення соціології Кримської академії наук, голова Кримського відділення САУ (Сімферополь)
- Кириленко Олеся Миколаївна** кандидат соціологічних наук, доцент кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету, голова Рівненського відділення САУ
- Коваліско Наталія Володимирівна** доктор соціологічних наук, професор кафедри історії та теорії соціології історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, член правління САУ, голова Львівського відділення САУ
- Левін Роман Якович** кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (Київ)
- Ленчовський Роман Іванович** старший науковий співробітник Київського міжнародного інституту соціології
- Михайлич Олександр Володимирович** кандидат соціологічних наук, доцент кафедри гуманітарної освіти та соціології Київського економічного інституту менеджменту

- Недюха Микола Петрович** доктор філософських наук, професор, завідувач сектору методології Інституту законодавства Верховної Ради України, заслужений діяч науки і техніки України (Київ)
- Посохов Сергій Іванович** доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології, декан історичного факультету Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна
- Романенко Світлана Володимирівна** кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Інституту соціальних наук Одеського національного університету імені І.І.Мечникова, декан соціологічного відділення ІСН ОНУ, член правління САУ
- Степанов Євгеній Іванович** російський соціолог і конфліктолог, доктор філософських наук, професор, президент Міжнародної асоціації конфліктологів, академік Академії політичних наук РФ (Москва)
- Чернецький Юрій Олександрович** доктор соціологічних наук, кандидат економічних наук, завідувач відділом соціології НДІ соціально-гуманітарних досліджень Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, член правління САУ
- Шаленко Валентин Миколайович** російський соціолог і конфліктолог, доктор соціологічних наук, кандидат філософських наук, професор, академік Російської академії соціальних наук та Академії соціальних технологій і місцевого самоврядування (Москва)

Вимоги до оформлення наукових статей та інших матеріалів, що подаються для публікації в «Українському соціологічному журналі»

Згідно з постановою Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України», редакцією журналу прийматимуться до розгляду лише наукові статті, які матимуть такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Текст статті (матеріалу) набирається на комп'ютері шрифтом Times New Roman текстового

редактора Word розміру 14 з полуторним комп'ютерним міжрядковим інтервалом, без позиціювання та переносів. Його необхідно друкувати, залишаючи береги таких розмірів: лівий – 20 мм, правий – 10 мм, верхній – 20 мм, нижній – 20 мм. Нумерувати сторінки не потрібно. На початку тексту обов'язково подаються анотації статті (матеріалу) українською, російською та англійською мовами, обсягом до 7 рядків кожна. Абзацний відступ – 1 сантиметр. Лапки, апостроф, тире повинні мати такий самий вигляд, як у тексті цих «Вимог».

Наприкінці статті (матеріалу) подається список використаних джерел, які розміщуються в алфавітному порядку прізвищ перших авторів або заголовків. Необхідно здійснювати повний бібліографічний опис усіх використаних джерел, включаючи назву видавництва і загальну кількість сторінок (для книжок) або конкретні сторінки, на яких розміщена стаття (тези тощо),

дату звернення у кутових дужках (<>, для матеріалів з Інтернету). Посилання на джерела у тексті слід зазначати порядковим номером за списком використаних джерел, у більшості випадків – із зазначенням конкретних сторінок відповідного джерела, виділяючи їх двома квадратними дужками, наприклад: [3, с. 256]; [12, р. 79-81].

Після тексту статті (матеріалу) на окремій сторінці подається довідка про автора (авторів), яка повинна містити наступні відомості: прізвище, ім'я, по батькові – повністю, трьома робочими мовами журналу; контактна інформація – e-mail, поштова адреса, телефон, факс; місце роботи, посада – повні найменування; наукові ступені, вчені звання тощо.

Редакція зберігає за собою право здійснювати наукове і літературне редагування статей та інших матеріалів, що подаються для публікації в «Українському соціологічному журналі».

Наукове видання

Український соціологічний журнал

№ 3-4/2010

Українською, російською мовами

Дизайн, оформлення, комп'ютерне верстання *І. М. Дончик*

Підписано до друку 27.12.2010 р. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк ризографічний.
Ум. друк. арк. 10,02. Обл.-вид. 11,65.
Тираж – 200 пр.

Оригінал-макет виготовлено
у Видавництві Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
61077, Харків, пл. Свободи, 4

Надруковано ХНУ імені В. Н. Каразіна
61077, Харків, пл. Свободи, 4
705-24-32

Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 3367 від 13.01.09